

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Magyar nyelvészeti doktori program

Sinkovics Balázs

Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás

Doktori értekezés

Témavezető:
dr. Forgács Tamás
habilitált egyetemi docens

Szeged

2011

Tartalom

Bevezető	3
Leíró és előíró nyelvészet	3
A magyar standard története és a nyelvművelés	6
A nyelvművelés az átalakulás útján	11
A nyelvművelésen belüli reformok	12
A nyelvművelés-kritika	16
A nyelvtervezés	20
A standard fenntartása és korszerűsítése	22
A standard ideológiája	25
Esettanulmányok	28
1. A (bA) és (bAn) változó	31
2. A vonatkozó kötőszók	31
3. A <i>vége</i> tt névutó	32
4. A suksükölő és szuksükölő igeragozás	32
5. Az igekötők használata	32
Következtetések, új eredmények	33
A (bA) és (bAn) változó	37
A (bA) és (bAn) változó és a nyelvművelés	34
A <i>-ba/-be</i> és <i>-ban/-ben</i> ragok története	34
Kutatástörténet	34
Történeti adatok	35
A nyelvi szabályozás	42
Kezdeti megítélés	42
A megítélés megváltozása	47
A mai nyelvhasználat	48
A nyelvművelés érvei	49
Összegzés	50
A vonatkozó névmások (<i>amely, ami</i>)	52
A vonatkozó névmások és a nyelvművelés	52
A vonatkozó névmások története	54
Kutatástörténet	54
Történeti adatok	55
A nyelvi szabályozás	59
A kezdeti megítélés	59
A megítélés megváltozása	63

A mai nyelvhasználat	67
A nyelvművelés érvei	68
Összegzés	69
A végett névutó	70
A (végett) és a (miatt) változó	70
A <i>végett</i> névutó története	71
Kutatástörténet	71
Történeti adatok	71
A nyelvi szabályozás	82
A nyelvművelés érvei	83
A mai használat	83
Összegzés	87
A suksükölő igeragozás	89
A stigmatizált magyar kijelentő mód	89
A suksükölés története	90
Kutatástörténet	90
Történeti adatok	91
A nyelvi szabályozás	99
A kezdeti elítélés	99
A megítélés megváltozása	102
A nyelvművelés érvei	105
A mai nyelvhasználat	107
Összegzés	108
Az igekötők jelentésmódosító szerepe	110
Újabb keletkezésű igekötős igék	110
Az igekötők jelentésmódosító szerepének története	111
Kutatástörténet	111
Történeti adatok	112
A nyelvi szabályozás	118
A kezdeti megítélés	118
A megítélés megváltozása	120
A nyelvművelés érvei	121
A mai nyelvhasználat	124
Összegzés	126
Összefoglalás	127
Summary	135
Felhasznált irodalom	139
Források jegyzéke	157

Bevezető

A magyar irodalmi nyelv kialakulásával foglalkozó szakirodalmat olvasva, a nyelvművelés történetét és a vonatkozó forrásokat kutatva fölvetődött bennem, hogy érdemes volna a régebbi magyar nyelvtanokban a mai nyelvhelyességi szabályok eredetét felderíteni. Eredeti elképzelésem szerint XVI–XIX. századi nyelvtanok normatív előírásait, tiltó szabályait szerettem volna feldolgozni, és összevetni a korabeli nyelvhasználattal. E nyelvtanokat olvasva rá kellett azonban jönnöm arra, hogy ezek ugyan normatívak, mivel a grammatika eredetileg a helyes beszéd és írás tudománya volt, de konkrét tiltó szabályokat nem, vagyis csak a helyes változatot tartalmazták, azt viszont nem, vagy csak ritkán, amit helytelennek tartottak (bár ha egy formát kiválaszt a szerző, azzal egyúttal értékeli is). Az olyan leíró nyelvtanok, amelyekben tiltó szabályok vagy valamely nyelvi formát elítélő megnyilatkozások lennének, meglehetősen ritkák. Ezért módosítottam eredeti elképzelésemen, és azt tűztem ki célul, hogy napjaink néhány nyelvművelő előírását visszafelé követve megkíséreljem felderíteni keletkezésüket, azaz mikor adatható először a megbélyegzés, és hogyan változott megítélésük. Emellett azt is vizsgálom, hogy az előíró szabályok és változásaik tükröződnek-e valamennyire a nyelvhasználatban.

A magyar nyelvközösség erősen normatív, a beszélők értékelik és elítélik más beszélők eltérő nyelvhasználatát, és olyan nyelvi formákat is hibásnak, kerülendőnek tartanak, amelyeket saját maguk is használnak.

A mai nyelvművelő irodalomból és a laikus beszélők nyelvi vitáiból válogattam gyakran visszatérő előírásokat. Így esett a választásom a *-ba/-be ~ -ban/-ben; amely ~ ami; miatt ~ végett* változókra, valamint a „suksükölő” ragozásnak nevezett jelenségre és a „fölsleges igekötők”-re vonatkozó nyelvművelő szabályokra.

Leíró és előíró nyelvészet

A nyelvészeti bevezető kézikönyvek egy része szükségesnek látja annak megállapítását, hogy van előíró, és van leíró nyelvészet, és noha a korábbi évszázadokban a nyelvészek előírták, mi helyes és mi nem, ma a nyelvészet csupán leír, de nem értékeli. A hétköznapi beszélő számára az előíró szemlélet a szimpatikusabb, általában úgy vélik, hogy a nyelvtannak előírónak kell lennie, mert a nyelvben vannak jó és rossz formák, és a nyelvhasználóknak be kell (vagy kellene) tartaniuk a helyes nyelvhasználat szabályait. Az elkép-

zelés a görög grammatikákig vezethető vissza, az ókori meghatározás szerint ugyanis a grammatika a helyes beszéd és írás mestersége (*ars bene loquendi et scribendi*). A görögök és rómaiak nyomán az európai nemzetek is ezt a hagyományt követik, illetőleg követték. A nyelvtanoknak szimbolikus jelentőségük volt és van ma is, és mivel a nagy írók nyelvszokását vették alapul, nem lehetett kritizálni őket. Ez a szimbolikus jelentőségük a beszélők számára máig megmaradt. A XIX. és a XX. században, elsősorban az angolszász világban az előíró szemlélet már háttérbe szorult. A XIX. században úgy gondolták, hogy a nyelv élő organizmus, folyamatosan változik, és a változásba nem szabad és nem is lehet beavatkozni. Ugyanebben az időben viszont a különféle nyelvújító mozgalmak, a standard nyelvek megteremtése azt mutatta, hogy a nyelvhasználatot mesterségesen meg lehet változtatni.

A XX. században főképpen az angolszász hagyományban érvényesül erőteljesen az a szemlélet, hogy a nyelvész csak leírja a nyelvet, de nem mondja meg, milyennek kellene lennie. Ezt Robert A. Hall fogalmazta meg legerőteljesebben 1950-ben megjelent könyvében, amely már címével is jelzi a szerző hozzáállását: *Leave your language alone!* A strukturalista és a generatív szemlélet szintén elutasítja a normatív szabályozást, és csupán a leírást, az elméleti vizsgálódást tartja a nyelvész feladatának (vö. Pinker 2006: 367–412). Sándor Klára a nyelvművelés és a nyelvtervezés különbségéről írva azt hangsúlyozza, hogy a „nyelvtervezés nem hisz sem abban, hogy a nyelvész irányíthatja a beszélők nyelvhasználatát, sem abban, hogy a nyelvész tudja, hogy mi a jó vagy rossz egy-egy nyelvben – pontosabban abban, hogy *van* jó és rossz a nyelvben” (Sándor 1998: 374).

A két nézőpont fő különbségei az alábbiakban foglalhatók össze (1. táblázat).

	deskriptív	preskriptív
meghatározás	objektív, értékítéletektől mentes leírását adja a nyelvnek	nyelvhelyességi szabályokat állapít meg, előírja, hogyan kell helyesen használni a nyelvet
normához való viszony	a norma léte közömbös, sokféle norma van	van egy kiemelt norma, mindent ehhez viszonyítanak
módszere	bemutatja a nyelvi elem helyét a nyelvi rendszerben, tanulmányozza területi és társadalmi elterjedtségét, hogy formális vagy informális kontextusban fordul-e elő, hogy mi az eredete stb.	megállapítja, hogy a kérdéses forma helyes vagy helytelen; szükség van-e rá; előnyére válik-e a nyelvnek; elítéli, ha nem felel meg a standard normájának
cél	a nyelv minél pontosabb leírása	a nyelv alakítása, formálása, hogy minél alkalmasabbá váljon a kommunikációra
érvek és ellenérvek	<p>1) amit a beszélők használnak, az mind helyes</p> <p>2) a nyelvtani szerepeket kell elmagyarázni, és a beszélőknek minél többet kell megtanulnia a nyelvhasználatról, hogy az alapján el tudja dönteni, mikor mi használható</p> <p>3) a nyelv rugalmas, ha egy neologizmust hallunk vagy régi szavakat új jelentésben, feltehetően meg fogjuk érteni, ha nem így lenne, nagy bajban lennénk</p>	<p>1) vannak önmagukban helyes és helytelen nyelvi formák</p> <p>2) a pusztán leírás és értékelés nélküli magyarázat nem elegendő, a leíró nyelvészet önmagában nem hasznos; a nyelvtani szerepeket világossá kell tenni, és a beszélőknek meg kell tanulni, mi a jó nyelvtan, mi a helyes nyelvhasználat</p> <p>3) ha nem tartjuk be a szabályokat, és szabadon engedjük a nyelvet változni, akkor idővel nem fogjuk egymást megérteni</p>
célközönség	nyelvészek	átlagos beszélők

1. táblázat

Leíró és előíró nyelvészet különbsége

Mindkét félnek lehet valamennyi igaza, az ellentét a két álláspont között mégis kibékíthetetlennek látszik. A leíró nyelvészek csupán bemutatni és elmagyarázni akarják a nyelv-

vi változásokat, az előíró nézet hívei a standard státuszának fenntartására törekednek, és arra, hogy a beszélőknek megtanítsák a jó és a rossz nyelvtani formák közötti különbségeket, és a helyes változatok használatát. Vajon áthidalható-e a szakadék a két megközelítés között? Talán a leíró megközelítés sem olyan objektív és tudományos, mint gondolnánk. A leíró nyelvészek is tesznek állításokat a vizsgált anyagról, például ha grammatikusnak mondanak egy mondatot, míg másokat agrammatikusnak, és ezeket a minősítéseket nem a beszélők megkérdezésével teszik. A szótárakban vannak *informális*, *formális*, *bizalmas*, *vulgáris* és más hasonló stílusminősítések – ezek ugyan nem annyira értékelők, mint az előíró nyelvészeké, de mégiscsak minősítenek a standardhoz viszonyítva. Emellett a nyelvelmélet is befolyásolhatja a nyelvészek hozzáállását, például a nyelvtervezés is értékel (vö. Nelson 2006: 464).

A magyar standard története és a nyelvművelés

A magyar irodalmi nyelv történetének különböző aspektusait többen is földolgozták. Szathmári István (1968) a korai magyar nyelvtanok szerepét vizsgálta az irodalmi nyelv történetében, Benkő (1960) a felvilágosodáskori írásbeliséget elemezte hatalmas anyagon. Szintén Benkő mutatta be a protestantizmus, a protestáns iskolák hatását a magyar standard történetében (Benkő 1999a, 1999b), valamint Kazinczy nyelvvalakító tevékenységét (Benkő 1982). Az irodalmi nyelv kialakulásának egyes részleteivel, a meghatározó írók, költők nyelvi hatásával Szathmári több tanulmánya foglalkozik (ezek összegyűjtve olvashatók Szathmári 2005-ben). A nyelvművelés történetének főbb korszakait Fábrián (1984) vázolta föl.

A magyar írásbeliségben az ómagyar kortól kezdődően kimutatható bizonyos egységesülés. A XVI. század második felétől egyre több jele van egy egységesülő nyelvváltozatnak. Ebben szerepet játszhatott a könyvnyomtatás terjedése, a nyomdászok ugyanis igyekeztek a kirívó nyelvjárási sajátosságokat kerülni. A nyomtatott könyvek a korábbi korszakhoz képest több emberhez eljutottak, és ez szintén az egységesülést szolgálhatta. A XVI. századi egységesülés a keleti, északkeleti nyelvjárássra támaszkodott. E területen voltak a meghatározó protestáns iskolák, kollégiumok és nyomdák (Debrecen, Sáropatak, Nagyenyed, Kolozsvár), és az első teljes magyar nyelvű Biblia, a vizsolyi is ebben a változatban íródott. A török elől menekülő és az országban vándorló deákréteg szintén a nyelvi keveredést, így a nyelvjárási kiegyenlítődést segítette. Az egységesülés különösen hangtani és helyesírási tekintetben jelentős. A XVII. és XVIII. század háborús viszonyai nem kedveztek a nyelvvel

való foglalkozásnak, majd csak a felvilágosodás irányítja a nyelvi kérdésekre erősen a figyelmet. Az északkeleti norma erősödő tekintélyét mutathatja, hogy a nyugati területről származó Szenci Molnár vagy a katolikus Pázmány is ezt a protestáns helyesírási normát követi. Az északkeleti nyelvjáráson alapuló norma terjedését erőteljesen segítette, hogy Kazinczy levelezésével nyelvileg is irányította az írókat, költőket (vö. Benkő 1999a, 1999b). A XVIII. század végére fontossá vált a normatív szabályozás, számos grammatika készül azzal a céllal, hogy a standard változat normáit kijelöljék. Hogy mennyire nem volt még eldöntve, melyik változatra támaszkodva alakítsák ki a standardot, azt jól bemutatja Benkő összefoglalója a felvilágosodás korának nézeteiről (1960: 279–93).

A magyar standard megteremtésének időszaka a XIX. század első fele. Két szintéren folyik a standardizáció, ezek megfeleltethetők a nyelvtervezés két típusának, a *korpusztervezésnek* és a *státusztervezésnek*. A két folyamat párhuzamosan ment végbe. A magyar nyelv hivatalossá tételéért folyó erőfeszítések politikai szintéren zajlottak. A *státusztervezés*, azaz a magyar nyelv hivatalossá válása több lépcsőben ment végbe, végül 1844-ben lett teljesen hivatalos nyelv a magyar.

A standard változat kidolgozása és kodifikációja a *korpusztervezés*. Az ekkor zajló nyelvújítás a szókincs bővítésére helyezte a hangsúlyt, de ezzel párhuzamosan rögzítették a standardot szótárakban, nyelvtanokban, és ennek eredményeképpen megteremtődött a magyar standard változat (Tolcsvai Nagy 2004: 20–1).

Tolcsvai Nagy a nyelvtervezésnek Neustupný által kifejtett modelljével értelmezi a nyelvújítás korszakát. Neustupný problémákról és azokra adott válaszokról ír, eszerint négy szakasz különíthető el: 1) szelekció – politikai döntések, 2) stabilitás – kodifikáció, 3) kibővítés – kidolgozás, 4) differenciálás – művelés. Magyarországon a négy probléma és a négy folyamat egyidejűleg jelentkezik. Az első szakasz az a folyamat, amelynek során a magyar nyelvet választották hivatalos nyelvként, és az északkeleti nyelvjárást a standard alapjaként. Ezt követően a standardot nyelvtanokban rögzítették, a kibővítés pedig a szókincsgyarapítás volt, vagyis a nyelvújítás. Végül a differenciálás fázisa a nyelvestétikai nyelvértelmezés következett (Tolcsvai Nagy 2007: 45–6). Az 1830-ban megalakult Magyar Tudós Társaság fő feladata a magyar nyelv „kiművelése” volt. Egyik első munkájuk *A magyar helyesírás és szóragasztás szabályai* (1832) tipikus nyelvtervezési lépés: az írásbeli nyelvhasználat egyszerűsítése. Ugyanezt a célt szolgálták az 1830-as években kiadott szótárak, (legfőképpen a *Magyar és német zsebszótár: Német–magyar rész*, 1835; *Magyar–német rész*, 1838), amelyekben rögzítették a köznyelvi szókincset. Emellett sorra jelentek meg a szakszótárak is a

XIX. század első felében. A folyamat betetőzése volt 1846-ban az első akadémiai nyelvtan kiadása (MNYR.).¹

Az első akadémiai nyelvtan a kodifikációt befejezettnek tekintette, csak rendszerleírást adott, nyelvhelyességgel, rétegződéssel egyáltalán nem foglalkozott; nem indokolta a nyelvváltozat helyzetét (Tolcsvai Nagy 2007: 47). Ez a felfogásbeli eltérés különösen szembevetendő, ha Fogarasi János nyelvtanával vetjük össze. Fogarasi még azt írja, hogy a művelt magyar nyelvtant mutatja be, de kitér a népnyelvre is, hogy az olvasó lássa a népnyelv hibáit, és óvakodjon azoktól (1843: 3). Nyelvtanában többször indokolja is, miért az egyik változat a helyes vagy miért egy másik.

A magyar standard lényegében a XIX. század közepére kialakult. A század második felében azonban bizonytalanság támadt a standard és a többi változat viszonyában, illetőleg maga a standard is változásnak indul. Ennek oka, hogy a városokba költözés következtében keveredtek a változatok, és a városi polgárság megmagyarosodásával és az ezzel együttjáró kétnyelvűséggel német tükörszavak és szerkezetek jelentek meg az írott nyelvben is. A nyelvújítás túlzásainak visszafogására és a németes szerkezetek kiküszöbölésére 1872-ben megindították a *Magyar Nyelvőr* című folyóiratot.

Nyelvművelés, pontosabban *nyelvművelés* korábban is volt, maga a szó is a XVIII. század végén keletkezett. A nyelvművelés történetében a *Magyar Nyelvőr* megindulásával nagy fordulat veszi kezdetét. Bodrogi Ferenc Máté arra mutatott rá, hogy bár a nyelvművelés-történetek a nyelvújítás időszakát is a nyelvművelés szerves részének tartják, a mai értelemben vett nyelvművelés csak a XIX. század második felében formálódott ki, és ettől érdemes megkülönböztetni a *nyelvművelést*, e „szónak többek között ’kimíveltetés’ (Teleki), ’pallérozás’ (Barczafalvi), ’csinosítás’ (Teleki), ’excolálás’ (Barczafalvi), ’világosodás’ (Aranka) jelentésváltozatai vannak; jelent »szabad, alkotó nyelvhasználatot« (Sándor 2001a: 164), »nyelvújítást«, valamint a sztenderdizáció folyamatát annak minden kapcsolódásával: régi szövegek kiadásával, könyvtárak felállításával, tudós társaságok megalapításával” (Bodrogi 2005: 92).

A Szarvas Gábor és Volf György nevéhez fűződő új ortológia úgy vélte, hogy a nyelven nem szabad és nem is lehet változtatni. Ehhez járult az a meggyőződésük, hogy a nyelvi szabályok mindenhatóak és örök életűek. Elismerték ugyan, hogy a nyelv változik, a

---

¹ Ez megfelel Haugen nyelvtervezési modelljében az első és második lépésnek, a standard kiválasztásának és kidolgozásának. A folyamatok a magyar nyelv esetében sem egymás után zajlottak, a XIX. században a státusztervezés és a korpusztervezés egyes elemei (a kodifikáció, az elterjesztés és a kidolgozás) egyszerre történtek (vö. Sándor 2006: 961–2).

standardot mégis időtlenné kívánták tenni, minden idegen hatástól el akarták zárni, vagyis igyekeztek konzerválni egy korábbi állapotában, és a népnyelv egy idealizált változatát tették meg a helyesség alapjának. Nem tűnt föl nekik az az ellentmondás sem, hogy ha ki akarnak irtani minden olyan szót, amely idegen mintát tükröz vagy szabálytalanul keletkezett, illetőleg szabálytalanul hozták létre, akkor éppúgy beavatkoztak a nyelvhasználatba, mint az általuk bírált nyelvújítók (vö. Németh G. 1970).

Tolcsvai Nagy úgy véli, a XIX. század második harmadáig a magyar nyelv változatai az alábbi kettősséggel jellemezhetők: egyik oldalon vannak a nyelvjárások, a másik oldalon az újonnan rögzített irodalmi nyelv; ez utóbbi főképp írott szövegekben létezik. Mind-egyiknek megvan a helye és a maga presztízse: a népi nyelvváltozatok presztízst a tisztaság, érintetlenség adta, vele szemben a magaskultúrának szintén megvolt a maga presztízse: ez utóbbi a kiművelt és nyitott. A kétféle eszmény egyesítésére voltak kísérletek, Tolcsvai Nagy kettőt emel ki közülük: Arany János szintézisének alapja a népi eredetű nyelvi rendszer, csak hogy ez sem egységes, több változata van, vagyis nem feltétlenül alkot zárt szabályrendszert, és az irodalomban ez még további kidolgozást igényel (Tolcsvai Nagy 2007a: 276–7).

A másik szintézis Simonyié. A Simonyi Zsigmond nevével jelzett korszak a nyelv-művelés történetében inkább tartható a standard korszerűsítése fázisának. A Szarvas Gábor-féle merev elutasítás helyett a stilisztikai tanácsadást helyezték előtérbe, a nyelv-művelés Simonyi megfogalmazásával inkább stilisztika, és az irodalmi nyelvre kell irányulnia. Az irodalmi nyelv Simonyi értelmezésében a nemzeti változatok fölött álló magasabb rendű összegzés, ahogyan ezt *A magyar nyelv* című munkájában meghatározza (Tolcsvai Nagy 2007a: 276–7). Innen szokás idézni a *nyelvhelyesség* meghatározását is. Az irodalmi nyelvben „helyes mindaz, amit az egész magyar nép vagy a magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szó-lás se, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analógiáknak” (Simonyi 1905: 211–2). Ha megnézzük Simonyi nyelv-művelő gyakorlatát, azt látjuk, hogy ezt az elvet következetesen képviselte. Nem az következik azonban ebből, hogy akkor minden helyes, minden megengedhető az irodalmi nyelvben, amit a nyelvjárásokban valahol ki tudunk mutatni. Ha az olvasók azt kérdezték a Nyelvőr munkatársaitól, hogy valamely kifejezést a nép szájából hallották, és helyesnek tartható-e, Simonyi általában azt felelte, hogy nyelvtanilag semmiképp nem hibáztatható, a tájnyelvi alak ugyanis nem hibás. Hozzátette azonban azt is, hogy ha az a kérdés, az irodalmi nyelvben megengedhető-e az illető forma, akkor a válasz nem, mert csak bizonyos vidéken használatos, és az irodalmi

akkor a válasz nem, mert csak bizonyos vidéken használatos, és az irodalmi nyelvszokással ellenkezik (vö. Simonyi 1896: 41). Az ilyeneket a stilisztika vidékiességnek mondja (*nem-e lehet* vagy a névelő a személynevek előtt) (Simonyi 1905: 208). Ha a Nyelvőr egyes szerzői az ilyen formákat hibáztatták, idegen nyelvi hatásnak tulajdonították, Simonyi szerkesztői válaszokban, jegyzetekben javította ezeket, azaz nem hibának, hanem vidékiességnek nyilvánította őket.

Az 1930-as évek tekinthetők a magyar nyelvűvelés újabb korszakának. A *Pesti Hírlap nyelvőre* 1932-ben jelent meg, ebben Balassa József írja meg a helyes magyarság szótárát. Bevezetőjéből fontos kiemelni, hogy a beszédben és az irodalomban előforduló hibák ellen is föllép. Elismeri a nyelv változását, s azt írja, hogy minden kornak megvan a maga nyelvszokása, ez pedig küzd az idegenszerű, helytelen, homályos beszéd ellen. Szerinte a helytelenségnek fokozatai vannak: 1) helytelen, feltétlenül kerülendő, 2) helytelen, viszont nagyon elterjedt az irodalomban, mégis használjuk inkább a helyette ajánlott kifejezést, 3) nem rossz, csak gondatlan, pongyola (Balassa 1932: 55). E szemlélet lényegében Simonyi nézeteit viszi tovább, új azonban a beszédre való hivatkozás, korábban ugyanis vagy nem tettek különbséget írott és beszélt nyelv között, vagy a nyelvhelyességi tanácsadók megmondták, hogy az irodalmi nyelvre vonatkoznak a tanácsaik.

Az 1930-as évektől kezdve azonban a nyelvűvelés visszatér Szarvas Gábor korának nézeteihez, erőteljesen purista irányba fordul, és a bővítés, javítás helyett a hibáztatás lesz a főszerep. Az a szemlélet él tovább ebben a felfogásban, amely szerint a nyelvi szabályok változatlanok, változtathatatlanok, az idegen nyelvi hatások többnyire károsak, az új nyelvi változások pedig megbonthatják az irodalmi nyelv egységét. Ennek egyik nagy hatású alkotása Pintér Jenő *Magyar nyelvűvédő könyve* (1938).

Simonyi kevésbé hangos, kevésbé erőszakos, inkább stilisztikai jellegű tanácsokat adó attitűdje erősen visszaszorult. Az általa fémjelzett békésebb időszak a nyelvűvelés történetében nem is kap hangsúlyos szerepet (Fábián 1984: 82–5; vö. még Sándor 2001a: 170), mint ahogy a *Magyar Nyelvőr* két világháború közötti korszaka sem. Az 1945 után újjászerveződő nyelvűvelés – ugyan más elvi alapokon – lényegében a korábbi harcosszellemet örökíti tovább.

Az egyetlen kivétel Lőrincze Lajos emberközpontú nyelvűvelése. Lőrincze a korábbi korok nyelvközpontú nyelvűvelésével szemben már nem a nyelv művelését, pallérozását tartja a nyelvűvelés fő feladatának, hanem azt, hogy az embereket megtanítsák arra, hogy minél hatékonyabban tudjanak kommunikálni. A megértésre helyezi

a hangsúlyt, szerinte nincs önmagában vett helytelenség, hanem lehet valami helyes az egyik helyzetben, és helytelen a másikban (Lőrincze 1980: 20–1). Annak ellenére, hogy Lőrincze gyakori hivatkozási alap, csak kevesen követik elveit. (Lőrincze programjának részletes elemzése Sándor 2001a: 189–99. oldalain olvasható.)

A standard helyzetében már az 1970-as évektől változások tapasztalhatók, a kisebb közösségek nyelvhasználata nagyobb szerephez jut (pl. regionális nyelvváltozatok, ifjúsági nyelv). Az 1990-es évektől pedig a standard két szempontból is gyengülni látszik. Egyrészt visszaszorul bizonyos regiszterekből, amelyekben korábban használatos volt, másrészt a standard normája befogad a társalgási nyelvből és a szlengből elemeket. Ebben szerepet játszhatott a társadalmi átalakulás, a csoport-összetartozás fokozottabb kifejezésének szükségessége, a számítógépes kommunikáció gyors terjedése, és az, hogy a beszélők egyre több nyelvvaltozattal kerültek kapcsolatba. (A kérdésről bővebben Tolcsvai Nagy 2004: 119–43.)

A nyelvművelés az átalakulás útján

A nyelvművelés szükségességét, létjogosultságát egészen a közelmúltig nem kérdőjelezték meg, az elmúlt két évtizedben azonban szenvedélyes viták zajlottak körülötte.² Két fő irányzat mutatható ki: az egyikbe azoknak a nézeteknek a képviselői sorolhatók, akik a nyelvművelés megreformálását, átalakítását célozzák meg a rendszerváltás utáni új társadalmi-kulturális körülményekhez igazodva, a másik képviselői pedig a nyelvművelést alapjaiban bírálják, elvetését, teljes megszüntetését akarják elérni. Az utóbbi években kiforrni látszik egy olyan irányzat is, amely csupán a nyelvművelés terminust tartaná meg, de teljesen más tartalommal töltené meg, gyökeresen más, új alapokra helyezne minden nyelvi tanácsadó tevékenységet.

Még a rendszerváltás idején vetette föl először Tolcsvai Nagy Gábor (1989) azt, hogy a nyelvművelést át kellene alakítani nyelvtervezéssé, és a nyelvművelő tevékenységet – a hagyományokkal nem vagy csak részben szakítva – a mai korhoz igazítani (lásd még Tolcsvai Nagy 1993, 1996; Heltainé 1993; Balázs 1996). Az elmúlt két évtizedben nemcsak a nyelvművelő tevékenység megújításáról folytak viták, hanem az is fölvetették, hogy szükség van-e egyáltalán nyelvművelésre (Sándor 2001). Vannak, akik szerint egyáltalán nincs rá szükség, tudniillik a nyelvi jelenségeket nem lehet és nem kell értékelni, helyette „csupán” nyelvi ismeretterjesztést, anyanyelvi nevelést kellene folytatni (Sándor 2001; Kálmán

---

² E cikkeket, tanulmányokat Sándor Klára (2001a) és Minya Károly (2005) is értékelte különböző, egymással szemben álló nézőpontokból.

2004), más kritikusok szerint viszont szükség van nyelvművelésre, vagy valamilyen hasonló tevékenységre, de semmiképpen nem abban a formában, ahogyan ma létezik (pl. Lanstyák 2005; Szabó Mihály 2005). A nyelvművelők természetesen nélkülözhetetlenek tartják tevékenységüket (Bencédy 2004; Grétsy 2004), vannak, akik az addigi meghatározó jellegét erősítenék még inkább (Bencze 1993: 429; Fábrián 1993: 429; Kemény 1993/1998: 72), Balázs Géza pedig átalakítva a nyelvstratégia részeként képzei el a nyelvművelés jövőjét (1996, 2001b).

A nyelvművelésen belüli reformok

Hogy vannak problémák a nyelvhasználattal, azt Szende Tamás (1979) már az 1970-es években megfogalmazta. Először mégis Tolcsvai Nagy Gábor javaslata kavart nagyobb vihart, amikor fölvetette, hogy át kellene gondolni, tágítani kellene a nyelvművelés normafogalmát, és a korábbi egységesítő törekvésekkel szemben a társadalmi rétegzettségre is tekintettel kellene lenni: az egynyelvű, a művelt köznyelvet abszolutizáló, más nyelvváltozatokat elítélő nyelvművelő személet helyett differenciáltabb megközelítést kellene alkalmazni (Tolcsvai Nagy 1989, 1990). Deme László válaszában visszautasította a javaslatot, szerinte nem új nyelvi eszmény kell, amely az átlagos nyelvhasználathoz igazodik, hanem az átlagos nyelvhasználatot kellene megpróbálni az eszmény felé közelíteni (Deme 1990).

Az 1990-es évek nyelvművelő tanácskozásain többen is nyíltan fölvetették, hogy át kellene gondolni az eddigi tevékenységet, valamilyen módon meg kellene újítani a nyelvművelést. Ennek szellemében először 1992-ben tartottak konferenciát, majd tudományos tanácskozásokat szerveztek a nyelvművelésről 1995-ban, 1996-ban és 1997-ben is. Sándor Klára a kilencvenes évek nyelvművelésének irányzatait elemezve három fő csoportot különít el: az egyik a nyelvművelés hagyományos gyakorlatát folytatja, és a politikai ideológiákat követve a nyelvművelést „önmaga jogán” tartja fontosnak. Ide sorolja a Grétsy László által meghirdetett nemzeti központi nyelvművelést (Sándor 2001a: 207–12) és Tolcsvai Nagy Gábor reformjavaslatait, amelyet Sándor polgári nyelvművelésnek nevez (2001a: 212–3). A második és harmadik csoporthoz tartozók (ezeket nem részletezi) a nyelvművelést a nyelvtudományon belül igyekeznek elhelyezni. A második csoportba sorolható véleményem szerint Heltainé Nagy Erzsébet kommunikációs szemléletű nyelvművelése (1993), Balázs Géza nyelvstratégiai elképzelése (2001b) és utóbb Eöry Vilma törekvései a nyelvművelés megújítására (Eöry 2004). A harmadik csoport Sándor szerint nyíltan politizál (2001a: 207). A politizáló csoport talán a reklámnyelvi törvény

előkészítésén munkálkodó nyelvművelőket jelentheti. (Ennek hátterét illetően lásd Tamás Pál írását és Deme László reakcióját, valamint Kiefer hozzászólását: Tamás 2001a, 2001b; Deme 2001; Kiefer 2001)

Az első nyelvművelő tanácskozást, amelyen a megújulás kérdését fölvetették, 1992-ben rendezték. Ezen a nyelvművelő konferencián Heltainé Nagy Erzsébet (1993) – anélkül, hogy szakítani akarna a nyelvművelés hagyományaival – kommunikációs szempontú nyelvművelést javasolt, vagyis szerinte azt kellene elérni, hogy a különféle kommunikációs szituációkban a legtökéletesebb nyelvi eszközök álljanak a beszélők rendelkezésére. A nyelvművelés hagyományait folytatva a figyelmet szerinte a művelt köznyelv kommunikációs szituációira kell fordítani. Ez lényegében Lőrincze emberközpontú nyelvművelésének egyik részletét emeli ki kisebb módosítással. Ezen a konferencián Tolcsvai Nagy Gábor a nyelvtervezés megvalósítását szorgalmazta, egyrészt a magyarországi standard differenciálódására, másrészt a határon túli magyarok kapcsán a standard stabilitására és a kodifikációra, újrakodifikációra vonatkozóan (Tolcsvai Nagy 1993).

Az elhangzott előterjesztések azonban nem arattak osztatlan sikert. A vita során többen az újítás ellen szálltak síkra, s úgy vélték, a legjobb, ha minden marad a régiben, hiszen a felmerülő problémák mind régiek, és ezért nem kell új szakasz, sem az elveket, sem a módszert nem kell megváltoztatni. Bencze hozzászólásával lehet leginkább illusztrálni a véleményeket: „Ha valami újat kellene csinálni, az nem más, mint sokkal erőteljesebben fellépni annál, ahogy azt eddig bármikor is tettük” (Bencze 1993: 429; vö. még Bencédy 1993: 428; Fábián 1993: 429; Deme 1993: 430).

Az 1995-ben megrendezett Nyelvi tervezés – nyelvi politika című tudományos tanácskozáson két új tervezet is született. Balázs Géza itt hirdette meg először nyelvstratégiai programját. Ez a nyelvhasználat szinte minden részére kiterjed, a korábbi nyelvműveléshez képest azonban nem sok minden változna, Balázs mindent hagyja a régiben, csak más nevet adna neki. „A széleskörű – eddigi – magyar nyelvművelésből sem mit sem kell megszüntetni; a paradigmaváltást az alkalmazott nyelvészet kereteiben való új elhelyezés és megnevezés, a területek tudományos meghatározása és határozott elkülönítése jelentené” (Balázs 1996: 255 – kiemelés az eredetiben). A nyelvstratégia magában foglalná sok egyéb mellett a nyelvpolitikát és a nyelvtervezést is. A nyelvművelés is helyet kap a nyelvstratégiaán belül: a nyelvi tanácsadás, az új jelenségek megítélése, az idegen szavak elleni küzdelem lenne a célja. Lényegében nem történik itt más, mint amire az egyik hozzászóló, Kemény Gábor egyetértően rámutatott: az addigi nyelvművelést „új fogalmi, terminológiai és intéz-

ményi keretbe ágyazva, úgyszólván »megszüntette megőrizve« vigyék tovább” (Kemény 1996: 381). Ugyanezen a tanácskozáson Tolcsvai Nagy Gábor előterjesztésében ismételten úgy vélte, hogy „magyar nyelvművelésnek át kell alakulnia nyelvi tervezéssé” (Tolcsvai Nagy 1996: 248).

Az előterjesztéseket követő vita során fölvetették azt is, hogy csupán a nyelvművelést kellene átnevezni, egyébként minden maradna a régiben: „szöveget ütött a fejembe, hogy nem kellene-e Balázs Gézával egyetértve tevékenységünket nyelvstratégiának át keresztelni, hátha azt jobban megérti pl. egy mai közéleti ember” (Fábián 1996: 389 – Én emeltem ki. S.B.).

A nyelvművelés megváltoztatására tett említett kísérletek nem arattak osztatlan sikert. Voltak, akik nem akartak változtatni a nyelvművelés elvein és módszerein, csupán az intézményes kereteken, tulajdonképpen csak az elnevezésen. Különösen azt a legerősebben Lanstyák István (1998) és Tolcsvai Nagy Gábor (1998) által képviselt tételt utasították el, hogy a nyelvművelésnek tekintettel kellene lenni a nyelvi differenciálódás folyamatára. Többen elzárkóztak a normának a hétköznapi nyelvhasználathoz való közelítésétől (Szathmári 1993; Jakab 1998; Deme 1998a, 1998b; vö. Bencédy 2004), bár olvashatók olyan írások is, amelyek a norma valamelyes lazítását elképzelhetőnek tartják (pl. a Kemény–Kardos 1994 kötet tanulmányai).

A nyelvművelés körüli viták legélesebben a határon túli magyarok nyelvhasználata körül zajlottak. Grétsy László 1992-ben meghirdette a nemzetközpontú nyelvművelést (Grétsy 1993), vagyis szerinte a magyar nyelvművelésnek a korábbinál többet kellene foglalkoznia a határon túli magyarok nyelvhasználatával. Tolcsvai Nagy és Lanstyák István azt is kifejtették, hogy a határon túli magyar nyelvművelésnek másmilyennek kell lennie, mert az ottani magyarok más nyelvi körülmények között élnek. Jakab István és Deme László szerint ezek a nézetek veszélyeztetik a magyar nyelv és nemzet egységét. A vita írásai külön kötetben is megjelentek (Kontra–Saly szerk. 1998), ezek részletes bemutatása azonban messze vezetne eredeti célomtól, ezért elemzésükre nem térek ki.

Sajátos irányvonalat képvisel Balázs Géza. A nyelvművelést nyelvstratégiai keretben kívánja a nyelvtudományon belül elhelyezni. Nem egyértelmű azonban, hogy pontosan miként is viszonyul egymáshoz e két fogalom. A nyelvművelés és a nyelvstratégia talán ugyanaz (Balázs 2001b: 180, 195), a nyelvművelés hatóköre azonban ez esetben rendkívüli mértékben kitágul, tudniillik a nyelvstratégia minden nyelvvel való foglalkozást felölel, az elméleti nyelvészettől a nyelvtörténeten és a stilisztikán át a pszicholingvisztikáig, de része

a nyelvhasználatot befolyásolni igyekvő nyelvpolitika és nyelvtervezés, akárcsak az anyanyelvi nevelés és a nyelvi ismeretterjesztés is (2001b: 183–193). Valamilyest több tudható meg a nyelvstratégiáról akkor, amikor annak céljait határozza meg: „1) A hatékony gondolkodás, a kommunikáció zavartalansága; a totális kommunikáció elsajátítása. 2) Nyelvművelődés (nyelvi önkontroll, önreflexivitás, automatizmusok), empátiára és toleranciára nevelés. 3) A »fenntartható«, továbbélő nyelv” (Balázs 2001b: 230).

Kenesei István (2002) „kívülállóként” Kontra Miklós egy nyelvművelést bíráló írására (Kontra 2001) válaszolva fejtette ki nézeteit. Úgy véli, a nyelvművelésnek van helye a nyelvtudományban: a nyelvművelők fedezik fel az új jelenségeket, és mutatják be, hogy ezek milyen tekintetben számítanak újnak (Kenesei 2002: 46). Ezután az elméleti vagy leíró nyelvész elemzi a kérdéses szerkezetet, megvizsgálja, hogyan illeszkedik vagy nem illeszkedik a magyar nyelv rendszerébe, illetőleg a magyar nyelvről tett korábbi megállapításokhoz. Majd a szociolingvisztika bemutatja, kik és hogyan használják, hogyan vélekednek az új szerkezetről, és adataival módosíthatja, pontosíthatja a leíró nyelvészeti álláspontot. Végül a nyelvművelés a nyelvészeti elemzések birtokában tanácsot ad a beszélőnek (Kenesei 2002: 47). Kálmán László cikkére (2004) válaszolva megismétli véleményét (Kenesei 2005). Szerinte a nyelvművelőnek csupán annyi a feladata, hogy magyarázza el, melyik forma van meghonosodva a művelt köznyelvben, és ha valaki azt a nyelvszokást akarja követni, akkor melyik alakot kell használnia (Kenesei 2005: 8). Ehhez pedig az is szükséges, hogy a nyelvművelők megjegyzéseiket ne a nyelvszokásra vagy a magyar nyelv sajátosságaira hivatkozva tegyék meg, hanem a nyelvtudomány legújabb eredményeinek ismeretében (uo. 10). Ez a vélekedés a nyelvművelés feladatáról lényegében a nyelvi tanácsadó intézmények feladatához hasonló. Hátránya viszont, hogy a folyamat így lassú, a beszélőnek azonnali tanácsra, útbaigazításra van szüksége, a nyelvi elemzés, adatgyűjtés viszont hosszadalmas folyamat.

Azokban az elképzelésekben, amelyek a nyelvművelést a nyelvtudományon belül helyezik el, közös, hogy a művelt nyelvi normához viszonyítva értékelnek. Úgy vélik, van olyan (létező vagy elképzelt) nyelvváltozat, a nyelvi eszmény (szabvány – Balázs Géza [2001a: 14] kifejezésével), esetleg művelt köznyelv, amely jobb, alkalmasabb a kommunikációra, mint a többi változat, és a nyelvművelésnek ehhez a változathoz viszonyítva kell értékelnie az újabb nyelvi jelenségeket.

A nyelvújítás-kritika

A nyelvújítás megreformálása mellett többen megfogalmaztak olyan véleményt is, hogy nyelvújításra egyáltalán nincs szükség, a nyelvújítók munkája tudománytalan, mert a nyelvhelyesség mellett fölhozott érvek tudományos szempontból értelmetlenek, értelmezhetetlenek, tevékenységük értelmetlen, mert diszkriminálja a magyarul beszélők jelentős részét (pl. Sándor 1998, 2001b; Kálmán 2004; Kontra 2006; de már Gombocz 1931 is).

Az egyik első, nagy vihart kavart írás Sándor Klára tollából származik. A nyelvújítás és a társasnyelvészet felfogását állítja szembe egymással, és elítéli a nyelvújítás eszményi nyelvet előtérbe helyező szemléletét (1998: 370–7). A terjedelmes tanulmányok nagyobb, a kisebbségben élő magyarok nyelvhasználatát elemző részét nem is szokás idézni. A *Köznevelés* című folyóiratban 2001-ben megjelent egy Sándor Klárával készített beszélgetés. Ebben úgy fogalmaz, hogy ha a nyelvújítás sok millió embert megbélyegez a nyelvhasználat alapján, az diszkrimináció, ezért értelmetlen: néhány nyelvújító ne akarja megmondani több millió magyarnak, hogyan beszéljen (Sándor 2001).

Kálmán László áltudományok minősíti a nyelvújítást, és egy nyelvújító írásokat tartalmazó kötet részletes elemzésével mutatja be, miben látja a nyelvújítás áltudományos voltát (Kálmán 2004).

Kontra Miklós a nyelvi megbélyegzés miatt lingvicistának tartja a nyelvújítókat jellemző szemléletmódot. A lingvizmus nyelvi alapú diszkrimináció, ha a beszélők bizonyos csoportjait nyelvhasználatuk alapján megbélyegzik. Kontra a Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálatra hivatkozva azt írja, hogy a standard magyar nyelvet elváró nyelvújítók által megkövetelt formák mindegyikét csak a beszélők 8%-a fogadta el helyesen. Számos olyan esetet felsorol, amelyben valakit a beszéde miatt durván kijavítottak, megszégyenítettek. Rámutat arra, hogy a standard változat egybeesik a társadalmi elit által használt formával, így a nyelvújítók akaratlanul is a lingvizmust támogatják (2006: 87–8). Azt ugyan Kontra sem tudja pontosan, mit is kellene tenni, de a standard ideológiájának hatását csökkenteni kellene. Az angol gyakorlatra hivatkozik, ott ugyanis a beszédhelyzethez illő nyelvváltozatra irányul a figyelem. Az sem biztos, hogy a preskripció mindenestül kidobandó, de olyan normát kellene kialakítani, amely nem a társadalmi elit nyelvhasználatán alapul (Kontra 2006: 103–4).

Lanstyák István hosszabb tanulmányban 34 nyelvi mítoszt elemzett és cáfolt. Teljeséggel alaptalanok az olyan vélekedések, mint hogy mindenkinek kötelessége ápolni és védelmezni az anyanyelvét; hogy vannak a nyelvben olyan szavak, nyelvtani formák, amelyek rosszak, ezért jobb lenne, ha eltűnnének; hogy az idegen nyelvektől óvni kell

rosszak, ezért jobb lenne, ha eltűnének; hogy az idegen nyelvektől óvni kell nyelvünket, mert elveszhetnek ősi sajátosságai (Lanstyák 2007).

Sándor Klára, majd Kálmán László bírálata heves válaszokat váltott ki (Buvári 2001; Balázs 2001c; Deme 2001a; Sebestyén 2003; Balázs 2005a stb.). Volt, aki úgy értelmezte ezeket az írásokat, mintha a szerzőik szerint a nyelvhasználattal való mindenféle foglalkozás fölösleges és hiábavaló lenne, és mintha arra buzdítanának, hogy beszéljen mindenki úgy, ahogy tud és akar (Bencédy 2004: 61; korábban Jakab 1993 is). Sebestyén Árpád e szemlélet megvalósulásával a magyar nyelv pidzsinizálódását vetíti előre (Sebestyén 2002: 426), Balázs Géza szerint aki a nyelvművelést kritizálja, az, „aki az igényességgel, a választékos-sággal, a normativitással, a közműveltséggel szemben minden érték relativitását és ezzel – ki nem mondva – a választékszűkítést, az abnormálist, az igénytelen-séget és a műveletlenséget óhajtja, népszerűsíti, sőt, követeli, az lenézni a szebbért, a jobbért, az emelkedésért küzdő embert, megkérdőjelezi a pedagógiát és a közműveltséget, ellene van a modernizációnak, a tudás és a minőség társadalmának” (Balázs 2005b: 91 – Én emeltem ki. S.B.). Balázs Géza (2005a) „vitairat”-ban száll szembe a nyelvművelést bírálókkal, pamfletjében azonban éppen azokat a módszereket és elveket ismétli, amelyeket bírálói kifogásoltak.

A hagyományos nyelvművelést vallók szerint a nyelvművelésnek feladata a nyelvhasználati jelenségek megítélése, értékelése, szükség van a nyelvbe való tudatos beavatkozásra (Minya 2005: 62–3). A nyelvművelést, pontosabban annak gyakorlatát kritizálók viszont azt állítják, hogy a nyelvhasználati jelenségek értékelése, a nyelvhasználat irányítása az eszményi vagy a művelt köznyelv irányába a nyelvhasználók nagy részének megbélyegzésével jár (Sándor 2001b; Kontra 2005, 2006). A művelt köznyelv kiemelése a többi változat fölé azzal az indoklással, hogy az a legjobb, a kommunikációra legalkalmasabb változat, nem igazolható, nyelv i értelem ben minden nyelvváltozat egyenrangú, és egyformán alkalmas a kommunikációra. Ha nem így lenne, akkor a köznyelvtől eltérő változatok beszélői nem tudnának sikeresen kommunikálni. Az is igaz viszont, hogy a nyelvváltozatok között társadalmi megítélésükben van különbség.

A nyelvművelést ellenzők, bírálók azt azonban nem állították – mint azt a nyelvművelő válaszokból következtetni lehetne –, hogy a nyelvhasználókat magukra kellene hagyni, csupán az értékelés, pontosabban a nyelvművelőket jellemző, standard alapú értékelés ellen léptek föl. (A nyelvhelyességi értékek relatív voltát már Gombocz Zoltán elemezte [1931],

és rámutatott arra, hogy az irodalmi nyelvre, a grammatikai-történeti normára, a célszerűségre, a tekintélyre mint normára való hivatkozás nem egzak, tehát nem tudományos.)

Sándor Klára szerint nyelvművelés helyett nyelvtervezésre van szükség, előírások helyett javaslatokra. A nyelvtervezés leírja a beszélőközösségben használt változatokat, egymáshoz való viszonyukat, „azt tartja fontosnak, hogy a nyelvhasználóknak abban nyújtson segítséget, hogy fölismerjék, számukra mikor melyik nyelvváltozat használata előnyösebb” (Sándor 1998: 126–7). Más alkalommal elutasítja a nyelvi tanácsadást: „Az ilyen kérdésekre [mikor fogadható el egy nyelvi forma és mikor nem] a nyelvművelő csak akkor tudna válaszolni, ha alaposan megismerné a közösség nyelvhasználati szokásait, s ez alapján adna tanácsokat. Erre viszont semmi szükség, hiszen a tanácsokat azoknak az embereknek adná, akiknek a viselkedéséből a szabályokat elvonatkoztatta – más szavakkal: akik a szabályokat jóval előtte ismerték, s (ha nem is tudatosan) ezeknek megfelelően viselkedtek” (Sándor 2006: 983). Máshol Sándor Klára nyelvhelyességi tanácsok helyett szövegtani és pragmatikai ismeretek oktatását tartja kívánatosnak (2001).

Kálmán László abban a cikkében, amelyben a nyelvművelés áltudományos voltáról írt, azt is megemlíti, hogy nyelvhelyesség oktatása helyett anyanyelvi nevelésre van szükség: „Gyerekeinkkel is szeretnénk elsajátíttatni a kulturált, jó vagy legalábbis elfogadható viselkedés, így a normának megfelelő öltözködés és beszéd képességét, és ebben joggal várjuk el az iskola segítségét, közreműködését, együttműködését. Ezen a téren soha senki sem kérdőjelezte meg a nyelvi nevelés létjogosultságát, szükségességét. Aki ezzel foglalkozik, annak a különböző társadalmi normák legfinomabb árnyalataira is fogékonynak kell lennie, tudatosan kell ismernie ezeket kívülről-belülről, és rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy mindezeket az ismereteket nagyon közérthetően átadja, készségszerűen megtanítsa” (Kálmán 2004: 66). Ehhez hozzáteszi, hogy a nyelvi nevelés nem állapíthatja meg olyan jelenségek helytelenségét, amelyek léteznek a nyelvben, csupán arra mutat rá, hogy azok a különböző normáknak hogyan felelnek meg (Kálmán 2004: 67).

Kontra Miklós a hozzáadó anyanyelvi nevelés megvalósítását szorgalmazza a jelenlegi többnyire felcserélő anyanyelvi nevelés helyett. Vagyis a tanárok ne úgy követeljék meg diákjaiktól a standard használatát, hogy közben leszoktatják őket az otthoni nyelvváltozatról, hanem azt tanítsák meg, hogy mindkettő helyes nyelvváltozat, egyik sem rosszabb

a másikonál. Társadalmi megítélésükben azonban van különbség, ezért a diákoknak meg kell tanítani, mikor, hol, melyik a helyénvaló (Kontra 2003).³

2007-ben jelent meg a *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről* című kötet. A szerkesztők előszava arra mutat rá, hogy a kötet alapjául szolgáló konferenciák előadói egyetértettek abban, hogy a nyelvközösségben jelen levő nyelvi problémákat meg kell oldani, és az nyelvészi feladat is lehet (Domonkosi–Lanstyák–Posgay 2007: 7). A szerkesztők szerint a jelenlegi magyar nyelvművelés éppen hogy gerjeszti a nyelvi problémákat, de ebből nem az következik, hogy minden nyelvművelő tevékenységet el kell vetni, hanem az, hogy a nyelvművelést újraértelmezzék, szemléletét megváltoztassák (2007: 8). A kötet címe is jelzi, hogy a nyelvművelés terminust nem kell kidobni, pusztán azért, mert módszere, eljárásai nem felelnek meg a jelenlegi tudományos ismereteinknek. Ehelyett olyan tevékenységeket, eljárásokat kell bevezetni, amely a beszélőket segíti nyelvi problémáik megoldásában. Olyan nyelvművelésre tehát, amilyen ma a magyarországi, nincsen szükség, nyelvi ismeretterjesztésre, nyelvi tanácsadásra viszont igen.

A nyelvművelést nemcsak általános elvei és az alapelvek hiánya miatt érte kritika, többen elemezték nyelvművelő előírásokat, hibásnak tartva íróik érvelését. Lanstyák István az *Édes Anyanyelvünk* című folyóiratban olvasható nyelvművelő tanácsokat kritizálta (2003, 2004), Kálmán László egy egész nyelvművelő kötetet bíralt aprólékosan (Kálmán 2004). É. Kiss Katalin kisebb kötetben mutatott rá arra, hogy számos hibázott nyelvi jelenség nem nyelvromlás, csak változás (2004). A *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről* kötet pedig a nyelvművelés módszereit bíráló, a hiányosságokra és ellentmondásokra rámutató tanulmányok (Domonkosi 2007; Lanstyák 2007) mellett javaslatokat is tartalmaz a továbblépéshez (Szabómihály 2007; Domonkosi 2007: 49–50).

A nyelvművelést bíráló tanulmányok rendre a tiltó, korlátozó, a standardot előtérbe helyező szemléletet kifogásolják. Többen úgy vélik, hogy a nyelvművelés teljes elutasítása nem célravezető, nyelvalakító tevékenységre szükség van, de ennek szakítania kell a létező magyar nyelvművelés jelenlegi és közelmúltbeli hagyományával (vö. pl. Kontra 2006; Domonkosi–Lanstyák–Posgay szerk. 2007). Olyan nyelvművelő hozzáállást javasolnak, amely a társadalmi és stilisztikai rétegzettséget figyelembe véve ad tanácsokat. Erre az újabb szemléletű nyelvi ismeretterjesztésre jó példa Nadasdy Ádám publicisztikai tevékenysége (kötetben: 2003a, 2008).

---

³ A hozzáadó anyanyelvi nevelést más összefüggésben, a kisebbségben élő magyarok nyelvhasználata kapcsán már Lanstyák István is megfogalmazta (1998).

A nyelvtervezés

A nyelvművelés milyenségéről, tudományos mivoltáról folytatott vitákban gyakran hivatkoznak a nyelvtervezésre, különösen Tolcsvai Nagy szorgalmazta a nyelvtervezés megvalósítását. Annak a nézetnek ugyanis, hogy a nyelvet nem lehet mesterségesen megváltoztatni, a különböző nyelvekben végbement nyelvújítási mozgalmak mellett a nyelvtervezés elmélete és gyakorlata is ellentmond, hiszen éppen azt bizonyítja, hogy a nyelvbe, a nyelvhasználatba sikeresen be lehet avatkozni (Haugen 1983; Tolcsvai Nagy szerk. 1998; Fishman 2006). Joshua N. Fishman 2006-ban megjelent könyvének nem véletlenül *Do not leave your language alone* a címe, amely nyilvánvalóan Robert D. Hall már idézett könyvére reflektál. Vagyis amíg a nyelvművelést, az előíró szabályozást sokan bírálják, és a nyelvtudományon kívüli tevékenységnek tartják, a nyelvtervezést elfogadják tudományos paradigmának, bár státusa a nyelvészetben belül vitatott (a nyelvtervezésnek a nyelvtudományban való elhelyezése problematikájáról lásd Sándor 2006: 966–7).

A nyelvművelés mellett a nyelvtervezésről és a nyelvpolitikáról⁴ Sándor Klára (2006) írt alapos összefoglalást. A nyelvtervezés Einar Haugen nevéhez fűződik. Először 1966-ban vázolta a nyelvtervezés elméletét, szerinte ott van szükség rá, ahol nyelvi problémák bukkannak föl és a kommunikáció sikertelen. A korábbi meghatározása szerint a nyelvtervezés normatív helyesírás, nyelvtan és szótár megalkotása. Később ezt módosította úgy, hogy „a nyelvi tervezés a nyelvi változás értékelése”, de hozzáteszi azt is, hogy az értékelés nem tudományos tevékenység (1966/1998: 12). Fontos megjegyezni azt is, hogy a nyelvtervezés elsősorban a formális stílusokra vonatkozik, különösen azoknak írott változataira, nem pedig az informális stílusokra (15–6).

A nyelvtervezés eredetei modelljét többen pontosították, végül maga Haugen is módosított rajta (1983). Az így kialakult modell négy stádiuma mutat ugyan bizonyos sorrendiséget, de Haugen szerint a műveletek lehetnek egyidejűek, és ciklikusan is követhetik egymást. A Neustupný által *művelésnek* nevezett tevékenység beilleszthető a *kidolgozás* rész alá, ráadásul Haugen úgy véli, a „művelés” elnevezés sem szerencsés, mivel a más nyelvekben *nyelvművelésnek* nevezett terminus vagy a nyelvtervezés szinonimája, vagy része a kidolgozás szakasznak, ezenfelül a *művelés* és *műveltség* metafora „elitista szemléletet idéz föl” (1983/1998: 147). Egy másik kutató, Kloss (1969: 81) a nyelvtervezést *korpuszter-*

---

⁴ A nyelvpolitika az a nyelvi ideológia, amely alapján a nyelvtervezési döntéseket meghozzák (Sándor 2006: 970).

vezésre és státusztervezésre osztotta. A korpusztervezés a nyelvi formára vonatkozik, ide tartozik például írásrendszer, helyesírás, standard nyelv megalkotása vagy helyesírás reformja, új szavak teremtése, stilisztikai modernizálás. A státusztervezés körébe tartozik a nyelvek és nyelvváltozatok funkcióinak és használati körüknek a meghatározása, a korpusztervezés során alkotott kifejezések elterjesztése.

	forma (politikatervezés)	funkció (nyelvművelés)
társadalom (státusztervezés)	1. szelekció a. a problémák felismerése b. normák felállítása	3. kivitelezés (oktatásbeli elterjesztés) a. korrekciós eljárások b. értékelés
nyelv (korpusztervezés)	2. kodifikáció (standardizációs eljárások) a. grafizáció b. grammatikáció c. lexikáció	4. kidolgozás (funkcionális fejlesztés) a. terminológiai modernizáció b. stilisztikai fejlesztés

2. táblázat

Átdolgozott modell (Haugen 1983/1998: 148)

A szelekció azokat a döntéseket jelenti, amelyek során a nyelvek vagy nyelvváltozatok helyét meghatározzák a társadalomban, hogy hol milyen nyelvet vagy nyelvváltozatot lehet vagy éppen nem lehet használni. A kodifikáció során megállapítják a kiválasztott nyelvváltozat helyes szabályait, a megfelelő szókészleteti elemeket, a helyesírást, jellegzetes eredményei a normatív helyesírás, szótár és nyelvtan. A kivitelezés során a kiválasztott és kodifikált változatot terjesztik el könyvek, újságok, tankönyvek segítségével. A kidolgozás lényegében azokat a tevékenységeket foglalja magában, amelyek Haugen szerint olyan nyelvek esetében szükségesek, amelyekben az alapforma már ki van dolgozva, vagyis már a kiválasztott normának a korszerűsítésére, a modern világ funkcióihoz való hozzáigazítására van szükség (Haugen 1983/1998: 144–6; Sándor 2006: 959–61).

Újabban ezt a modellt kiegészítik még a nyelvelsajátítás-tervezéssel, amely egy nyelv fenntartására, újraelsajátítására vagy idegen és másodnyelv tanítására vonatkozó tevékenység, a nyelvhasználat-tervezéssel, amely nemzeti függetlenség,

politikai decentralizáció következtében a nyelvhasználatban bekövetkező változásokra vonatkozik, esetleg kihalóban lévő nyelv felélesztése is ide tartozhat; valamint a *prezisztisz-tervezéssel*, amely arra irányul, hogy növelje a nyelv státuszát olyan területeken, mint a tudományos nyelv, a magaskultúra vagy szakmák nyelve (Lo Bianco 2004: 742–3; Baldauf 2005). Ezek a folyamatok ritkán különülnek el élesen, átfedik egymást, és kölcsönösen függnék egymástól.

A nyelvtervezés korai munkái az újonnan függetlenné váló soknyelvű és soknemzetiségű országok nyelvi problémáival foglalkoztak. Ezekben a fő kérdés az volt, melyik legyen a nemzeti nyelv, az oktatás, az egyház nyelve. Az 1970-es évekre kiderült, hogy nemcsak a fejlődő országoknak lehetnek nyelvi gondjaik. A nagy íráshagyománnyal rendelkező nyelveknek is szükségük lehet nyelvtervezésre, például az idegen szavak helyesírása (a németben a nemük és a többes számuk meghatározása), vagy az idegen szavakkal szemben a purizmus, a gyorsan változó technika miatti szókincs-modernizáció, terminológiai egységesítés vagy stilisztikai egyszerűsítés (hivatali nyelvhasználat). Az 1990-es években pedig már a mikroszintű problémák is előtérbe kerültek, mint például multinacionális vállalatok, különféle szervezetek nyelvi gondjai.

A modern nyugati típusú társadalmakban más jellegű problémák is adódtak. Az írott és a beszélt standard változása, elkülönülése következtében fellépő nehézségekkel, a megváltozott kommunikációs szokásokkal kapcsolatban több irányban indultak kutatások. Ezek közül témám szempontjából kettő emelhető ki: a standard korszerűsítésének problematikája és a standard ideológiájával kapcsolatos kutatások.

A standard fenntartása és korszerűsítése

A nyelvművelést érő kritikák mellett a magyar nyelvű szakirodalomban is olvashatók olyan javaslatok, amelyek a nyelvhasználatba való beavatkozást, a beszélők nyelvi problémáinak megoldását nem vetik el teljesen.

Haugen eredeti elképzelése és az őt követő nyelvtervezési elméletek egy standard változat létrehozására irányultak, nem pedig egy már létező standard gondozására. Az utóbbi évtizedekben a nyelvészetben is megjelentek olyan nézetek, hogy a nyelvhasználatba való beavatkozásnak, a nyelvtervezésnek nemcsak a fejlődő, írásbeliséggel vagy standard változattal nem rendelkező nyelvek esetén van helye, hanem a már létező standardot is korszerűsíteni, modernizálni kell (pl. Nekvapil 2008). A kidolgozott standarddal már rendelkező

nyelvek esetében a nyelvtervezés inkább a művelésre irányul: a helyesírás korszerűsítésére, terminológiai újításra, a standardnak az új körülményekhez való alkalmazására.

Sándor arra hívja föl a figyelmet, hogy a nyelvtervezés elméleti írásai abból indulnak ki, hogy a nyelvet minél tökéletesebbé tegyék, vagyis minél kisebb legyen benne a változottság, mert annál jobb, megfelelőbb lesz funkciói betöltésére. A létező nyelvek alapján ez azonban nem szükségszerűen van így, a nyelvekben és a nyelvváltozatokban is vannak változatok, amelyekből a beszélő válogat, és a változatokat identitáskifejezésre is felhasználja. A nyelvtervezés elméletének kidolgozói a nyelvet homogénnek tartják, homogén nyelvek azonban nincsenek, minden nyelvben sok nyelv- és stílusváltozat van. Haugen ugyan elismeri, hogy a különböző nyelvek és változatok nem jobbak vagy rosszabbak, mint mások, de a standard szerinte olyan változat, amely minden helyzetben megfelelő. Valójában azonban a standard nem használható minden közléshelyzetben, van, amikor más változat sokkal megfelelőbb (Sándor 2006: 967–9). Nem hagyható viszont az sem figyelmen kívül, hogy a nyelvtervezés elsősorban a formális nyelvi stílusokra vonatkozik, és azoknak is főképpen az írott változataikra. Haugen modellje hasznos lehet, ha kiegészítjük azzal, hogy a standard nem minden funkcióban hatékony, vannak beszédhelyzetek, amelyekben használata akár hátrányos is lehet. Vagyis az nem lehet cél, hogy minden helyzetre egyformán alkalmassá tegyék a standard nyelvet. Emellett a standard felsőbbrendűségét hirdető ideológiát is vissza kellene szorítani, teret engedve más nyelvváltozatoknak.

Nekvapil (2008) – a prágai iskola nyelv művelő elveihez nyúlva vissza – a modern nyelvek kapcsán *nyelvművelésről* (language cultivation) beszél. Amint írja, ő a *művelés* szót 'finomítani, kis változtatásokkal javítani' értelemben használja, és ez a nyelvre vonatkozóan lehet helyesírási változtatás, szókészletbővítés, stilisztikai módosítás is. Ennek során először is világossá kell tenni, hogy melyik változatot ki számára és kinek kell művelnie. A művelés ebben az értelemben korpusztervezés. A nyelv művelésnek két értelmezése van: 1) ha még nincs standard nyelv, egy nyelv változat művelése irányulhat a standard kialakítására; és 2) a standard nyelv művelése. Ez utóbbi a standard stabilitásának és egységességének fenntartása úgy, hogy funkcionálisan legyen kidolgozott, és a működési köre maximális, vagyis tudja betölteni mindazokat a feladatokat, amelyekre használják (liturgia, oktatás, tudomány stb.). A prágai nyelvészek (Havránek, Mathesius) nyelv művelő elképzelései szerint a művelésnek a jelenkori standard nagyon pontos leírásán kell nyugodnia, azaz meg kell határozni a standard normáját. Szerintük a művelésnek két célja van: 1) a standard stabilitásának megtartása, 2) funkcionális differenciálás és stilisztikai gazdagság. A stabilitás azonban nem lehet a nyelv valamely állapotának konzerválása, mivel a társadalom és a nyelv is változik, ezért a

cél a standard „rugalmas stabilitása” kell, hogy legyen (Mathesius). A stabilitás nem jelenthet egyformaságot, mivel a standardnak különböző, így például társalgási, esztétikai, speciális elméleti és gyakorlati funkciókat kell betöltenie (vö. Nekvapil 2008: 255).

A nyelv művelés (mint a nyelvtervezés része) a standard alakítására és fenntartására törekszik, a mai fejlett társadalmakban azonban éppen destandardizálódás figyelhető meg. Egyfelől a standard visszaszorul bizonyos területekről, másfelől nem standard elemeket fogad magába. A nyelv művelés két dolgot tehet: vagy kritizálja, hibának minősíti az eltéréseket, vagy kiigazítja a standardot, növeli annak változatosságát és általában véve is nagyobb toleranciát mutat a változatok iránt. A posztmodern, pluralitáson és sokféleségen alapuló társadalmakban a második út látszik járhatóbbnak (Nekvapil 2008: 260).

A nyelvtervezés irodalmában visszatérő hivatkozási alap a prágai nyelvészeknek a nyelv művelésről szóló írásai. Eszerint a normatív beavatkozás elvei a következők:

- 1) A beavatkozásnak az irodalmi nyelv stabilizálódását kell támogatnia.
- 2) Az elméleti beavatkozás célja nem az, hogy a nyelvet archaizálja, fejlődését erőszakosan feltartóztassa, hanem a stabilizálásra kell törekednie. A stabilitást a célirányultság, a kor ízlése és a jelenkori nyelv állapota határozza meg.
- 3) A beavatkozás nem mélyítheti el a hétköznapi nyelv és a könyvnyelv közötti különbségeket.
- 4) Az irodalmi nyelvnek változatosnak kell maradnia, különös lenne, ha az irodalmi nyelvből minden ingadozás, minden lexikai és nyelvtani változat kiküszöbölődne.

Havrának és Mathesius szerint figyelembe kell venni, hogy a fejlődés elkerülhetetlen tény, azt nem lehet mesterséges úton feltartóztatni, ebből következően az irodalmi nyelvben is vannak változatok, amelyeket nem szabad eltávolítani. E változatok rendszerint funkcionálisan elkülönülnek, ha mégsem, akkor lehet őket stilisztikailag differenciálva alkalmazni (Havrának–Mathesius 1981: 71). Vagyis a nyelv művelésnek támogatnia kell a standard stabilitását, fejlesztenie a többi változattól való funkcionális elkülönülését és stilisztikai gazdagságát; ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyelv valamely állapotát konzerválják, mivel a nyelv – akárcsak a társadalom – változik, ezért a cél egy rugalmas stabilitás fenntartása lehet.

A nyelv művelésnek a standard változatra kell vonatkoznia, és olyan standardot kialakítania vagy fenntartania, amely a művelt beszélők nyelvszokásával egyezik. A nyelvhelyességi tanácsokat úgy kellene megfogalmazni, hogy a szituációra és a nyelvi elem funkciójára is tekintettel legyenek. Ha megköveteljük bizonyos helyzetekben, például írásban a

standard betartását, a standard szabályait úgy kell módosítani, hogy jobban alkalmazkodjon a mindenkori nyelvi helyzethez. A magyar nyelvűvelő szabályok azonban sok esetben történeti álláspontra helyezkednek. Több olyan előírás is van, amely egy jóval régebbi nyelvállapotot vesz alapul, vagy a XIX. században kodifikált standard normáit követelik meg, de ennek már régen nem felel meg még a választékos írásbeliség sem.

A standard ideológiája

Az 1980-es évektől az angolszász nyelvterületen egyre több figyelmet kapott a standard nyelv ideológiájának kérdése (pl. Milroy–Milroy 1999). A standard mint írott változat minimális formai változatokat tartalmaz, de funkcionálisan gazdag. Az egységesülés vagy egységesítés során egyes változatokat kiválasztottak, és új kontextusba helyezve elterjesztették őket. Mivel a standard a változatok minimalizálására törekszik, a nem standard változatok jellemzője lett a sokféleség és változatosság. A standard változat, amikor igyekszik megszüntetni a változatokat, a természetes nyelvi folyamatokkal megy szembe, a nyelvnek ugyanis szerves tulajdonsága a változatok megléte. A standardizáció nemcsak szervezett úton mehet végbe: az akadémiák, szótárak, nyelvtanok mellett a beszélő is törekedhet a kiegyenlítésre, például a hallgatóhoz alkalmazkodva igyekszik csökkenteni vagy kevésbé hangsúlyozni azokat a különbségeket, amelyek a saját nyelvváltozata és a beszédpartnere dialektusa vagy szociolektusa között fennállnak. A városba áramlás, az iparosodás, az iskolázottság terjedése szintén fontos szerepet játszik a standardizációban.

A standard ideológiája az a hit, hogy csupán egyetlen helyes forma van, méghozzá a standard, amelynek elsajátítása a társadalmi előbbrejutás lényeges eleme, mivel a kodifikált változat gyakran az elit nyelvhasználatával egyezik. Ezzel az elit erősíti a hatalmát, mivel azok a csoportok, amelyek birtokában vannak a normatív változatnak, előnyt élveznek azokkal szemben, akik azt nem birtokolják. Az oktatási intézmények nagy szerepet játszanak az ideológia fenntartásában azzal, hogy jutalmazták a standard változat használóit, és büntetik a nem standard változatokat (Rubdy 2008: 215). A társadalom többnyire a standard változat használatát várja el, a nem standard változatokat pedig a kevés iskolával, a hiányos szakmai hozzáértéssel, a kisebb intelligenciával hozzák összefüggésbe. Nem standard változatnak számítanak a nyelvjárások, a munkásosztálybeliek és az alacsony társadalmi rétegek nyelvhasználata. Pedagógiai érvekkel igazolják azt a politikát, amely a nem standard változatokat kizárja az oktatásból, holott kutatások igazolják, hogy a nem standard változatok használata pozitív hatással van a standard elsajátítására, az oktatásban való előmenetelre.

Ennek ellenére továbbra is erősen él a standard ideológia (Tollefson 2008: 5–6). A beszélőkben kialakult egy elképzelés arról, hogy csak egy helyes nyelvváltozat, és azon belül csak egy helyes nyelvi forma létezik, és ha valamit kétféleképpen ki lehet fejezni, akkor az egyik változat szükségszerűen helyes, míg a másik helytelen. Ez a standardon kívüli nyelvváltozatok – mivel bennük sokféle változat volt – elítéléséhez vezetett, azok politikailag és társadalmilag is háttérbe szorultak. A standard ideológiája főképpen írásban terjed, és az írott nyelvhasználatra volt és van hatással, a hétköznapi beszédre kevésbé. Mivel a formális nyelvváltozatok vannak kodifikálva, ezzel a formális nyelvi stílusok normáját legitimálták (Milroy–Milroy 1999: 30).

Az ideológia erősségét mutatja, hogy akik javítanak, azok is hajlandók elismerni, hogy nem tudják jól a nyelvet (Milroy 2001: 536). A preskriptív megállapításoknak azonban nincs nyelvészeti alapja, nyelvi értelemben minden változat egyenlően jó. A hatalmi pozícióval rendelkezők gyakran nyíltan kritizálják a beszélők nyelvhasználatát, és ebben semmi kifogásolnivalót nem látnak, még akkor sem, ha az identitásának vagy a kultúrájának más részeire nem tennének hasonló megállapítást. Milroy és Milroy (1999: 84) Hallidayt idézik: „Amikor valakit megszégyenítenek azért, ahogyan beszél, emberségében sértik meg. Ha bárkit, de különösen ha egy gyermeket így megszégyenítenek, az annyira menthetetlen, mint amikor valakit a bőrszíne miatt szégyenítenek meg” (Kontra Miklós fordítása, 2006: 96).

A standard tekintélye ellenére a mai változások között vannak olyanok, amelyek nem a standard felé mutatnak: gyakran éppen a nem standard változatok terjedése tapasztalható. A változás mozgatója ilyen esetben a rejtett presztízs, vagyis bár a beszélők gazdasági és társadalmi érdeke a magas presztízsű változat használatát kívánná meg, mégsem azt követik, hanem a közösséghez való szolidaritásból a standardtól eltérő formákat, mivel ez egyes közösségekben fontosabb tényező lehet (Milroy–Milroy 1999: 49–50).

A standard változat nyelvileg nem jobb vagy rosszabb, mint bármelyik másik változat. Horger Antal (1926: 94–5) éppen ellenkezőleg vélekedik: „A népnyelvről szólván először is szembe kell szállanunk azzal az évszázadokon keresztül uralkodott s még ma is meglehetősen elterjedt nézettel, hogy a népnyelv »romlott nyelv«, a nemzet »művelt« osztályai által beszélt »művelt« nyelvnek a tudatlan parasztoktól való »elrontása«. Mióta felismertük, hogy a nyelv az emberiségnek psychophysikai működése, amely az emberiség örökké változó testi és lelki állapotával együtt maga is örökké változik, azóta tudjuk, hogy a népnyelv sem más, mint e változásnak egyik, mégpedig nagyon is természetes eredménye. Ha romlott nyelvről egyáltalán beszélhetünk, inkább a köznyelvet és még inkább az irodal-

mi nyelvet lehetne annak nevezni, mert ez sok tekintetben m e s t e r s é g e s fejlesztésnek az eredménye. A legnagyobb tévedés tehát azt mondani, hogy ezen vagy azon a vidéken »hibásan« beszélnek az emberek”.

A standard ideológiájának megerősödéséhez hozzájárulhatott az 1945 utáni nyelv-művelés is. Ez egyetlen változatot ismert el helyesnek, és minden más változatot a nemzeti nyelvhez képest határoztak meg: a nyelvjárások, a zsargon és a tolvajnyelv nemkívánatos változatok lettek (Deme 1953). A standard ideológiájának megléte azonban már jóval korábban is dokumentálható. Szarvas Gábor számol be egy székelyföldi tapasztalatáról, amikor is a falusi tanító megrója az iskolás gyermeket, mert nem tudja a standardnak megfelelő alakokat. Az eset pikantériája, hogy maga a tanító sem a köznyelvi változatot beszélt. „Bá-gó Miska olvas, igazabban darál, mert, úgy látszik, betéve tudja az olvasmányt: »Tavaszkor. Mennyünk pajtás a mezőre« ... Mégáj, té füles! Hát ugy kő mondanyi: ményünk, pajtás? Ugy van a könybe, hê? Hánszó vertem abba a töksi fejetékbe, hogy az szépen: men-jünk, baj-társ? Halom hát hiába töri-zúzi magát az embör ezökkê a buta fejű parasztočkâ.” (Szarvas 1877: 560).

A standard ideológiáját bírálók a standard létét nem vonják kétségbe, nem akarják azt megszüntetni, csupán azt mondják, hogy mind a standard, mind a nem standard formák-nak megvan a helyük a beszélőközösségben. A nem standard formák nyelvészeti tekintetben helyesek, különbség nem a nyelvi értékében, alkalmasságában van, hanem társadalmi meg-ítélésében. A beszélőknek azt kell megtanítani, mikor melyik alak a célszerű, és hogy a nem standard forma használata miatt hátrányos megkülönböztetés érheti őket (Kontra 2006: 99). A nyelvváltozatok nyelvészeti értelemben egyenértékűek ugyan, de társadalmi értéküket tekintve nem azok: ugyanabban a beszédhelyzetben nem egyenlően megfelelők. Ilyen felfo-gásra támaszkodó oktatási politika van már Nagy-Britanniában és Németországban is, bár sokan nehezen fogadják el, hogy a nem standard változatoknak is ugyanolyan szabályaik vannak, mint a standardnak. Ha a nem standard változatok megjelennek az oktatásban, az még nem jelenti a standard teljes tagadását, elutasítását (vö. Davies 2006: 471). A nehezen definiálható köznyelvvvel ellentétben a standard definíciója tartalmazhatja azokat a színtereket, ahol használatos. A standard az a nyelvváltozat, amelyet a művelt anyanyelvi beszélők beszélnek, amelyet az iskolában tanítanak, amelyet a hivatalos levelezésben és nyomtatásban használnak és amelyet a televízióban, rádióban alkalmaznak (vö. pl. Wardhaugh 1995: 33).

Néhány változó történeti vizsgálatával arra kívánok rámutatni, hogy a vizsgált válto-zók hogyan standardizálódnak, és egyik változatuk mikortól válik kimutathatóan

stigmatizálttá. Az alábbiakban öt nyelvi változó történetén keresztül mutatom be a standardizációt és a megítélésüknek történetét.

Esettanulmányok

Olyan nyelvi változókat elemzek (*-ban/-ben ~ -ba/-be*; vonatkozó kötőszók, suksükölés, *miatt ~ végett*, fölösleges igekötők), amelyekhez az évszázadok során nyelvi értékítéletek, nyelvművelő tanácsok, babonák tapadtak. Olyan változókat választottam, amelyek hosszabb időn keresztül a nyelvművelő szabályozás tárgyai voltak. Úgy véltem, így jobban nyomon tudom követni az előíró szabályok változását, a változókhoz való viszonyukat, és alkalmam lesz összevetni őket a mérvadó írók nyelvhasználatával, mivel a nyelvművelő tanácsok a nagy írók nyelvszokására építenek. A választásban azt a szempontot is figyelembe vettem, hogy ezek olyan változók, amelyekre a szélesebb közvélemény is fölfigyelt. A nyelvművelő vitákban, a laikus vélekedésekben, az internetes fórumok nyelvi kérdésekkel foglalkozó átlagos beszélői rendszerint ezek egyik változatát teszik szóvá és javítják ki a másik beszédében, írásában. Emellett a nákolás, a *nem-e lehet* szerkezet, az ikes ragozás és a „*hát*-tal (vagy kötőszóval) nem kezdünk mondatot” is gyakran felbukkan a sérelmezett hibák között (vö. Domonkosi 2007; Szabó 2008a). Ezek között van olyan, amelynek a nyelvművelő írásokban alig van nyoma, tehát a megítélés történetileg alig vagy egyáltalán nem vizsgálható, és van olyan, amelyet több szempontból is elemezték. Az *-e* kérdőszó és a *hát* történetét Schirm Anita (2006, 2007–2008), a *de viszont*-ét Szabó (2008) földolgozta, az ikes ragozás használatának alakulása pedig önmagában egy disszertáció lehetne, így ezeket magam nem vizsgálom.

Dolgozatomban ezért arra törekszem, hogy bemutassam, a kérdéses nyelvi változók mióta dokumentálhatók magyar nyelvű szövegekben, és mióta adatolható velük kapcsolatban preskriptív előírás, azaz mióta fogalmaznak meg valamelyik változatról nyelvhelyességi ítéleteket. Megvizsgálom, hogy mi az alapja a preskriptív szabályoknak, miért helytelenítnek bizonyos változatokat. Mivel a preskriptív szabályok a mérvadó írók nyelvszokásán alapulnak, összevetem a szabályokat, illetőleg a tiltásokat az ő nyelvhasználatukkal. Végül megvizsgálom, változott-e a helyeselt vagy helytelenített változatok elterjedtsége a szabályok megfogalmazását követően. Egyes nyelvi formák stigmatizációjának kialakulását nem tudjuk nyomon követni, csak azt kutathatjuk, mikor foglalják először írásba a tiltást. Vannak olyan változatok, amelyek feltehetően nagyon régiek, írásban mégis alig adatolhatók,

vagyis az írott normán kívül estek (pl. a *-nott/-nól/-ni* ragcsoport), de előíró szabályok nem vonatkoznak rájuk.

A vizsgált változók tekintetében feldolgozom a fontosabb nyelvtanokat és nyelvhelyességi munkákat a kezdetektől a XX. század végéig, emellett a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* számaiban megjelenő nyelvműveléssel kapcsolatos írásokat, valamint a *Magyarosan* és az *Édes Anyanyelvünk* ide vonatkozó tanulmányait. A preskriptív szabályok alakulását vizsgálva olyan szerzőket és műveket választottam ki a nyelvtörténeti adatok gyűjtésénél, akikre sokat hivatkoznak a XVIII. század közepe óta, mint a jó magyarság mintáira: Károli, Szenci Molnár, Pázmány, Apáczai (vö. Benkő 1960: 303). Megvizsgáltam körülbelül 60 ezer n-helynyi terjedelmű részeket azokból a művekből, amelyek hosszú ideig meghatározóak voltak, így mintaadóak is lehettek az írástudók számára. Az áttekintett munkák a következők: *Vizsolyi Biblia* (1590) és *Hanauai Biblia* (1608): 1Móz 25–27, 2Móz 3–6, Józs 1–4, 1Sám 17–18, Mt 14–15, Lk 7–8; SzenciPsalt.⁵ I–L., ApáczaiEnc. 1., 5/I–IV., 6/XXIII–XXV., 8/VI–VIII., 10/V–VII.; Pázmány: *Az utolsó ítéletnek rettenetességéről*; Kempis *Tamás fordításának első fele*.

A XVIII. és XIX. század fordulójáról Kazinczyt (*Úti levelek*, *Orpheus* 1790. 1. szám, 63–80. oldal), *Hadi és más nevezetes történetek* (1791. évi 4. szakasz, 3–32. oldal), Sándor István *Sokféle* (Kilentzedik darab, 1808, 5–23, 98–113). A XIX. századból a *Regélő* három számát (1833. június 2.; szeptember 26. és 1834. április 27.), a *Pesti Hírlap* két számát (1842. március 7. és 1843. június 22.), Eötvös József *A karthauzi* című regényének 1–10. fejezetét, Vörösmarty Mihály *Zalán futásának* Első énekét és a *Csongor és Tünde* II. felvonását, Petőfi Sándor *Úti levelek* című munkáját, valamint Jókai Mór *Törökvilág Magyarországon* és *Az arany ember* egy-egy részletét.

A *vége*t névutó törzskorpuszomban csak elvéve fordult elő, a középmagyar kori szövegekben egyáltalán nem, így kibővíttem a korpuszt a következő művekre: AporMetam., BánkBSz.,⁶ BalassiSz., Baróti Szabó 1792, BessenyeiRóm., BethlenÖn., Bethlen Kata, CsokSzkt., FTsz., HeltaiKrón., HeltaiPonc., JobbágyLev., KeményÖn., KiskSz., Mikes TörLev., MisztótfalusiMents., MNSz., MTSz., MTsz., OrmSz., PálffyLev., Pázmány, PetőfiSz., Szalárdi, SzlavSz., TME., VégváriLev., ZrínyiSz.

---

⁵ A rövidítések feloldását lásd a forrásjegyzékben.

⁶ Az írói szótárak esetében minden egyes esetben ellenőriztem kritikai vagy más megbízható kiadásból az adatokat.

A változó eltérő jellege miatt a suksükölő ragozás kialakulását vizsgálva olyan nyelvtörténeti forrásokat is be kellett vonni – mivel ez a ragozás az irodalmi írásbeliségben nem jelent meg –, amelyek az élőnyelvhez közel állnak (tanúvallomások, levelek): SzOkl. I–III, a boszorkányperek iratai (Bessenyei 1997, 2000; Kiss–Pál-Antal 2001).

A történeti szociolingvisztika hívta fel a figyelmet arra, hogy az írott szövegek tanulmányozása során fontos tudatosítani, hogy az írásbeliség sokáig az elit kiváltsága volt, így az írott szövegek nem az egész beszélőközösség nyelvhasználatát képviselik. A források meghatározott nyelvhasználati területekhez kötődnek (pl. jogi, vallási, tudományos munkák). Ebből az is következik, hogy fel kell deríteni, az írott szövegekben megfigyelhető változatok az írott nyelv egy bizonyos részére vagy az egész beszélőközösségre jellemzőek-e; az írott adatok – még ha az átlagos beszélőktől származnak is – mennyire csak a helyi elit nyelvét tükrözik, vagy azon kívül eső beszélőket is (Roberge 2006: 2310). További nehézség, hogy a beszédben induló változások írásban csak később jelennek meg. Ezt a problémát úgy lehet kiküszöbölni, ha olyan szövegeket választunk, amelyek a beszélt nyelvhez közel állnak (Nevalainen–Ramoulin-Brunberg 1996: 17). Ilyenek mindenekelőtt a magánlevelek, de például a színművekben az alsóbb származású karakterek beszédében is talán találhatunk nem standard nyelvi jellegzetességeket. Ezek alapján azonban nem mondhatjuk, hogy ez volt általánosan a jellemző a társadalom bizonyos rétegeire, csupán azt, hogy a magasabb társadalmi réteghez tartozó művelt szerző ezeket találta jellemző tulajdonságnak (Romaine 1982: 125). Ugyanakkor az is lényeges, hogy minél régebbre nyúlunk vissza az időben, a társadalom annál nagyobb része nem tud írni-olvasni. A történeti adatok értelmezése és a változások terjedése kapcsán a XVIII. századtól pedig már a standardizációs törekvésekkel is számolni kell, hiszen hatásuk volt a nyelvhasználatra (Nevalainen–Ramoulin-Brunberg 1996: 18). Ehhez arról is kellene információval rendelkezni, kinek milyen hozzáférése volt a különféle rekonstruálható csatornákhöz, műfajokhoz, stílusokhoz, a nyelvi repertoár egyes részeihez való hozzáférést ugyanis jelentős mértékben meghatározza a társadalmi tagolódás.

A szociolingvisztika egyik alapelve az egyöntetűség elve. Ez azt mondja ki, hogy nincs okunk feltételezni, hogy azok a folyamatok, amelyeket ma megismerhetünk, amelyek körülöttünk zajlanak, mások lennének, mint azok, amelyek régen is működtek. Azaz a nyelvre vonatkozóan feltehetjük, hogy a nyelv ugyanúgy volt változatos a múltban, mint ahogyan azt a jelenben megtapasztaljuk, és ha a mai változások mechanizmusait megfigyeljük, akkor azoknak a tapasztalatait a nyelv régebbi állapotának a vizsgálataira is alkalmazhatjuk. Fordítva is igaz, nevezetesen a nyelv és társadalom közötti kapcsolatok felderítésé-

hez, a változók kialakulásának felkutatásához és megítélésük keletkezéséhez történeti kutatások szükségesek.

Bár a változás kezdőpontját, a változatok megítélésének kialakulását nem tudjuk megragadni, az első feljegyzéseink ugyanis mindig későbbiek annál, a vizsgált változók kapcsán arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, mikortól dokumentálható valamely változat meg- vagy elítélése. Az alábbi változókkal kívánok részletesebben foglalkozni:

1. A (bA) és (bAn) változó

Elsőként egy olyan nyelvi változót elemzek, amely az ómagyar kor óta napjainkig stabil váltakozást mutat. A standard nyelvhasználat szerint *hová?* kérdésre *-ba/-be* ragot, *hol?* kérdésre *-ban/-ben* ragot kell használni. A *-ban/-ben* ragnak az ómagyar kor óta van *-ba/-be* változata is, és a *-ba/-be* ragnak is van hiperkorrekt *-ban/-ben* változata. A *hol?* és a *hová?* kérdésre válaszoló alakok írott nyelvbeli elkülönülése részben spontán standardizációs folyamat, részben – Németh Miklós megállapítása szerint (2008) – a nyelvtanítók tevékenységével függhet össze. A két forma és a két funkció elkülönülése írásban már a standardizáció előtt megtörtént, annak során csak rögzítették a különbséget. A szóbeliségben azonban mindkét ragnak a *-ba/-be* változata használatos, és ez még a XIX. század végén is általánosnak volt mondható. Az inessivusi (bAn) változó két változata a standard [bAn] és a nem standard [bA], az illativusi (bA) változónak szintén két változata van, a standard [bA] és a hiperkorrekt [bAn].

2. A vonatkozó kötőszók

A vonatkozó kötőszók (*aki, amely, amelyik, ami*) használata a magyar nyelv története során sokat változott. A használati szabályok a XIX. század elejére alakulnak ki, arra az időszakra, amikor a standardizáció zajlik. Dolgozatomban az (amely) és (ami) változókat vizsgálom. Az (amely) két változata az [amely] és az [ami], az (ami) standard változata az [ami], hiperkorrekt változata az [amely].

Az írott nyelvben a kötőszók funkcióinak elkülönülése a XIX. század elejére nagyjából megtörtént, és ezt rögzítették a nyelvtanok is. A XIX. század folyamán azonban konkrét főnévre vonatkozóan az *amely* kötőszó [ami] változata terjed, és még a formálisabb stílusokban is megjelenik.

3. A végett névutó

A *végett* névutó a korai középmagyar kortól adatható, általában célhatározói szerepben, de már a korai adatok között is van okhatározói használata. A okhatározói *végett* és a célhatározói *miatt* névutók használatát a XIX. század végétől tesszik szóvá a nyelvművelő irodalomban. A standard nyelvhasználat szerint a *végett* célhatározó, a *miatt* okhatározó. Mindkét névutónak két változata van, a (végett)-nek van standard [*végett* célhatározói névutó] és stigmatizált [*végett* okhatározói névutó] változata. A (miatt) változata a standard [*miatt* okhatározói névutó] és a kissé stigmatizált [*miatt* célhatározói névutó].

4. A suksükölő és szuksükölő igeragozás

Ebben fejezetben az egyik legmegbélyegzettebb nem standard forma, a stigmatizált magyar kijelentő mód történetét, nyelvjárási hátterét és megbélyegzettségének kialakulását kívánom vizsgálni. A standard magyarban a *t* végű igék egyes tárgyas ragozású kijelentő módú alakjai különböznek a felszólító módúaktól, a nem standard magyarban azonban a megfelelő alakok azonosak. Vagyis magas hangrendű igék esetében többes szám első személyben, mély hangrendű igék esetében pedig egyes szám harmadik személyben és a többes számú paradigma minden tagjában a standard felszólító módú alakokkal azonos formák jelennek meg a kijelentő mód jelen idő tárgyas ragozásában: *mi is megtehessük, elhalasszuk* (*mi is megtehetjük, elhalasztjuk* helyett), illetve *mi felépítsük* (*mi felépítjük* helyett). A (*t* végű igék kijelentő módja) változónak van standard [kijelentő mód $\neq$ felszólító mód] és stigmatizált [kijelentő mód = felszólító mód] változata. A (*t* végű igék felszólító/kötőmódja) változónak van [standardbeli felszólító/kötőmód] és hiperkorrekt [standardbeli kijelentő mód] változata.

A változatok kialakulása és terjedése feltehetően a standardizációval egy időben zajlik, de már jóval a standard rögzítése után nyer teret a beszélőközösségben. A stigmatizált változatok a XIX–XX. század fordulójára jelennek meg a városi népnyelvben, de mindvégig a standardon kívüli változatok maradtak.

5. Az igekötők használata

Igekötős szavak folyamatosan keletkeznek a magyar nyelvben. Különböző változások figyelhetők meg velük kapcsolatban: a) korábban igekötő nélkül hasz-

nált igéknek megjelenik igekötős változata (*közöl ~ leközöl*), b) régebbi igekötő helyett más igekötőt alkalmaznak a beszélők (*megfürdik ~ lefürdik*), c) az igekötőket szokatlan jelentésben kapcsolják össze az igével (*beijed*), illetőleg d) elhagyják az igekötőt a standardban korábban igekötővel használt igékről (*lebonyolít ~ bonyolít*). Ezek közül az első két változással foglalkozom. A standardban mutatkozó új változatok kialakulásának megvan az előzménye az igekötők történetében, a változások nem az elmúlt években-évtizedekben kezdődtek, hanem talán egészen az igekötők kialakulásáig vezethetők vissza. Az igekötő perfektívvé teszi az igét (*biztosít → bebiztosít, értesít → kiértesít, közöl → leközöl, pótol → bepótol*), illetőleg az igekötőnek újabb és újabb jelentésmódosító szerepei alakulnak ki.

Következtetések, új eredmények

Bemutatom a (bA) és (bAn) és az (ami) és (amely) változók, illetőleg az igekötős igék történetét, megítélését, részben a szakirodalomra támaszkodva, részben saját kutatásaim alapján. A (végett) változó, a suksükölés és szuksükölés története nagyrészt saját kutatásra épül. A változók történetével párhuzamosan megvizsgálom, mikortól vonatkoznak valamelyik változatokra előíró szabályok, hogyan változott a nyelvművelő előírásokkal a változók használata és megítélése, és változott-e a nyelvművelők hozzáállása az idők folyamán.

A vizsgált öt változó a mai magyarban különböző mértékben stigmatizált. A történeti elemzéssel azt kívánom földeríteni, mikortól adatolható a megbélyegzés. Bemutatom azokat az érveket, amelyekre az előíró szabályok megfogalmazói támaszkodnak, és hogy nyelvi vagy nyelven kívüli okokra hivatkozva helytelenítik-e a változatok valamelyikét. Végül összevetem a preskriptív szabályokat a nyelvhasználattal, és megnézem, van-e bármiféle elmozdulás a normatív szabályozással párhuzamosan a nyelvhasználatban.

A (bA) és (bAn) változó

A (bA) és (bAn) változó és a nyelvművelés

Kontra Miklós mutatott rá arra, hogy tulajdonképpen mindkét ragnak két változata van: inessivusi *-ban/-ben* és *-ba/-be* (bAn), valamint illativusi *-ba/-be* és *-ban/-ben* (bA) (Kontra 1998: 9; Németh 2008: 76–7). Az inessivusi *-ba/-be* a beszélt nyelvben kissé stigmatizált, az illativusi *-ban/-ben* hiperkorrekt (Kontra 1998: 9; 2003: 67). Írásban a két ragpár világosan elkülönül, és ennek hatása érvényesül a beszélt nyelvben is, bár a *hol?* kérdésre felelő *-ban/-ben* változat élőszóban nem vált kizárólagossá, még a választékos megszólalásokban sem.

A nyelvművelő hozzáállás meglehetősen toleráns, a beszélt nyelv bizonyos változataiban megengedő az inessivusi *-ba/-be* használatát illetően. A NymKsz.² szerint *hol?* kérdésre felelő *-ba/-be* „csak a közvetlen stílusú élőbeszédben fogadható el, másutt pongyoláságnak minősül”. A hiperkorrekt *-ban/-ben* ragot ehhez képest erősebben ítéli meg: „Sokkal durvább hiba *-ba, -be* helyett *-ban, -ben* ragot használni. [...] Ez főleg a finomkodó beszédben fordul elő” (NymKsz.² 58–60). Az inessivusi funkcióban álló *-ba/-be* ragot Geleji Katona István 1645-ös munkájától kezdődően sokan szóvá teszik, kifogásolják (Geleji Katona 1645: 11; Riedl 1864: 113).

A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok története

Kutatástörténet

A *-ba/-be, -ban/-ben* ragok története sokáig nem került a nyelvtörténeti kutatások homlokterébe. Természetesen a határozóragok kialakulását tárgyaló munkákban szerepelt (Simonyi 1888: 50–106), és az irodalmi nyelvi vizsgálatokban is említésszerűen föl-föltűnt azon jelenségek sorában, amelyek az irodalmi nyelv egységesülésének folyamatát mutatják be (pl. Szathmári 1968: 261, 293, 322, 350, 374), de részletesebb leírása sokáig váratott magára. Először a történeti nyelvtanban található alapos elemzés statisztikai adatokkal is szemléltetve a ragok ómagyar kori történetéről (Korompay 1992: 388–9, 397–400), majd Németh Miklós több munkájában is elemezte középmagyar kori forrásokban a ragok használatát, így a szegedi írnoke nyelv vizsgálatában ez volt az egyik kiválasztott változója (Németh 2004: 98–103). Néhány XVIII. századi változót vizsgáló újabb könyvében (2008)

szintén részletesen foglalkozik a (bA) és (bAn) kérdésével. Az ómagyar kortól kezdődően áttekinti a ragpár használatát, szociokulturális hátterét, és rávilágít a váltakozás kialakulásának vélhető okaira (2008: 76–103).

A ragpár mint (bA) és (bAn) változó a szociolingvisztikai kutatásokban is gyakran szerepel (pl. Váradi 1990, 1995–96; Kontra 1998; Kontra szerk. 2003: 86–105; Mátyus 2009). Választásom azért esett erre a ragpárra, mert a nyelvtörténeti, történeti szociolingvisztikai kutatások alapján több évszázados stabil váltakozás tehető föl az írott és a beszélt nyelv között, és mert a nyelvművelő munkákban több évszázada említik, értékelik, azaz a váltakozás mellett a normatív szabályozásnak is hosszú története van. Elsősorban Németh (2008) megállapításait alapul véve mutatom be a ragpár használatának alakulását, majd néhány további adattal kiegészítem az érvelését. Ez követően a XIX–XX. századi nyelvművelő szabályozás felől tárgyalom e ragok történetét.

Történeti adatok

A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* rag történetének bemutatásában nagyrészt Németh (2008: 76–103) kutatásaira támaszkodom, a tanulmány ugyanis összegzi a korábbi szakirodalom főbb megállapításait a váltakozásra vonatkozóan, s ehhez saját kutatásaiból származó XVI–XVIII. századi nyelvtörténeti adatok mellett a nyelvjárási adatokat is fölhasználta.

Az inessivusi *-ban/-ben* rag egy korábbi **belen* alakra mehet vissza, ebből alakult szabálytalan rövidüléssel a *-ben* (vö. HB. *paradifumben*), majd illeszkedéssel a *-ban* (GyS. *Koorfagbon*) (Korompay 1991: 291). Az illativusi *-ba/-be* rag a korai ómagyar korban még névutó (HB. *vilagbele*), a XIV. század végén viszont már nyilvánvalóan rag (Korompay 1991: 308). A rag végén található locativusi *-n*, illetőleg a lativusi *-á/-é* azt mutatja, hogy funkcióik eredetileg elkülönültek egymástól. Már az ómagyar korban tapasztalható azonban az, hogy a *-ban/-ben* ragnak megjelenik *-ba/-be*, és viszont, a *-ba/-be* ragnak *-ban/-ben* változata. Ez tehát nem újabb keletű, a kódexek korában is erős ingadozás volt a raghasználatban. A TNyt. törzsanyagában található *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok 31%-a nem felel meg az eredeti funkciónak, azaz nagyfokú keveredés figyelhető meg.

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban	Összesen
<i>-ban/-ben</i> alak	481	76	557
<i>-ba/-be</i> alak	240	217	457
Összesen	721	293	1 014

3. táblázat

Az inessivusi és illativusi eset kifejezőeszközei a kódexekben (Korompay 1992: 397)

Korompay (1992: 398–9) szerint a kódexek a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok használata alapján három csoportba rendezhetők: vannak a két ragot világosan megkülönböztető kódexek, például a Jókai-kódex, Bécsi kódex; vannak a mindkét funkcióban szinte csak *-ba/-be* ragot használó kódexek, mint például a Guary-kódex, Keszthelyi kódex, és vannak olyanok, amelyekben az illativusi alakok egy része is *-ban/-ben*, mint például a Margit legenda.

Az ingadozás a kódexek korát követően, a XVI. századi nyomtatványokban is megfigyelhető. Kalcsó Gyula a korai nyomtatványok nyelvhasználatát vizsgálta, arra keresve választ, megfigyelhető-e valamilyen egységesülés a névszóragozásban. Többek között az inessivusi és illativusi ragokat is számba vette. Megfigyelései alapján az illativusi *-ban/-ben* tizenkét műben kizárólagos, tizenhat másikban pedig 50% fölötti arányban található meg; bár ebből a huszonnyolc munkából húsza a debreceni nyomdában készült az 1570-es években. Az inessivusi *-ba/-be* általánosnak mondható, de csak hat műben kizárólagos, harminckilenc műben pedig nagyobb arányban van meg. Kalcsó kutatásai azt is mutatták, hogy a bibliafordításokban a legnagyobb az inessivusi *-ba/-be* aránya, a graduálékban és verses prózai művekben a legalacsonyabb. A korai nyomtatványokban ugyan gyakoribb az esetnek megfelelő raghasználat, de még nem mondható általánosnak (Kalcsó 2009: 95–100).

Németh XVIII. századi forrásokat vizsgált, és azt tapasztalta, hogy ezekben mindkét ragnak mindkét változata előfordult. A szegedi írnoki nyelvben, a szegedi tanács jegyzőkönyvében (1717–1721) csak a *-ban/-ben* változat létezett: inessivusban kizárólagos, sőt illativusban is csupán 2 *-ba/-be* változat fordult elő a 45 *-ban/-ben* mellett. Vagyis az írott nyelvben lehetett valami normaféle, amit az írnokok követtek, és ebben a normában a *-ban/-ben* változat kizárólagos volt. Németh kontrollforrása, az írott nyelvben kevésbé jártas lejegyzőtől származó fenyítő törvényszéki irat 1769-ből viszont erős ingadozást mu-

tat: inessivusban a *-ban/-ben* változat 14-szer, a *-ba/-be* változat 12-szer található meg. E forrás lejegyzőjének is lehetett ismerete a normáról, mivel illativusban egyharmad arányban a *-ban/-ben* változatot használja (Németh 2004: 98–103; 2008: 88–91). Németh a XVIII. század eleji kuruc folyamodványok raghasználatát is megvizsgálta, és azt tapasztalta, hogy azok a szegedi tanácsi jegyzőkönyvvel mutatnak nagyfokú azonosságot, annak ellenére, hogy szerzőik különböző helyekről, különböző társadalmi rétegekből származnak. Ezekben is mindig a *-ban/-ben* olvasható inessivusi és illativusi funkcióban egyaránt. Mindezek alapján úgy látszik, hogy az írnoki nyelv rejtett normája a *-ban/-ben* változat használatát írta elő (Németh 2008: 91–2). A Németh által vizsgált harmadik forrás Révay Erzsébet levelezése a XVII–XVIII. század fordulójáról. Ezekben illativusi funkcióban nagyjából 2:1 az arány a *-ba/-be* ragváltozat és a túlhelyesbítéses *-ban/-ben* változat között, vagyis a magánlevelekre nem jellemző az a sajátosság, hogy az írott nyelvben illativusi esetben is csak a *-ban/-ben* változatot használják. Révay Erzsébet csupán 6%-ban használja inessivusban a *-ba/-be* változatot. Ennek alapján Németh feltételezi, hogy ismerte ugyan az inessivusi eset írott nyelvi jelölésével kapcsolatos rejtett normát, de magánleveleiben ez a norma nem érvényesült egészen (Németh 2008: 94–5). Németh szerint a hivatali nyelvben a szinte kizárólagos *-ban/-ben* alkalmas volt arra, hogy a hivatalos nyelvet elkülönítse a többi nyelvváltozattól (2008: 101).

A MNyA. és a CsángA. mindkét funkcióban kizárólag *-ba/-be* változatot mutató XX. századi adatai és a kódexek ingadozó nyelvhasználatát összevetve Németh úgy véli, hogy a rag végén levő *-n* eltűnése a XIV. században kezdődhetett, és olyan stabil váltakozás alakulhatott ki, hogy a szóbeliségben inessivusban is a *-ba/-be* változat lett használatos, míg az írásbeliségben a túláltalánosító, illativusban is *-ban/-ben*-t használó változat vált normává (Németh 2008: 102). Sándor Klára korábbi időszakra datálja a változást. Szerinte az *-n* határozórag a **belen* grammatikalizálódásával párhuzamosan elveszíti határozórag-funkcióját, mivel inessivusban a testesebb **belen* vált használatossá (Sándor 1998: 71).⁷

Németh Miklós szerint az általa vizsgált kései középmagyar kori források alapján a *-ban/-ben* változat használata mindkét helyhatározói esetben a XVIII. században „akár egy társadalmi-műveltségi markerként is felfogható. A beszélőközösség írástudó részét két csoportra lehet osztani pusztán e rag írott nyelvi használata mentén: a magasabb iskolázottság és műveltség azonosítható a *-ban/-ben* rag gyakori, nem ritkán kizárólagos használatával,

---

⁷ Az *-n* rag superessivusi használatban, a *-ról/-ről* és a *-ra/-re*, valamint más *hol?* kérdésre felelő raggal és névutóval szemben stabilizálódik (Sándor 1998: 81).

míg a korlátozott írott nyelvi jártasságnak felismerhető jele a *-ba/-be* gyakori, legfőképpen inessivusi értékű használata” (2008: 101). A nazálisos változat a kor műveltségi elitjének és a normatív grammatikáknak köszönhetően maradt meg az írott nyelvben, és a későbbiekben előszóban is normatívvá válik (2008: 102). A kódexek, a korai nyomtatványok és a XVIII. századi szövegek vizsgálata alapján egy alakulóban levő norma vázolható föl. Az írott nyelvben a *-ban/-ben* változat gyakorisága nő, nemcsak inessivusi, hanem illativusi helyzetben is. A szegedi városi tanács szövegek és a Rákóczi Ferenchez írt kuruc kérvények alapján a hiperkorrekt illativusi *-ban/-ben* a norma részévé vált. Révay Erzsébet levelei azt mutatják, hogy a magán-írásbeliségből a *-ban/-ben* nem szorult ki, de használata nem olyan következetes, mint a hivatalnoki nyelvváltozatban. Németh ebből arra következtet, hogy a „csak *-bVn*-t használó nyelvváltozatok inkább csak a hivatalosságban használt jogi-közigazgatási nyelvben léteztek”. A túlhelyesbítés oka lehetett a *-ba/-be* rag stigmatizáltsága, valamint feltételezhető, hogy az írástudók nem rendelkeztek alapos grammatikai ismeretekkel, bár a grammatikaírók világosan elkülönítették a két esetrag funkciót (Németh 2008: 134–7). Ezzel szemben előszóban nem válhatott normatívvá az inessivusi *-ban/-ben* változat, a két eset elkülönítése ugyanis írásban sem következetes, sőt illativusi funkcióban is nő a *-ban/-ben* változat gyakorisága.

Abban egyet lehet érteni Némethel, hogy a *-ban/-ben* változat az írónoki nyelvváltozatnak, a grammatikaíróknak köszönhetően maradt fenn, de a műveltségi eliten belül véleményem szerint inkább meghatározó szerepe lehetett a nyomdászoknak. A XVIII. század elején annak a néhány magyar grammatikának véleményem szerint nem lehetett nagy hatása. Úgy vélem, hogy a grammatikusok mellett inkább fontos lehetett a két rag megkülönböztetésének szándékában az olyan műveknek a nyelvi hatása, mint például a Vizsolyi Biblia vagy Szenci Molnár Albert zsoltárai. Éppen ezért nem hagyható figyelmen kívül az írott nyelvi normára nézve, hogyan alakul a nagy hatású szövegek, a jelentős írók nyelvhasználata, az olyanoké, akik a későbbi évszázadokban folyamatos hivatkozási alapot jelentettek a mintaadó nyelvhasználatra.

Apáczai, Szenci nyelvét a formálódó irodalmi nyelvi norma szempontjából már vizsgálták. Olvashatók olyan vélemények, hogy a *-ban/-ben* rag tekintetében ingadozik a raghasználatuk (pl. Apáczairól Deme 1960: 27; Szenciről Szathmári 2005: 103). A szakirodalomban idézett példák alapján ez nem jelenthető ki határozottan, számos esetben ugyanis a vonzat eltér a maitól, pontosabban talán éppen a rag változatainak ingadozó használata miatt a vonzathasználat is ingadozik: *bemegy vmibe ~ vmiben* (SzT. I: 778; NySz. II: 742), *eszében ~ eszébe vesz/jut* (NySz. I: 706–7; SzT. III: 450), *kezében ~ kezébe*

eszében ~ eszébe vesz/jut (NySz. I: 706–7; SzT. III: 450), *kezében ~ kezébe vesz/ad* (SzT. VI: 598–9), *végben ~ végbe visz* (NySz. III: 1211), *vki nevében ~ nevébe* (NySz. II: 972). Ezekben az esetekben mind a nazálisos, mind a nazális nélküli változat gyakori középmagyar kori szövegekben, akár ugyanabban a szövegben is ingadozik a kétféle megoldás. Ez jól beleillik mindabba, amit a nyelvi változatosságról a szociolingvisztikai felmérések mutatnak, nevezetesen hogy a változatok nemcsak közléshelyzet, téma és nyelvváltozat szerint váltakoznak, hanem ugyanannál a beszélőnél is váltakozva fordulnak elő.

A grammatikaírók különbséget tesznek a *-ba/-be* és a *-ben/-ben* között, ennek pedig az lehet az oka – amint erre Németh (2008: 98) is felhívta a figyelmet –, hogy ők egy korábbi, a nagy írók nyelvhasználatára támaszkodó normát vettek alapul. Korpuszom alapján a középmagyar korban a következő képet lehet fölvezetni.

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	5	70
<i>-ban/-ben</i> alak	109	6

4. táblázat

A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok a Hanai Bibliában

A Vizsolyi Biblia csaknem következetes a tekintetben, hogy inessivusban a *-ban/-ben*, illativusban a *-ba/-be* változatot használja. A vizsgált részekben vannak olyan esetek, amelyekben egy mondaton belül váltakozik a rag két változata: 1Móz 25:9 *Eltemeték ... Soár fiának mezeiben, melly Mamre ellenébe vala*; 26:1 *Lón pedig nagy éhfég abban az tartományba*. A nazális nélküli változatok között van olyan, mint a fentebb említett ingadozó vonzat: Józs 2:1 *vegyétec iól ešetekben*. Egy olyan eset is van, amelyben a *-ban/-ben* rag egyaránt érthető inessivusnak és illativusnak: Józs 2,18 *minden czeledgyét gyúyts te hozzád az házban*. Az inessivusi *-ba/-be* esetében nem zárható ki a nyomdahiba lehetősége sem, gyakori ugyanis a *-ban* rag *-bã* jelölése. A Szenci Molnár által javított vál-

tozat, a Hanai Biblia ugyanezeket a megoldásokat tartalmazza, vagyis a kérdéses helyeken Szenci nem javította a szöveget.⁸

Az írott nyelv normája szempontjából különösen érdekes az, amire Stoll Béla világított rá. Stoll szerint Szenci Molnár naplójának magyar nyelvű bejegyzéseiben következtelenül használja a *-ba/-be*, *-ban/-ben* ragokat: *mentem Debrecenben*, *laktunk Szombatba* (Stoll 1971: 410). Bár a *mentem Debrecenben* kétszer is előfordul,⁹ emellett csak olyan eseteket találtam, amikor *hová?* kérdésre is a rag *-ba/-be* változatát használja, tehát az említett példán kívül illativusi *-ban/-ben*-t nem (Szenci Napló).¹⁰ Szenci Molnár a Psalterium I. és II. kiadásában szinte mindenhol *-ban/-ben* változatot használja; a III. kiadásban a *hová?* kérdésre felelőket viszont már *-ba/-be* formára javítja (Stoll 1971: 410). Ez a grammatikájában megfogalmazott különbségtételnek felel meg, és nagyfokú normatudatosságra vall.

Pázmány prédikációiban is azt tapasztaljuk, hogy az illativus és az inessivus kifejezése elkülönül: előbbire a *-ba/-be*, utóbbira a *-ban/-ben* változatot használja. Ez alapján könnyen kijelenthetnénk, hogy Pázmány következetes volt, az inessivusi és az illativusi ragok elkülönítése azonban lehet a nyomdász munkája is. Büky Béla Pázmány kéziratos javításait ismertette, s azokból a következő kép rajzolódott ki. A *Tíz bizonyosság* 1605-ös kiadásában néhány oldalon tollal Pázmány javításai olvashatók. A szövegben minden esetben, tehát inessivusban is a *-ba/-be* változat áll, Pázmány azonban az összes ragot *-ban/-ben*-re javította. A *Setét hajnalcsillag* 1627-es kiadását elejétől végéig javította. Ebben a műben is az összes *-ba/-be* ragot *-ban/-ben*-re módosítja (Büky 1962: 353–4), vagyis a Németh (2004: 7) által írónoki nyelvváltozatnak nevezett normával megegyezően javít. A *Kalauz* második kiadásától kezdve (1623) minden művében elkülönülnek a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragok, a kézírataiban azonban illativusban is *-ban/-ben* változatot ír, a következetes használat tehát vagy a nyomdásznak vagy a korrektornak köszönhető (Büky 1960: 355). A prédikációkkal szemben Kempis Tamás-fordítása már nem ilyen egységes.

---

⁸ A bővített keresésben, Márk evangéliuma teljes szövegében négy helyen van inessivusban *-ba/-be*: *úgy vagyon az Istennek országába* (4,26), *egyet befogad az én nevembe* (9,37) *az én nevembe* (9,41), *ezt mondván magokba* (10,26), de a hiperkorrekt *-ban/-ben* változatra nincs adat.

⁹ Szenci Molnár nyelvтанában a vonatkozó helyen az egyik példa: *Debrecenbe megyen* (Szenci Molnár 2004: 413).

¹⁰ A régi nyelvben a *megy*, *bemegy* mellett *-ba/-be* és *-ban/-ben* vonzat is előfordul.

	A <i>-ban/-ben</i> rag szokásos funkcióiban	A <i>-ba/-be</i> rag szokásos funkcióiban
<i>-ba/-be</i> alak	0	5
<i>-ban/-ben</i> alak	209	23

5. táblázat

A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok Pázmány Kempis-fordításában (db)

Mivel azonban az irodalmi nyelv normájának alakulására nem a kéziratok, hanem a megjelent művek voltak vagy lehettek hatással, Pázmány művei mégiscsak hozzájárulhattak az irodalmi norma egységesüléséhez.

Apáczai Magyar Encyclopaediájában az esetek legnagyobb részében megkülönbözteti a két ragot, a vizsgált oldalakon alig találtam a szokásostól eltérő példákat: *egyfzer életõnkbe* (ApáczaiEnc. 1), *azonba* (2), *nyolcadik holnapba vagyon* (106) (vö. Deme 1960: 27). A fentebb már említett *végben visz* kifejezéstől eltekintve viszont (ezt hol *végbe*, hol *végben* alakban írja), csak arra találni néhány példát, hogy a *-ban/-ben* rag *-ba/-be* változatát használja, a hiperkorrekt illativusi *-ban/-ben*-re nincsenek adatok. Gelejről is azt írja Szathmári, hogy műveiben *hol?* kérdésre *-ban/-ben*, *hová?* kérdésre *-ba/-be* ragot használ, de főként vonzatokban *-ba/-be* rag *-ban/-ben* változatát használja (Szathmári 1968: 261).

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a két rag megkülönböztetése az írott normának része. Nemcsak a grammatikaírók rögzítik, hanem megjelenik írott, illetőleg nyomtatott művekben is. A korban tehát legalább két írott norma létezhetett, az egyik a Németh Miklós által írni, hivatali nyelvváltozatnak nevezett volt, amely mindkét funkcióban csak a *-ban/-ben* változatot használta, a másik, talán a nyomdászokhoz köthető, amely igyekezett a *hol?* kérdésre a *-ban/-ben*, a *hová?* kérdésre a *-ba/-be* változatot használni.

A nyomtatott művekben korpuszomban a XVIII. század végére a két rag funkcionális megkülönböztetése következetesen érvényesül. A reformkori irodalom szintén a *hol?* kérdésre mindig *-ban/-ben*, a *hová?* kérdésre mindig a *-ba/-be* változatot találjuk.

Tompa József a reformkori irodalmi nyelvről szólva megemlíti, hogy leginkább csak Petőfi meri a *-ban/-ben* rag *-n*-jét elhagyni, de akkor hiányjellel pótolja: *Mivelhogy ruhákat mos a fris patakba'*, ríme: *hajtva*; *De nem volt víz a vederbe'*, ríme: *telemerte* (Tompa 1955: 332).

A nyelvi szabályozás

Kezdeti megítélés

Amint arra Németh is rávilágít, a grammatikaírók észrevették a szóbeli és írásbeli használat között mutatkozó változást-váltakozást, mert a korai magyar nyelvtanok már rögzítik a két rag funkciókülönbségét (Szathmári 1968: 293, 322, 350; vö. Németh 2008: 84), Geleji Katona pedig külön is felhívja a figyelmet arra, hogy a *-ban/-ben* rag végéről az *n* „elidaltathatik”. Ennek a megállapításának azonban van néhány érdekessége: az *n* törlésénél az *elidáltathatik* szót használja, vagyis nem tartja kizárólagosnak az *n* nélküli változatot. Ha aposztróffal jelzi a rag végi *n* eredeti jelenlétét (*Szebenybe'*, *Német-országba'*), akkor az föltételez egy olyan korábbi nyelvállapotot, amelyben illativusban is *-ban/-ben* volt a rag alakja. Ezen felül Geleji egyformán jelöli az illativusi határozókat (*Szebenybe'*, *Német-országba'*) és az elvont határozók *-ban/-ben* ragját (*indultunkba'*, *mentünkbe'*) (Geleji 1645/1866: 301–2; Németh 2008: 86).

A norma XVII. század végi tudatosságára utal Misztótfalusi Kis Miklós azon megjegyzése, amelyben mentegeti Szenci Molnárt. „Sokan megsértik ezt a szabályt [ti. a *-ba/-be* és *-ben/-ben* megkülönböztetését], összezavarván az ellentétes értelmű *-be* és *-ben* ragot, egyiket a másik helyett használva, mint *beméne a házba* helyett *a házban*, *aluszok vala a hajóba*, *hajóban* helyett, *a városba voltam*. Ez a Zsoltáros-könyvben inkább elnézhető hiba, ahol a rímelés kényszeríti a költőt ilyen szabadosságra, azonban prózában ki merészelné ezt a helyesírás pontos ismerői közül? Mekkora tévedés latinul ezt mondanod *ingredere in domo* vagy *in pagum habitat*, éppilyen, ha ezt mondod vagy írod: *eredj a házban*, *a faluba lakik!*” (Tótfalusi Kis 1697/1985: 263) Ez az eszmefuttatás az 1685-ös Biblia helyesírási elveinek védelmében írt műből származik. Misztótfalusi Kis arra hivatkozik, hogy ha két rag van két funkcióban, azokat különítsük el, és ezt megtámogatja a latin nyelv analógiájával is. Az idézet végén azonban nemcsak írásban, hanem a szóbeli megnyilatkozásban is megköveteli a különbségtételt. A korai nyelvtanok és nyelvművelő munkák közül érdemes megemlíteni még Tsétsi János vélekedését. Misztótfalusi Kis tanítványa volt, és helyesírási elveinek terjesztője. Szerinte a két rag megkülönböztetésének szabálya „kiterjeszthető a szólás helyes módjára is” (Tsétsi 1708/2009: 33), azaz beszédben is az írott nyelv követését írja elő. Tsétsi azért is érdemel figyelmet, mert műve Pápai Páriz Dictionariumának függelékeként jelent meg először, és műve a későbbi kiadásokban is megtalálható (C. Vladár 2009: 11), vagyis sokakhoz eljutott, s lehetett hatással az írott nyelvre.

Bár a korai nyelvtanokban, a Vizsolyi Bibliában, Szenci Molnár Zsoltáiraiban, Pázmány prédikációiban csaknem következetesen megkülönböztetik a két ragot, a XVIII. század végére még mindig nem egységes a nyelvhasználat az írott művekben. A XVIII. század végén és a XIX. század első felében az irodalmi nyelv megteremtésének folyamatában a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragokra is több utalás történik.

A standardizáció szempontjából meghatározó a nyelvújítás kora, ezért a *-ban/-ben* rag történetében ennek az időszaknak és a normatív előírásoknak lehetett szerepe. A XVIII. század végén megszorodnak a magyar grammatikák, és törekvések vannak egy normatív, mindenki által elismert magyar nyelvtan megírására. A változatok közül választani kellett, melyik emelkedjen a norma rangjára. Természetesen számos korabeli nyelvtanban megtaláljuk a ragok felsorolásában a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragot is, de legfeljebb is csak a funkcióra való utalással, a használatbeli ingadozásra való különösebb kommentár nélkül (DebrGr. 124, 127; Földi 1790: 232; Gyarmathi 1794, II: 115–7). A nyelvvel foglalkozó írók, költők érzékelik azt, hogy az írás és a beszéd eltér egymástól, és fölhívják a figyelmet arra, hogy írásban a két ragot meg kellene különböztetni. A *-ban/-ben* rag írásban való használata ellen nem tiltakozik senki, bár vannak olyan nézetek, amelyek rámutatnak arra, hogy a két rag között nemcsak funkcionális különbség van, hanem az is, hogy élőszóban inkább csak a *-ba/-be* rag használatos mindkét funkcióban. Sőt olyan vélemények is olvashatók, hogy a költészetben megengedhető a *-ba/-be hol?* kérdésre válaszolva, költői szabadságként (erről alább részletesebben).

A Kazinczy által élesen bírált *Debreceni grammatika* megállapítja a két rag különbségét, nevezetesen hogy a *-ba/-be* „egy helyből más helybe való való mozdulást jelent, még pedig valaminek belső részeibe, mint: Templomba, kertbe” (DebrGr. 124), a „*ban, ben*, vagy helyesebben: *bann, benn – in*, jelent helybenn való lételt, vagy nyúgovást”. Ez utóbbihoz még azt is hozzáfűzi: „Bizonyos lévén, hogy a kimondását két *nn^{el}* ejtjük, és az írását is, vagy leg alább a nyomtatását, az Idegenekre nézve, jobb, ha két *nn^{el}* teszszük” (DebrGr. 127). Vagyis egy szót sem ejt arról, hogy élőszóban a rag végi *n* nem hangzik, sőt éppen ellenkezőleg, hosszú *nn*-t tételez föl beszédben is.¹¹ Különösen annak tükrében érdekes ez a megállapítás, hogy a *Debreceni grammatika* a köznépi nyelvváltozatot vette alapul. Bár az

---

¹¹ Bacsányi János Ráday Gedeonhoz írt levelében említi, hogy Ráday korábban azt írta, hogy a *-ban/-ben* „két *nn* hangzatú” (Benkő 1960: 385; vö. Bacsányi 1907: 209). Baróti Szabó Orthographiájában szintén azt fejtegeti, hogy a szó végén – néhány kivételtől eltekintve – az *n* „keményen” hangzik, tehát hosszan is kell írni: *Benn a' fzubábann, az afztaonn a' könyv* (Baróti Szabó 1800: 27).

sem hagyható figyelmen kívül, amit az *aki*, *amely*, *ami* kapcsán írnak a szerzők: más nyelvben is előfordul, hogy az írás különbözik a beszélt nyelvtől (DebrGr. 51–2).

A *Debreceni grammatika*, mint ismeretes, kisebb-nagyobb részben Földi János nyelvtanán alapszik. Földi e ragok kapcsán észreveszi, hogy a különbségtételt sem a nép, sem a könyvek nem tartják be, mégis a két rag megkülönböztetésének fenntartása mellett érvel, hivatkozva a latinra, ott ugyanis megvan a különbség a *hol?* és *hová?* kérdésre felelő határozók között. Másik érve az, hogy az ilyen különbségtétel a nyelv előnyére válik, „ékeségére lesz” (Földi 1790/1912: 232). Grammatikája más helyén igen figyelemre méltó módon amellet érvel, hogy a *-ba/-be* csak *hová?* kérdésre felel: ezt erősíti a többi toldalékkal egybevetése is, mivel azok is hármas jelentésűek; *hová?* *-ba/-be*, *hol?* *-ban/-ben*, *honnan?* *-ból/-ből* (Földi 1790/1912: 294). Vagyis az irányhármasság megvalósulása is (ennek ez egy korai megfogalmazása) azt kívánja, hogy a két funkcióban két külön rag legyen. Földi szerint a versírók az okai annak, hogy a két rag összekeveredett, tudniillik ők zavarták össze a rím kedvéért (1790/1912: 232; vö még 1962: 75). Azzal szemben megengedő, hogy versben *-ban/-ben* helyett állhat *-ba/-be* (Földi hivatkozik Baróti Szabóra is: Ki nyertes 36., 89. lev.), a fordítottja viszont, a *hová?* kérdésre felelő *-ban/-ben* „elfzenvedhetetlen és füleket hafogat” (1790/1912: 232; vö. Földi 1962: 30, Baróti Szabó 1787: 36, 89). A prozódiai vitában Baróti Szabó a szóvégi *n* hosszúsága mellett érvelve értekezik a *-ban/-ben* ragokról. A beszédben ugyan az *-n*-t nem mindig mondják ki, de nem a „túnya beszéd” a követendő példa, hiszen „mind a’ tökéletesben-ízőllók, mind a tífztábban nyomtatott könyvek” különbséget tesznek a *hol?* és *hová?* kérdések között (Baróti Szabó 1787: 35–6). Földi nyelvtana kéziratban maradt, hatása így nem lehetett. A *-ba/-be* és a *-ban/-ben* megkülönböztetése mellett meggyőző logikai érvet hoz fel, nevezetesen hogy a többi határozórag is három irányt fejez ki. A latinra és a nyelv ékeségére való hivatkozás arra az elképzelésre vezethető vissza, hogy a nyelv minél szabályosabb, minél tökéletesebb legyen. Tévedésben van azzal kapcsolatban, hogy a költők zavarták össze a két ragot. Ő maga is megállapítja, hogy a nép sem tartja meg a különbségtételt, ha tehát az ő logikáját követjük, akkor a költőknek a nép nyelvére nagy hatással kellett volna lenni. A latin nyelvre való hivatkozás megvan Baróti Szabónál is, de emellett még a beszéd tunyaságával is magyarázza az *-n* nélküli változatot. A beszélt nyelvet nem tarja követendőnek, a „túnya embernek ízava járása”, vagyis a szavak végének redukálódása nem lehet követendő az írásban: „Eftán bá, pénzé ké bemenyi az Urho.” (Baróti Szabó 1787: 36)

A kisebb *Debreceni grammatika* szerzői szerint *hová?* kérdésre ugyan a *-ba/-be* felel, nem pedig a *-ban/-ben*, „noha a’ Poétáknak néha megengedődik” (DebrGramm. 1808: 107). Talán figyelmetlenségből cserélték itt föl a két ragot, ugyanis a kortársak szerint épp a *hol?* kérdésre felelő *-ba/-be* engedhető meg versekben.

A már több évszázada alakuló norma további erősítéséhez hozzájárulhatott a grammatikák előírásai mellett az is, hogy Kazinczy egyértelműen a két rag megkülönböztetése mellett foglalt állást, többször is a nyelvszokással szemben. Dessewffy Józsefnek például azt írta: „De ez [ti. a közember] így is szól: a’ *házba volt*; holott a *házban volt* van jól mondva; mert a’ *ba* mindég motum in locum, *ban* mindég quietem in loco jelent. De az Írónak nem úgy kell írni, a’ hogy a’ közember szól, hanem szólni kell úgy a’ hogy a’ jó Író szól” (KazLev. 13: 337–8; az első felét idézi Ruzsiczky 1957: 4). Máshol Fazekas Mihálylyal szemben¹² védi meg a *-ban/-ben* ragot: „Fő Hadnagy Fazekas Ur bizonyosan derék és szép tudományú, ’s ítélni alkalmas ember. ’S azt vította, hogy nem jól van mondva: oda benn van a’ házban, e’ helyett: oda bé van a’ házba. – ’S ha a’ Magyarság Kánonjait, a’ Debreczenieket kérdjük, mindnyájan Fő Hadnagy Urnak adnak igazat (geben Recht). – ’S kinek van tehát igaza? Fő Hadnagy Urnak e? vagy nekem? – így jár az ember, ha az usust teszi Critériumnak” (1806, Szentgyörgyi Józsefnek, KazLev. 4: 60). Kazinczynak azért is kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mert szerkesztőként, kiadóként, lektorként mindent saját normájára és helyesírására formált, és a nyomdászokat is erre utasította (Benkő 1982: 40).

A korszakban számos grammatika készült, bennük azonban értékelő minősítést alig olvashatunk, de a két ragot egymástól megkülönböztetik (pl. Révai 1908: 273, 282–3; Kassai 1817: 279; Versegly 1821: 124; 343). Arra is találunk néhány utalást, hogy az írás és a beszéd különbözik. Kolmár József a ragok számbavételénél azt írja, hogy a közbeszédben nem hallatszik a *-ban/-ben*, de figyelmeztet arra, hogy ezzel „csak módjával éljen az Író, mert ő tőle nagyobb pontosság kivántatik, mint a sebesen beszélőtől” (Kolmár 1821: 104). A beszélt nyelv és az írás kettősségét Fogarasi is megállapítja, de nem minősíti (Fogarasi 1843: 151).

Az első akadémiai nyelvtan ugyanúgy, ahogyan egyetlen más esetben sem, nem fűz semmilyen megjegyzést, csupán rögzíti, hogy a *hol?* kérdésre *-ban/-ben*, *hová?* kérdésre *-ba/-be* felel (MNYR. 156–7).

---

¹² Fazekas Mihály műveiben, kiadott leveleiben nem találtam nyomát ennek.

Az új ortológia sok mindent bírált, kifogásolt, hibáztatott, az inessivusi *-ba/-be* használatát viszont nem. Ez talán azzal magyarázható, hogy Szarvas Gábor és köre a népnyelvre hivatkozva tartott idegennek számos szót, szólásformát, nyelvtani szerkezetet, az inessivusi *-ba/-be* változat azonban a népnyelvben, de még a beszélt nyelvben is általános lehetett. Érdekes színfolt ebben az időben Gyergyai Ferenc nyelvművelő munkája. A XIX. század második felében egyedül ő érvel amellett, hogy *-ban/-ben* rag voltaképpen nincs is a magyar nyelvben, mivel a nép soha nem használja. Szerinte idegen nyelvek hatására az írók erőltetik rá a magyarra, azzal érvelve, hogy meg kell különböztetni a *hol?* és *hová?* irányt, ez azonban nem állja meg a helyét, nem zavar ugyanis senkit, hogy valójában (ti. beszédben) a két irány nincsen megkülönböztetve. Szerinte a régi szövegek tanúságát nem lehet alapul venni, mert azok németes, latinos sajtósággokkal vannak tele, ezért csak az élőbeszéd számít, abban azonban *-ban/-ben* nincs. Vannak ugyan ragok, amelyek végéről elmarad egy hang, például ilyen a *földhő*, csakogy – érvel Gyergyai – *földhöz* változat van, *-ban/-ben* viszont nincs. Ne hibáztassák tehát a beszélőket, színészeket, ha nem mondanak *-ban/-ben-t*, mert az nincsen az élőbeszédben (Gyergyai 1872: 5–10). Az külön érdekesség, hogy az írott normától Gyergyai sem tud elszakadni, könyvében illativusban csak a *-ba/-be* változatot használja, de inessivusban az általa egyedül helyesnek tartott *-ba/-be* mellett a *-ban/-ben* változat is megjelenik.¹³

Részben spontán standardizáció során, részben a grammatikaírók és a mérvadó írók, költők nyelvhasználatára támaszkodva a XIX. század közepére kialakult az a kettősség, amely szerint az írott nyelvben következetesen elkülönült a *hol?* és a *hová?* irány, a beszélt nyelvben azonban inessivusban is a *-ba/-be* változat volt használatos. A nyelvművelő irodalomban meglehetősen keveset foglalkoztak a kérdéssel. Van ugyan olyan nyelvtan, amelynek szerzője szerint a beszédben kerülni kellene a két rag egybeolvadását, mert közöttük „fogalmi különbség” van (Riedl 1864: 113), ez azonban inkább csak a tökéletes nyelv megvalósulására való törekvés, a nyelvművelő irodalomban hasonló vélekedést nem lehet olvasni.

A nyelvművelő elveket, szabályokat összefoglaló művében Simonyi is megemlíti a *-ban/-ben* ragot. Amikor a nyelvhelyesség alapjait veszi sorra, azt olvashatjuk, hogy az irodalmi nyelv és a hatása alatt álló művelt köznyelv eltér a népies közbeszédtől. „Az irodalmi hagyomány megőriz olyan kifejezéseket, amik (sic!) régente a közbeszédben is divatoztak, de a mai [ti. a XX. század eleji] élőbeszédben szokatlanok. Ma is írjuk még *korcsma*,

---

¹³ A következetlenséget lehet a nyomdásznak vagy a kiadónak is tulajdonítani.

nyolc, föld, mert régente így ejtették, holott a mai kiejtés *kocsma, nyóc, föld*” (Simonyi 1903: 6). Oldalakkal később még egyszer visszatér a kérdésre a határozók kapcsán, s ott azt mondja, hogy az írott nyelv megkülönbözteti a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragot, de a „közönséges beszédben” már nem tesznek különbséget (1903: 24). Ugyanígy nyilatkozik Balassa József is: szerinte az élőnyelvben mindkét rag *-ba/-be*, de az irodalmi nyelv fenntartja a különbséget (1899: 70). Ezt a nézőpontot ismétli meg a *Pesti Hírlap Nyelvőr*-ében (Balassa 1932: 87), majd a *Magyar nyelv könyve* című összefoglalásában (Balassa 1943: 355–6). Talán az is mutathatja az írott norma stabilitását, hogy a sok tekintetben megbélyegző, egyes művekből vagy szerzőktől hosszú hibalajstromot közlétező *Magyar Nyelvőr*-ben a *-ban/-ben* és *-ba/-be* ragok felcserélését nem teszik szóvá. Nincs utalás efféle Halász Gyula (1938) vagy Dengl János (1937) munkájában sem.

A megítélés megváltozása

Az 1945 utáni korszak nyelvművelésének fő jellemzője, hogy egységességre törekszik mind írásban, mind szóban. A helyesség mértéke az irodalmi nyelv lesz, és az írott nyelv normájához igyekszik igazítani a beszélt nyelvet, a művelt köznyelvet is. Ez az írott norma lényegében a XIX. század közepére kialakult irodalmi nyelv normája. Az 1945 utáni nyelvművelés egyik első összefoglaló munkája, a *Nyelvművelésünk főbb kérdései* című kötet, amely sok újabb és régebbi nyelvi jelenség esetén erősen megbélyegző, más esetekben feltűnően engedékeny, a *-ban/-ben* rag *-ba/-be* változatával szemben meglehetősen elfogadó. Kovalovszky úgy ítéli meg, hogy a *-ba/-be* terjed a *-ban/-ben* helyett a művelt köznyelvben is. (A történeti és a nyelvjárási adatok alapján inkább azt mondhatjuk, nem terjed, hanem hiányzik, hiányzott, illetőleg éppen a *-ban/-ben* terjed.) A jelenség nyelvjárási eredetű, de különösebb zavart nem okoz, mert az ige jelzi az irányulást (Kovalovszky 1953: 158). A nyelvművelő munkák a szigorú különbségtevést az írott nyelvben követelték csak meg. A Temesi–Rónai–Vargha szerkesztette *Anyanyelvünk* című kötetben a *-ba/-be ~ -ban/-ben* kérdése az *Írjuk helyesen!* fejezetcím alá került, nem pedig a *Mondjuk helyesen!* alá (Temesi–Rónai–Vargha 1955: 255). Lőrincze (1961b: 345–6) is azt tanácsolja, hogy „írásban mindenesetre meg lehet és meg is kell követelnünk az irodalmi formát”, más alkalommal pedig azt írja, hogy „nem nyelvi műveletlenség, ha valaki néha *-ba/-be* ragot használ”, de azt is hozzáteszi, hogy idővel az írásban kialakult egység a beszédben is ki fog alakulni (Lőrincze 1968b: 342).

A *Mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyvnek már más az álláspontja. Ebben az olvasható ugyanis, hogy a *hol?* kérdésre válaszoló *-ba/-be* rag „csupán a beszélt nyelvnek a familiáris stílusrétegében jogosult”, de „a választékos nyelvben és az írott nyelvben hibának számít” (Rácz 1968: 295). Ez a felfogás került be a *Nyelvművelő kézikönyv*be azzal a megszorítással, hogy az igényesebb köznyelvben törekedni kell a két rag megkülönböztetésére (Tompá 1980: 266–7, 1980a: 270–1), és ugyanez olvasható a *Nyelvművelő kéziszótarban* (NymKsz.² 58–60). Balázs Géza (2001a: 92) viszont csupán írásban követeli meg a pontos különbségtételt.

A mai nyelvhasználat

A szociolingvisztikai kutatások jól összhangba hozhatók a nyelvtörténeti adatokból levonható következtetésekkel. A Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálatban (MNSZV)¹⁴ 4 feladattal vizsgálták a (bA) és szintén négy feladattal a (bAn) változót. Az inessivusi *-ba/-be* ragot tartalmazó mondatokat (*Mostanába nem szívesen utazok vonattal.; ... észrevettem egy szabad padot a váróterem sarkába.*) a megkérdezettek körülbelül 60%-a helyesnek ítélte. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az értelmiségiek standardabbak a kevésbé iskolázottaknál, illetőleg a fizikai dolgozóknál. Akik nyelvművelő cikkeket olvasnak, vagy ilyen rádió- és televízióműsorokat hallgatnak, azok standardabbak, vagyis kevésbé fogadják el helyesnek az inessivusi *-ba/-be* ragot (Kontra szerk. 2003: 86–95). A hiperkorrekt *-ban/-ben* ragot tartalmazó mondatokat (*János kérte felvételét az új egyesületben.; Amióta kinevezték vezetői munkakörben, vissza sem köszön.; ...dél lesz, mire megérkezek a szülővárosomban a családomhoz.*) a megkérdezettek 50%-a nem javította, illetőleg helyesnek ítélte. A 12 osztályt vagy főiskolát, egyetemet végzettek jóval kisebb arányban (26% és 6%) ítélték helyesnek ezeket a mondatokat, mint a 8 osztályt vagy kevesebbet végzettek (68% és 76%). Nagy különbség van foglalkozás szerint is, az értelmiségiek sokkal kisebb arányban ítélték helyesnek a hiperkorrekt mondatokat, mint a fizikai munkások és a szakmunkások. A hiperkorrekt mondatokat a „nyelvművelő javakat fogyasztók” nagyobb arányban javították vagy ítélték helytelennek, mint a „nyelvművelő javakat nem fogyasztók” (Kontra szerk. 2003: 97–103). Az iskolázottság növekedésével nő a standard válaszok száma, A ragok használatában meglévő bizonytalanságot viszont az mutatja, hogy a megkérdezettek 47%-a egyaránt elfogadta helyesnek a *Moziból jövet betértünk a vendég-*

---

¹⁴ A Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat eredményei Kontra szerk. (2003)-ban olvashatók.

lőbe és a hiperkorrekt *Amióta kinevezték vezetői munkakörben, azóta nem köszön* mondatot, 42%-uk pedig a standarddal megegyezően ítélte meg őket (uo. 104).

Váradai Tamás a Budapesti szociolingvisztikai interjú elemzése alapján azt tapasztalta, hogy a szóvégi *t*-törlés (*azér, miér*) és *l*-törlés (*attó*) korrelál az inessivusi *-ba/-be* raghasználatával. Társadalmi osztályok szerint nincsenek jelentős különbségek, viszont az irányított beszélgetésben jóval több inessivusi *-ba/-be* figyelhető meg, mint a tesztfeladatokban (Váradai 1995–6: 303–8). Mind az *l*-, mind a *t*-, mind a nazálistörlés történetileg is összefüggeni látszik, s e változások mögött a primer határozóragok funkciójának ősmagyar kori meggyengülése fedezhető föl (Sándor 1998: 71). Németh Miklós az írott nyelvi norma követésével is összekapcsolja őket. Úgy véli, hogy az *l*-t, *t*-t, illetőleg *n*-t tartalmazó alakok az írott nyelvben maradtak fenn, majd az írott szövegek nagy tekintélye hatására a szóbeliségben újra megjelentek, és a standard kialakulása után a köznyelvben is norma értékűvé váltak (Németh 2008: 129–38).

A nyelvművelés érvei

A nyelvművelés legfőbb érve kezdettől fogva az irodalmi hagyományra való hivatkozás. Vagyis írásban és – a XX. század második felétől – a választékos beszédben azért kell megtartani a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* különbségét, mert az irodalmi hagyomány így kívánja (Simonyi 1903: 24; Balassa 1932: 87; Tompa 1980: 266). A nyelvművelés más esetekben előszeretettel alkalmazott érve, vagyis a magyar nyelv sajátosságainak megőrzése és a pontos különbségtevés szükségessége szinte föl sem tűnik (de vö. Földi 1790/1912: 294), sőt, épp azt mondják, hogy nem zavaró a két alak egybeesése, mert az ige úgyis jelzi az irányt (Kovalovszky 1977: 111). A *Nyelvművelő* kézikönyv azzal indokolja meg, miért kell a rádióban és televízióban szereplő előadóknak a *hol?* kérdésre a *-ban/-ben* ragot használni, hogy „ott a szabatos, irodalmi raghasználat volna kötelező” (Tompa 1980: 266; 1980a: 270).

A preskriptív előírások a (bA) és (bAn) változók esetében a természetes nyelvi folyamatokkal mennek szembe. A *-bAn* ragban a szóvégi nazális gyenge fonetikai helyzetben van, így hajlamos a redukálódásra. Ennek következtében egybeesik a *-bA* raggal. Az előíró szabályok viszont a kevésbé formális, laza beszédben bekövetkező redukciót elítélik, például megbélyegzett a *mért* vagy *miér*, a *-kor* mellett a *-kó*. A bizonytalanságot erősítheti, hogy vannak kétértelmű mondatok, amelyekben mind a *-bA*, mind a *-bAn* helyes lehet, más-más nézőpontból: *Fát ültettem a kertbe.* ~ *Fát ültettem a kertben.* Pléh úgy véli, a hiperkorrekció először olyan mondatokban jelentkezik, amelyekben a direktív predikátum

felcserélhető egy lokatív predikátummal: *Hol vannak? Ott vannak a kocsmában. ~ Átmentek a kocsmában.* (Pléh 2003: 260–4). Bár a magyarázat meggyőző, empirikus adatokkal alá kellene támasztani, és vajon az ilyen típusú mondatok gyakoriak-e ahhoz, hogy a hiperkorrekciós tendenciát kiváltsák.

Összegzés

Németh Miklós az inessivusi *-ban/-ben* változat fennmaradását az írott nyelvnek a beszélt nyelvre tett hatásával magyarázza. Meggyőzően bizonyítja, hogy a beszélt nyelvben bekövetkező változás bekerül ugyan az írott nyelvbe, de onnan visszaszorul, sőt az írott nyelvi forma elterjed a beszélt nyelv presztízsváltozataiban, és ezzel párhuzamosan a hiperkorrekt illativusi *-ban/-ben* ragváltozat ugyanezekben a nyelvváltozatokban (2008: 128). Az írni-olvasni tudás terjedésével az íráskép egyre jobban befolyásolja a beszélt nyelvet, így a korábban onnan kiszorult *-ban/-ben* forma „visszatalál bizonyos formálisabb beszélt nyelvváltozatokba” (Németh 2008: 137–8). Az írott nyelv ilyen jellegű hatásáról Benkő is ír (1988: 241 – idézi Németh 2008: 28–9), és a magyar mellett más nyelvekben is megfigyelhető a betűejtésnek nevezett jelenség (vö. Benczik 2002: 72–4).

Úgy vélem, a fentebbi XVIII–XIX. századi adatok, a nyelvújítás korabeli szabályozási törekvések tovább erősíthették azt a hatást, amit Németh a XVI–XVIII. századi írott emlékek alapján föltételez. Az írott szövegek nagy tekintélye, az írni-olvasni tudás általánossá válása kedvez a betűejtésnek. Az íráshoz való igazodást már Misztótfalusi is kimondja a vizsgált változók esetében.

A tiltások és tanácsok e ragok szóbeli használatával kapcsolatosan meglehetősen megengedők. Vannak azonban olyan beszélők, akik abban a hitben, hogy a választékos, helyes beszéd a nyelvtanokban foglaltakkal egyezik, az inessivusi *-ba/-be* használatát megbélyegzik, és műveletlenségnek tartják, ha valaki nem tudja „helyesen” használni. A Facebookon az *Akik tudják, hogy -ba;-be; vagy -ban;-ben* csoport tagjai¹⁵ rendkívül elítélő nyelvhelyességi megállapításokat tesznek más nem standard, sőt akár standard, de nekik

---

¹⁵ A Facebook közösségi portálon 2010. április 27-én alakult egy csoport. Céljuk az eredeti leírás szerint: „Nem mondjuk, hogy voltam a boltBA, és mélységesen felháborodunk azon, hogy vannak emberek, akiknek ezen 4 rag használata még mindig nem ALAP, akiknek nem tanította meg az élet vagy az általános iskola, hogy mekkora sz.r dolog EZT nem tudni! Kultúrmisszióknak tekintjük, hogy minden magyar embert átszoktassunk a helyes ...használatra, és kökeményen beszélünk, amikor egy helytelen használót / tudatlant tetten érünk!” Ez azóta a következővel egészült ki: „Segíts TE is, terjesszük az igét, hozzunk létre egy hülyéktől mentesebb Magyar Nyelvezetet! :)” 2011. január 5-én 3509 ember jelölte meg, hogy tetszik neki.

nem tetsző változatokra, nyelvi formákra is. Olvasni lehet elítélő véleményeket más oldalakon is:

A -ba/-be -ban/-ben keverése gyorsabban terjed, mint az influenza, élő beszédet figyelve nem csak az utcán, de bármelyik televíziós, rádiós műsorban tonnaszám akadhatunk ezekre, pedig érthetetlen, hogy miért nem lehet különbséget tenni a között, hogy valami már ott van, benne van vagy valami közelít valami felé.

[<http://cotcot.hu/cikk/2009/02/03/vigyazzoda#comments> – 2011. március 4.]

Ez titeket nem idegesít?

Hol kérdésre ba be vagy Hol kérdésben ba be gondolok. Hogy érthető legyen egy két példa: Mi a jó a tévébe? Mit rontottam el a kapcsolatba?

Átvesszük a vidéki parasztoktól a nyelvet vagy mi?

[http://www.gyakorikerdesek.hu/kultura-es-kozosseg__szokasok-etikett__951164-ez-titeket-nem-idegesit__oldal-2 – 2011. március 4.]

A különféle preskriptív előírások és a standard nagy tekintélye vezethetett ahhoz, hogy a *-ban/-ben* változat a beszélt nyelvben is megjelenjen, és hogy a beszélők bizonyos csoportjai megbélyegzik azokat, akik egy természetes tendenciának engedelmességgel elhagyják a nazálist a rag végéről.

A vonatkozó névmások (*amely, ami*)

A vonatkozó névmások és a nyelvművelés

Régóta zajlik a vita a vonatkozó névmások helyes használata körül a magyar nyelvművelésben. Le lehet-e írni egyértelműen, mikor melyiket használják a magyarul beszélők? Akik helytelenül használják őket, azok miben vétnek?

A négy vonatkozó névmás (*aki, amely, ami, amelyik*) nyelvleírasi és nyelvhelyességi szempontból is több különböző kérdést vet föl:

1) Elfogadható-e az egész mondatra vonatkozó *ami*, s nem volna-e helyesebb helyette mellérendelést alkalmazni?

2) Milyen esetben használjunk *aki*-t, és mikor *ami*-t vagy *amely*-et?

3) Mikor használjuk az *ami*-t, és mikor az *amely*-et?

4) Mikor használjunk *aki*-t vagy *amely*-et, és mikor *amelyik*-et?

Bár az első kérdésben még ma sincs teljes egyetértés, ma már az úgynevezett „laza vonatkozó mellékmondatok” (más elnevezéssel: álvonatkozó mellékmondat – Haader 2000: 500) létjogosultságát sem kérdőjelezzik meg, s nem tartják használatukat germanizmusnak. A nyelvművelők a világos fogalmazásra való törekvés miatt azonban sokszor más megoldásokat is elképzelhetőnek, sőt jobbnak, magyarosabbnak tartanak, például kapcsolatos mellérendelést ajánlanak helyette az olyan mondatokban, mint a következő: *Szabálytalanul rendelkezésére bocsátották a szövetkezet bélyegzőjét is, amelyet törvénybe ütköző ügyleteinek lebonyolítására használt fel.* Helyette: *bélyegzőjét is, s ezt ... használta fel* (Rácz 1976: 67; vö. Szathmári 1997: 3–4). Az álvonatkozó mondatok kérdését a továbbiakban nem tárgyalom, mert bár hatalmas mennyiségű nyelvművelő irodalom olvasható róla, hol védelmezik, hol ellenzik azokat, a nyelvhasználókat ez úgy látszik, nem befolyásolja. Ugyanúgy nem fogok foglalkozni a negyedik kérdésben jelzett problémával sem.

Az *ami, amely* helyes használatának kérdését illetően máig nem ült el a vita. A *Nyelvművelő kéziszótár* a 2. és a 3. kérdésről a következőket írja:

1) Az *aki* csak személyre vonatkozhat, s ha bizonytalan, hogy a főmondatban levő főnév személyt vagy dolgot jelöl, akkor inkább az *amely* névmást tanácsos használni: *Krisztof az a típus, amelyre nyomban felfigyelnek. A Balkán népei, amelyek annyit háborúskodtak...* Az *aki* gyűjtőnévvel jelzett csoportra is „elfogadható”, ha azt akarjuk jelezni, hogy a csoport személyekből tevődik össze: *Az egészségügyi dolgozóknak van egy olyan csoportjuk, akik (választékosabban: amely) még mindig nem részesült(ek) béremelésben.* Az viszont

„durva ... hiba”, ha gyűjtőnévhez egyes számú vonatkozó névmást kapcsolnak: *a család, a cég, a vállalat, aki...* (NymKsz.² 26).

2) Az *amely* névmás a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont dologra utal. Gyűjtőnévre vagy egyénekből álló csoportra is az *amely* névmást használjuk: *a sereg, az osztály, a házaspár, amely...* A beszélt és „a kevésbé igényes írott nyelvben is” azonban az *amely* helyett egyre gyakrabban az *ami(k), aki(k), amelyik* áll: *a sereg, amiben* vagy *amelyikben, az osztály, amibe* vagy *amelyikbe; a cég, a vállalat, aki...* „E mondatok a nyelvi igénytelenségnek, pongyolaságnak, sőt helytelenségnek különböző fokozatait képviselik” (NymKsz.² 38–9).

Megtudjuk továbbá, hogy nem hiba az *ami(k), aki(k)* kötőszót használni, ha a főmondatban említett állatokhoz „személyesebb érzelmi viszony fűzi” a beszélőt: *a kutya, ami v. aki egyetlen társa volt*. Megemlíti még a kéziszótár, hogy a régi nyelvben az *aki* tárgyra is vonatkozhatott. A főmondatban nem főnévvel (hanem pl. csak névmással) megnevezett elemre, illetve a főmondat egészére azonban nem vonatkozhat az *amely*: *ez az, amire egész életemben vágytam*. „Durva hiba ilyenkor ... az ~[amely] kötőszót használni” (uo.).

3) Az *amelyik* kötőszót használjuk akkor, ha több dolog vagy személy közül egyet kiemelünk: *Azt a kazettát add ide, ~[amelyik]et már a múltkor is kértem*. Az *amely* helyett használt *amelyik*, illetőleg az *amelyek* helyett az *amelyikek* pongyolaság: *Eltört a hamutartó, ~[amelyik]hez* (helyesen: *amelyhez*) *annyi kedves emlék fűződött; a vállalatok ~[amelyik]ek csődöt jelentettek* (NymKsz.² 39).

4) Az *ami* kötőszó a főmondatban főnévvel meg nem nevezett dologra, illetőleg a főmondat egészére vonatkozik: *Van benne valami, ami nem volt rokonszenves; Nem fogadta köszönésemet, amit rossz jelnek tekintettem*. Újabb az *amely* helyett is használják: *Ez az a ház, ~[ami]ben két évig laktunk*. Mindennapi beszédben ez elfogadható, „de igényesebb szövegben, különösen pedig írásban inkább *amely*-lyel utaljunk főnévre” (NymKsz.² 40).

A *Nyelvművelő kéziszótár* ítéletei több szempontból is figyelmet érdemelnek. Jelzik azokat az eseteket, amelyekben a beszélők „bizonytalanok”, vagyis nem a standardnak megfelelően használják a kötőszókat. Az eltérések egy része újabb keletű, más részük korábban is megvolt a magyarban. Figyelemre méltók a minősítések azért is, mert a normától való eltéréseket különbözőképpen ítélik meg: az elfogadhatótól a pongyolaságon keresztül a durva hibáig többféle értékelést találhatunk. Az *amely* helyett álló *ami*-t újabb jelenségnek véli a szótár, pedig már Jókait is bírálták emiatt. Úgy látszik, a nyelvművelő normák sem az *ami*, sem az *amely* esetében nem látszanak követni a változást. A kéziszótár az *ami* esetében

megengedőbb: „a mindennapi beszélt nyelvben” elfogadható a főnévre utaló *ami*, egész mondatra vonatkozó *amely* használata azonban durva hiba.

A szóban forgó munkában az *amely* helyett bizonyos esetekben használt *aki* az egyik legenyhébb elbírálás alá esett. Úgy vélem, nem véletlenül. A nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok azt mutatják, hogy ennek a használatnak van előzménye, az *aki* ~ *ki* kötőszókat régebben sokkal általánosabban használták. (Ez azonban nem a mai használat előzménye, az *autó*, *aki...*, *az osztály*, *aki...* típusú használat újabb keletű, a XX. század közepétől adatható.)

Mielőtt a nyelvhelyességi ítéletekre részletesebben is kitérnék, érdemes megvizsgálni, mit mutatnak a nyelvtörténeti adatok, illetve hogyan vélekedtek más – régi és mai – nyelvészek az említett vonatkozó kötőszók használatáról.

A vonatkozó névmások története

Kutatástörténet

A vonatkozó névmások történetével foglalkozó irodalomból először Simonyi Zsigmond munkáit kell megemlíteni. Simonyi a történeti és a nyelvjárási adatokat figyelembe véve rendszerezte a vonatkozó névmásokat (1882: 8–9). Batta Béla a nyelvjárások vonatkozó kötőszóinak használatát vizsgálta (Batta 1908). Klemm (1923–27) a vonatkozó mondatok eredetéről szóló tanulmányában a kötőszók funkcióját is bemutatta. A történeti grammatika statisztikai adatokkal megtámogatva részletesen tárgyalta a vonatkozó névmások ómagyar kori használatát (G. Varga 1992: 529–39), a középmagyar kort illetően pedig Dömötör Adrienne (2000; 2008) tanulmányait kell megemlíteni.

A vonatkozó névmások használata a generatív nyelvelírásokban is megjelenik. Radics Katalin (1977) generatív megközelítéssel elemezte a vonatkozó mondatokat, részletesen kitérve az egész mondatra vonatkozó *ami*-re. Kenesei az irodalmi és a fesztelen nyelvhasználat különbségeire tekintettel fogalmazza meg az *aki*, *ami*, *amely*, *amelyik* közötti választás szabályait (Kenesei 1992: 685–9). Az *ami* ~ *amely* kérdése a szociolingvisztikai felmérésekben is feltűnik (pl. Kontra 1990), bár az MNSZV-ben csak egy feladatban fordult elő (Kontra szerk. 2003: 125–6).

Történeti adatok

A vonatkozó névmások a kérdő névmásokból keletkeztek, ezért kezdetben *ki*, *mi*, *mely* alakúak voltak. Később a főmondat utalószava mondathatár-eltolódással átkerült a mellékmondatba, és hozzátapadt a kérdő névmáshoz, így alakult ki az *aki*, *ami*, *amely* forma. A kései ómagyar korra kezd körvonalazódni a funkciók elkülönülése, a *ki* és a *mi*, *mely*, valamint a *mi* és a *mely* között, aszerint hogy élő vagy élettelen jelöl-e, illetőleg a vonatkoztatott főnév a főmondatban jelen van-e (G. Varga 1992: 524–5, 536). A kései ómagyar korban a *ki*, *aki* vonatkozhatott személyre és nem személyre is, ha az tartalmaz szóval kifejeződött a főmondatban: *őzvegé ... kit* (DöbrK. 375); *borral ... kiben* (DöbrK. 380). Néha előfordul gyűjtőnévre vonatkoztatva, de ez ebben az időben ritka: *nepek kyketh* (KesztK. 32). A TNyt. összesítése szerint a *ki* 66%-ban személyre vonatkozik, 2%-ban élő nem személyre, 32%-ban élettelenre, vagyis jelentős arányú a nem személy szerepben.

A *mi*, *ami* csak nem személyre vonatkozik, és többnyire a főmondatban *ki* nem fejtett dologra: *nekem ada myt hathatnek adnya* (JókK. 48), de előfordul konkrét szóra vonatkozóan is: *az hit menorzagba nem lezón: amit maft ... hyzunk* (TihK. 6).

A *mely*, *amely* jellemzően a főmondatban megnevezett nem személyt jelentő főnévre utal: *az clastromban. melyet* (MargL. 4), de vonatkozhat konkrét főnévvel *ki* nem fejtett dologra is, ha csak utalószó van, vagy még az sincs: *kez voltam azokra, melyeket nekem paranczoltal* (VirgK. 34). Ezen kívül személyt jelentő gyűjtőnévre, éppúgy, mint ma: *az nép, mel'* (SzékK. 16), vagy személyre is vonatkozhat: *gabriel archangalt ... mel'* (TelK. 26). Összesítve a *mely*, *amely* az adatok 22%-ában személyre vonatkozik, 78%-ában nem személyre (G. Varga 1992: 536–9).

A TNyt. adataiból azt is megtudjuk, hogy a XV. század végén, a XVI. század elején a névmások használatában ugyanolyan változatosság volt, mint ma, csak épp eloszlásuk volt más: az *aki* visszautalhatott személyre és nem személyre is, az *ami* általában névmásra és – igaz, csak ritkán – főnévvel nevezett dologra, az *amely* jellemzően főnévvel megnevezett nem személyre vonatkozott, viszont nem utalhatott vissza mondatra.

A középmagyar kor mondattanára irányuló kutatás egyik eredményeképpen készült el a jelzői mellékmondatok feldolgozása. Ebből dolgozatom szempontjából a kötőszókra vonatkozó rész érdemel figyelmet. Bár még mindig a leggyakoribb kötőszó a *ki* (53%) a középmagyar korban, az ómagyar korhoz képest visszaszorulóban van, helyét átveszi a *mely*. A *mi* e korban is ritka. A *ki* kötőszó egyre inkább az élőlényt jelentő alaptagra korlátozódik (az esetek 70%-ában): *Azért dícsírík a historiák Zénót, ki a maga nyelvét elharapta*

(Pázm. 223),¹⁶ de *Végy igen szép lány túró, kit ma vagy tegnap csináltak* (Szak. 353). A korszakot áttekintve az a tendencia tapasztalható, hogy a XVIII. századra egyre kisebb az élettelenre vonatkozó *ki* névmások száma (Dömötör 2000: 197–8).

A *mely* 93%-ban élettelen dolgot jelölő főnévre utal: *nincs oly gonoszság, mellyet vagy el nem hitet* (Pázm. 220), és csak kisebb részben előre vonatkoztatva: *de miként a halász, az melly hány horgokott* (Gyöngy. 155).

A *mi* névmási alaptag mellett áll inkább: *mert femmi nints el-födözve, a'mi ki ne nyilatkoztafsék* (Káldi 895). Az *amelyik* nagyon ritka, és több dolog vagy egy csoport egyik tagjára vonatkozik: *Katáng-kórót, vagy Bafarófa-tövet, vagy Szapora-fűvet, a'mellyiket hamarébb kaphatod* (PaxC. 3) (Dömötör 2000: 200).

A korszak szerzői többnyire felváltva használják a *ki* és a *mely* kötőszókat, Bornemisz Péter keveri a kettőt, Heltai Gáspár, Pázmány Péter, Pápai Páris Ferenc viszont következetesen ügyel az élő – élettelen szembenállásra (Dömötör 2000: 199–200). Az irodalmi nyelv szempontjából a nagy írók nyelvhasználata meghatározó lehet.

Korpuszomban az (ami) és (amely) változók használatáról az alábbi kép rajzolódik ki. A *Vizsolyi* és a *Hanaui Biblia* nyelvhasználata általában véve e tekintetben valamelyest következetesebb kora szokásánál. Személyre általában *ki* utal vissza, de néha *melly* is előfordul: *az ember, à mellyből az őrdögőc ki mentec vala* (Luk 8,38). Konkrét főnévre, ha élettelen dolgot jelöl, többségében *melly* vonatkozik, bár néhány esetben a *ki* is használatos ebben a serepben: *az eskűvéstől, az kivel megesküttettel* (Józs 2,20), *az ablakon, az kin* (Józs 2,18), *Az mag, az Istennec befzède. Az kic pedig az útra estec* (Luk 8,12). A főmondatban névmással képviselt élettelenre a *mi* utal vissza, de szórványosan a *melly* is: *megbefzéliénec néki mindeneket, a mellyec történtenec vala* (Józs 2,23).

Szenci a zoltárfordításaiban vegyesen, de a kor szokásának megfelelően használja a vonatkozó névmásokat. Az első ötven zoltárban a *ki* 165-ször személyre vagy Istenre; 45-ször nem személyre, 10-szer mondatrésze vagy egész mondatra utal. Ez a XVI. század eleji használatnak megfelel. A *mely* kötőszó a mai szokással egyezően, 19 esetben konkrét főnévre utal vissza, egy esetben szövegelőzményre, az *ami* pedig következetesen névmásra (10-szer) (SzenciPsalt.).

Apáczai a *Magyar enciklopédiában* a személyt és a nem személyt általában megkülönbözteti. Az *aki*-vel utal vissza személyekre, istenre: *amannak a' ki berbe fogad* (ApáczaiEnc. 325), nem személyekre *amely*-lyel. Néhány esetben az *aki* névmást is használ-

---

¹⁶ A források rövidítéseinek feloldása: Dömötör 2000: 194.

ja, de jellemzően csillagokra, égitestekre: Mercurius, ki a Napot 80 nap fordulja meg (uo. 104); Az *amely* egyaránt vonatkozik konkrét főnévvel és névmással megnevezett dolgokra: *vagyoné voltaképpen azok közül valami, a' mellyeket mű érezünk* (ApáczaiEnc. 1), *a gondolkozásnak, minden modjai, mellyeket* (uo. 3), *gódrótskéket kel váinod, a' mellyekben* (uo. 271). Ha a főmondatban nincs vagy csak névmással van megnevezve az előzmény, akkor általában *ami*-t használ: *mikor tfak azt állittyuk avagy tagadjuk, a' mit ... értünk* (uo. 4), *azt tfelekedheti ember valami jóval a' mit akar* (uo. 324).

	<i>amely</i>	<i>ami</i>
konkrét főnév	77	0
névmás vagy Ø főnév	28	12

6. táblázat

Az (*ami*) és (*amely*) vonatkozó névmások Apáczai Csere Jánosnál

Pázmány prédikációiban az *aki* csak személyre utal vissza, az *amely* túlnyomórészt konkrét főnévvel megnevezett dologra, az *ami*-t pedig névmásra utaláskor használja, vagy ha a főmondatban nem jelenik meg az előzményre utaló főnév (vö. Dömötör 2000: 200).

	<i>amely</i>	<i>ami</i>
konkrét főnév	44	29
névmás vagy Ø főnév	4	0

7. táblázat

Az (*amely*) és (*ami*) vonatkozó névmások Pázmány Péternél

A XVIII. század végére úgy tűnik, kialakul az a megoszlás, amely a későbbi nyelvhelyességi szabályok alapját képezi, vagyis személyre az *aki*, nem személy jelentésű konkrét főnévre az *amely*, névmásra vagy még névmással sem jelölt dologra pedig az *ami* volt használatos. A XVIII. és XIX. század fordulóján korpuszomban következetesen eszerint fordulnak elő a névmások. A nem személyekre vonatkoztatott *aki* visszaszorul a nyelvjárásokba, és az irodalmi nyelvben már csak népnyelvi jellemzőként használják ebben a szerepkörben, a továbbiakban ezért az *aki* vonatkozó kötőszóval nem foglalkozom.

A reformkor irodalmi nyelvéről szólva Tompa azt írja, hogy az *aki*, *ami*, *amely* kisebb ingadozásokkal a mai irodalmi szokással egyezik. Az *aki* általában személyre utal visz-

szá, az *amely*, *mely* elég következetesen főnévvel megnevezett tárgyra, nagy ritkán személyre is, de váltakozik az *ami*-vel, az *ami* főnévvel megjelölt vagy nem megjelölt tartalmakra (Tompa 1955: 403–4). Ugyancsak ez tapasztalható a *Regélő* vizsgált számaiban is. Az *ami* névmásnak ez a használata az általam vizsgált szövegekben megvan ugyan, de a XIX. század első felében még ritka. A *Pesti Hírlap*ban van már konkrét főnevekre vonatkozó *ami* (*mi*) is, de egy kivétellel elvont dolgokra utal vissza: *mert elhagyá paradoxonait, mikkel ... ugy meglepi hallgatóit; foglalkozánk ollyas belső ügyeinkkel, mik nekünk eléggé érdekesekek; a' csekély javítást, mit töletek kérnek* (1842. március 7.). Vörösmarty vizsgált szövegeiben konkrét főnévre 14-szer az *amely* vonatkozik, 4-szer pedig az *ami*. Névmási előzményre 12-szer az *ami*, és egy esetben az *amely*. Eötvös József konkrét főnévre minden esetben az *amely* változattal utal vissza, névmásra vagy jelen nem levő főnévre 44-szer *ami*-vel, és csupán egyszer *amely*-lyel. Petőfi az *Úti levelek*ben konkrét főnévre 49-szer az *amely*-et használja, 6 alkalommal az *ami*-t, névmásra vagy hiányzó főnévre vonatkoztatva minden esetben az *ami*-t (9-szer). A *Petőfi-szótár* szerint Petőfi Sándor a vonatkozó névmásokat nem a kodifikált standard normájának megfelelően használja. Ha névmásra vagy a főmondatban jelen nem levő főnévre utal, akkor általában az *ami*-t, ritkán az *amely*-et alkalmazza: *Régen múlt idő már, a mellyről beszélsz* (PetőfiSz. 158). Konkrét főnévvel megnevezett tárgyra többnyire az *amely* utal, de ugyanebben a szerepben az *ami* is előfordul: *valami kis könyvet, a mit zsebembe dughatok; Későn érkeztem, mint az őszi szél, melly nem lel virágot, a mit leszakítson* (PetőfiSz. 161–3). Az utolsó példamondatban az első vonatkozó kötőszó, az *amely* a kodifikált normának megfelel, a második, az *ami* azonban már nem.

A nyelvművelő irodalom megállapítása szerint konkrét főnévre vonatkoztatva Jókai óta használatos az *ami* az irodalmi nyelvben. Jókai általam megvizsgált regényrészleteiben az alábbi megoszlást találjuk:

	<i>amely</i>	<i>ami</i>
konkrét főnév	61	24
névmás vagy Ø főnév	0	15
(tag)mondatra	3	4

8. táblázat

Az (*amely*) és (*ami*) Jókai Mór regényeiben

Jókai eszerint konkrét főnévre az esetek közel 40%-ában *ami*-vel utal vissza, de nem használja a hiperkorrekt *amely* névmást névmásra vagy a főmondatban meg nem jelenő főnévre vonatkoztatva. Utóbbi esetben mindig az *ami* névmás áll. Szepesy Gyula (1986) a nyelvi babonákról írva – Eötvös József, Petőfi Sándor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán műveiből vett – idézetekkel mutatja be, hogy már a XIX. században sem az akadémiai nyelvtanban és az előíró szabályokban megkövetelt normák szerint használták az írók a vonatkozó névmásokat.

Horger egy tanulmányában az *Új Idők* egyik számában összeszámolta a főnévre vonatkozó *ami* és *amely* kötőszókat, s azt tapasztalta, hogy az *amely* : *ami* arány 46 : 31 (Horger 1906). Kollányi Teréz az 1960-as évek elejéről válogatott különféle stílusú szövegekben vizsgálta meg az *ami* és az *amely* előfordulását. A tudományos és tudományos ismeretterjesztő munkákban átlagosan 6,58%-ban (3,6–12,68%), az újságokban 8,65% (2,4%–32,43%)¹⁷, a szépirodalomban átlagosan 29,16%-ban (18,2%–74,12%) állt az *amely* helyett *ami*. Kollányi véleménye szerint „az *amely* alak mellett alkalmas lesz az *ami* az egyhangúság elkerülésére, a változatosság biztosítására” (1965: 203).

A nyelvi szabályozás

A kezdeti megítélés

Arról, hogy az ómagyar vagy középmagyar korban bármelyik említett kötőszóhoz kötődött volna értékítélet, és bizonyos funkciókban kerülni igyekeztek volna valamelyiket, nincs tudomásunk. Ugyanúgy nem találunk utalást rájuk a legkorábbi magyar nyelvtanokban (Sylvester János, Szenczi Molnár Albert), bár ennek az is lehet az oka, hogy ezek mondatrész nem tartalmazzák. Geleji Katona *Magyar Grammatikátskájában* (1645) már említi a kérdést: „*Melly* és *ki* e’nyiben külömböznék, hogy a’ *melly* reft, személytelen dolgot, s’ a’ *ki* pedig személyt jegyez. ... Ezeket a’mi Magyarink igen rutul fozták *confundálnia* [sic!], így fozllván: *Kit Isten el-távoztaffon, pro, mellyet. Az eget, a’ földet, a’ tengereket, kiket Isten teremtett, pro, mellyeket. ...* és több e’ féle difztelenlégek” (CorpGr. 313). Ha Geleji Katona összezavarásnak minősíti az *aki* személytelen dolgokra való használatát, az erős normatudatosságra vall, mivel abban az időben ez a nyelvjárási sajátság még jobban el volt terjedve (vö. Szathmári 1968: 249).

---

¹⁷ Akár ugyanazon újság három nappal későbbi számában is lehetnek szélsőséges eltérések. Kollányi ennek okáról nem ír, de feltehető, hogy a szerzők személyétől függő jelenséggel állunk szemben.

Pereszlényi Pál (1682) szerint az *aki* használatos Istenre, élőkre (*spirituum*) és emberre, az *amely* nem-személyekre és „lelketlen dolgok”-ra (*rei inanimatae*). Hozzáteszi azt is, hogy az *aki*-t használják „legalábbis ritkán” személytelen dolgokra is, úgymint: „Az *a’ tífzta* hordó, *a’* kiben *valamit tóltefz, meg-nem eczete-fedik*” (CorpGr. 513). Szathmári (1968: 321) szerint ez utóbbi megállapítását „nyilván a nép nyelvére gondolva” teszi Pereszlényi, de megjegyzendő az is, hogy ebben az időben még nyomtatott irodalmi szövegekben is előfordul ez a jellegzetesség (vö. Lippai: Posoni Kert, Zrínyi: Szigeti veszedelem).

Kövesdi Pál (1686) csak az élő – élettelen szembenállást megfogalmazó szabályt ismétli (CorpGr. 561), Tsétsi János (1708) azonban minősít is. Szerinte a *ki* és a *mely* között a „pontosabban fogalmazó magyarok” (*accuratiores Hungaros*) azt a különbséget teszik, hogy a *ki* személyekre, a *mely* dolgokra utal. Tsétsi még hozzáfűzi ehhez, hogy e névmásokat a magyar költők össze szokták keverni (Tsétsi 1708/2009: 35). Ezek a nyelvtani megjegyzések a helyes nyelvhasználat és a népnyelv közötti különbséget emelik ki, ez utóbbi ugyanis a *ki* névmást használta általánosan. Geleji Katona tehát már rögzíti, majd Pereszlényi és Tsétsi megismétli, hogy az *amely* személytelen dolgokra, az *aki* személyekre vonatkozik. Ha az irodalmi nyelvet nézzük, e szabályok nagyjából az alakuló irodalmi norma leírásai.

Ahogy a (bA) és (bAn) változó esetében, a nyelvújítás korának előírásait nagyobb figyelemben részesítettem az (ami) és (amely) kérdésében is, mivel az irodalmi nyelv megteremtésére törekedve igyekeztek szabályozni a korabeli nyelvtanokban a nyelvet, és a „következetlenségeket”, ingadozásokat megszüntetni. A sokat bírált és sokaktól elutasított *Debreceni grammatika* a következőt írja erről: „Ellenbenn, [ti. ha nem jelzőként használjuk őket] mikor ezen Névmással: *a ki, a melly*, Vízfzahozók: helyesenn tselekefzünk, ha az elsőt mindenkor fzemélynek, a másodikat pedig, dolognak vízfzahozására fordítjuk; ámbár a köz nép, alig téfzen ebbenn különbséget, fzokása lévén így fzóllani: *a nyúl, a kit láttam; a fa, a kit felvágunk*; de a mellyen nem lehet tsudálkozni: mivel a köz befzéd, más Nyelvekben is különböz, az Írásbeli és Túdósok’ befzédétől” (DebrGr. 51–2). A megállapítás rávilágít arra, hogy a köznép beszéde és az írásbeli használat között van különbség, és egyértelműen az utóbbi helyességét fogadja el. Az *ami* névmás használatáról nem szól a grammatika, az mindenesetre megállapítható, hogy az idézett részben az *amelyen* kötőszó egész mondatra utal vissza.

A *Debreceni grammatika* egyik forrásában, Földi János nyelvtanában érdekes észrevételt olvashatunk: „E’ máfra vitetű két Névváltó fzók között *a’ ki, a’ melly* a’ régi Magya-

roknál vagy nem volt különblég, vagy arra nem igen vigyáztanak, és mind fzemélyekben, mind érzéketlen dólgozokban mindenikkel egyaránt éltenek. Tetfzett mind azonáltal ezen Században a' tfinofabban fzóllóknak ezt a' különbléget felvenni, hogy a' ki tfupán tfak fzemélyre vitefsék, a' melly pedig tfupán tfak érzéketlen dologra... Ez gyönyörű és nagyobb figyelmezést is meg érdemlő különböztetés (Földi 1790/1912: 258; vö. uo. 127). Gyarmathi nyelvemestere mindhárom kötőszót tárgyalja röviden, az *aki* személyt, az *amely* dolgot jelent, s kiterjed a figyelme arra is, hogy az *ami* és az *amely* különböznek: „Mi történhetik itt olyan, *mellybe* (nem pedig *a' mibe*) te réfzt nem vennél?” (Gyarmathi 1794: 125)

Révai is lényegében ezt írja (1806: 419–420), az *ami* kötőszóról azt mondja, hogy határozatlanra vonatkozik: *Igaz, a' mit mondok, Nekem nem tetfzenek, a' miket hallottam*. A személy–nem személy szembenállás mellett más figyelemre méltó különbségtételt is megemlít. Szerinte nem helyes magyarul, ha azt mondják: *Igaz, a' mellyet mondok, Nekem nem tetfzenek, a' mellyeket hallottam* (1806: 429). Ha pedig ezeket megemlíti, akkor az *amely* ilyen használatát nem tartotta a normával összeegyeztethetőnek.

Lényegesen újat Versegly Ferenc sem tesz hozzá ezekhez. Az *aki* és az *amely* mellett az *ami*-t ő is felsorolja, és bár használatáról nem mond semmit, a példamondatában (*mond meg, a' mit tudsz*) az *ami* ma is szokásos használatával találkozhatunk (1817/1979: 176–9). Mindkét szerző megállapítása meghatározó, mivel Révai grammatikai rendszerét veszi át az akadémia nyelvtana, Versegly munkája viszont iskolai tankönyv volt a reformkor folyamán. E kérdésben mindketten azonos módon vélekednek.

Fogarasi János nyelvtana röviden a már ismeretes szabályokat ismétli, kitér az *ami* használatára, szerinte az *ami* egész mondatokra vonatkozik (Fogarasi 1842: 183). A Magyar Tudós Társaság nyelvtanában már azt találjuk, hogy az *aki* személyre, az *amely* határozott, az *ami* határozatlan dologra vonatkozik (MNYR. 183). Ez a hármas elkülönítés lesz a későbbi nyelvművelő előírások alapja. Ugyanakkor az sem látszik lényegtelennek, hogy az éppen csak megszilárdulni látszó rendszer máris további változásnak indult, az *ami* már ebben az időben visszautal konkrét szóval kifejezett előzményre.

A XIX. század második felére az *ami* egyre többször lép az *amely* helyére, és ez a változás már az irodalom nyelvében is megjelenik. Ezt már Arany János is észrevette, szavá is teszi több munkájában is. Először a *Grammatika versben* című, 1861 körül keletkezett költeményében:

„Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély:
Hogy még a paraszt is mind magyarul beszél.
Grammatikát nem tud, hiába csináljuk,
Mégis egyre darál, egyre fecseg szájuk.
Ugy beszél mint apja, nem halad a korral,
Nemes oltvány helyett él ősi vackorral;
Azt se tudja: *ki, mi*; azt is összevétí;
Három szál fonál az *íge* pászmán néki.”

(Arany 1975: 417)

Ez ugyan még csak a népnyelvi és az irodalmi nyelvi használat szembeállítására, s mivel a XIX. századra az *aki* nem személyre vonatkoztatva visszazorol a népnyelvbe, és az irodalmi nyelvből eltűnik, így a helyes nyelvhasználattal kapcsolatosan nem is érdekes a továbbiakban. Sokkal inkább figyelemre méltó azonban Arany egy másik észrevétele. Egy kéziratos feljegyzésében azt írja 1877-ben: „...az *a mely* nem párhuzamos névmás az *a ki*-vel. Ha már különböztetni akarunk személyt dologtól: helyesebb volna általában az *a mit* venni fel (miért ugyan a *Nyelvőr* erősen megmosta szegény Jókai fejét)” (ÖM. XI. 575 – A kiemelések az eredetiben.). Nem alaptalan Arany megállapítása, ha csak a szépirodalmi nyelvhasználatot vizsgáljuk. Szepesy Gyula több XIX. és XX. századi író műveiből vett példák hosszú sorával bizonyítja, hogy azoknak a nyelvművelőknek, akik szigorúan ragaszkodnak az „*amely*-szabályhoz”, nincs igazuk, a nyelvszokás nagyon eltávolodott már attól, Eötvös, Petőfi, Mikszáth műveiben is előfordul, hogy az *ami* egy szóra vonatkozik (Szepesy 1986: 105–11).

Simonyi a magyar kötőszókról írt monográfiájában azt írja, hogy az irodalmi nyelvben a *ki* személyekre, a *mely* főnévvel megnevezett, a *mi* meg nem nevezett tárgyra vonatkozik. Majd hozzáteszi: „A régi s a népies nyelvben e szabályok nem általános-érvényűek.” Azaz *ki* állhat a *mely* helyett (*az asztal, a kit ma vettem*), *mely* a *ki* helyett (*mit tehetne az ember énnékem, a mely kerget engemet* – Szenczi Molnár: 56. zsoltár), ritkábban *mely* a *mi* helyett (*azt is írják felőle, hogy egynehány nyelvet tudott, a mely igen ritka a török császárok között* – Mikes), *mi* a *mely* helyett (*az az asztal, a mit vettem* – ez a nép nyelvében gyakori). „A *mely* névmást általában nem kedveli a nép nyelve, és vagy a *ki*-vel vagy a *mi*-vel vagy legalább *a melyik*-kel helyettesíti” (Simonyi 1882: 8–9).

Klemm Antal (1923–27) részletes tanulmányt ír a vonatkozó mondatokról. Eredetük és kialakulásuk leírása után a vonatkozó kötőszók funkcióját is vizsgálja. Kitűnő írásában az itt tárgyalt kötőszókról azt olvashatjuk: a *mely*, *amely* főnév után ma inkább csak az irodalomban használatos, a köznyelvben ritka, a népnyelvben inkább csak jelzőképpen használják. Az *amely* helyett használatos egyrészt az *amelyik*, másrészt újabban a népnyelvben, a köznyelvben, de Jókai óta az irodalomban is az *ami* névmást használják a régi, eredeti *amely* helyett (Klemm 1923–27: 59–64).

A mai magyar nyelv rendszerében nagyjából ugyanezt olvashatjuk a vonatkozó névmásokról. Az *aki* személyre utal, „egyéb élőlényekre, tárgyakra, elvont dolgokra, ha főnévvel is megnevezzük őket, választékos szövegezésben leginkább az *(a)mely* használatos [...] esetleg az *ami*” (Temesi 1961: 247. – Én emeltem ki. S. B.). Az *ami* a beszélt nyelvben gyakran áll *amely* helyett. Az *aki* régebben nem személyekre is utalt, ma a költészetben „archaikus vagy népies stílushangulattal” használják, az *amely* ugyanakkor néha utalhatott személyre is. Az *amely* helyén használt *ami* klasszikus költőknél pedig egészen gyakori (Temesi 1961: 247).

É. Kiss Katalin pedig egyenesen úgy véli, hogy „mára a nyelvérzék teljesen elbizonytalanodott”, és ez arra utal, hogy lesz egy élő (*aki*) és egy élettelen (*ami*) kategória, és „lesz egy lexikális NP-hez járuló” névmás (*amelyik*) (É. Kiss 1999: 147; vö. még É. Kiss 2004: 45, a történeti adatokra való hivatkozásai azonban pontatlanok). É. Kiss mellőzi a nyelvhelyességi vagy stilisztikai ítéleteket. A *Magyar grammatika* című tankönyv (1999) nem vizsgálja ezt a kérdést.

Az idézett munkák alapján mindenesetre megállapítható, hogy eredetileg az *aki* és az *amely* váltakozott egymással, és csak ritkábban fordult elő az *ami*. A XIX. század első felére alakul ki a standard normája, a kodifikált norma szerint személyre az *aki*, főnévvel megnevezett nem személyre az *amely*, névmásra, illetve egész mondatra az *ami* utalt vissza. A XIX. század második felében többen is azt állítják, hogy az *amely* csak az irodalmi nyelvben van meg, a népnyelvben csak az *aki*, *ami*, *amelyik* használatos. Ezzel egyidőben az irodalmi nyelvben is megkezdődött az *amely* visszaszorulása.

A megítélés megváltozása

Miközben a nyelvhasználat alaposan megváltozott, s ez a változás jól nyomon követhető, a Geleji Katona által megfogalmazott, és később mások által képviselt szabály, amely a XIX. században kiegészül az *ami* helyes használatára vonatkozóval, tovább élt és

él. A szabály lényege az, hogy személyekre *aki*, nem személyekre *amely* utal vissza, ha pedig a főmondatban nincs tartalmas szóval megnevezve az illető dolog, akkor *ami*. A XIX. század közepe óta azonban az irodalomban az *amely*-nek van *ami* változata is. Ez ellen a nyelvművelők tiltakoztak, a nyelvtanokban található szabályokra, illetőleg irodalmi nyelvi szokásra hivatkozva.

Simonyi az *Antibarbarus*ban azt írja, hogy az irodalmi nyelvben ügyelni kell a *ki*, *mely*, *mi* különbségére, mégpedig aszerint, hogy a *ki* személyre, a *mi*, *mely* tárgyra vonatkozik, és a *mi* határozatlan, meg nem nevezett tárgyra (Simonyi 1879: 35). Mint a többi vizsgált esetben is tapasztalható, Simonyi csak az irodalmi nyelvben követeli meg a különbségtételt. Míg az *Antibarbarus*ban Simonyi – legalábbis az irodalmi nyelvben – megkövetelte az *aki*, *ami*, *amely* megkülönböztetését, a *Helyes magyarságban* helyesnek ugyan nem tartja, de már azt is megemlíti, hogy bár az irodalmi nyelv szokás csak akkor használja az *ami*-t, ha nincs kitéve főnév, a népies stílusban kitétt főnévre is vonatkoztatják. Ezzel kapcsolatban pedig Jókaira hivatkozik (Simonyi 1903: 50).

Balassa a *Helyes magyarságban* lényegében csak a korábbi szabályt ismétli, helytelenítve a *könyv, amit megvett; ez az a kés, amivel azt elkövette* típusú mondatokat, az *ami* helyett *amely*-et javasolva (1922: 110). Ugyanezt az álláspontot képviseli Balassa a *Pesti Hírlap nyelvőre* című munkában is. A szabály ismertetése során rövid indoklást is találunk: „De helytelen (mert pongyola, népies) az *ami* névmás használata az *amely* helyett” (Balassa 1932: 57). Szokásos tömörségével, de az indoklás elhagyásával ezt követi a *Magyar nyelv-védő könyv* is (Pintér 1938: 22).

A XIX. század második felétől kezdődően az irodalmi nyelvben végbemenő változásra – tudniillik az *amely*-nek az *ami* változatát egyre többen használják – nem maradt érzéketlen a nyelvművelő irodalom; újra és újra felmerül, hogy az irodalmi nyelvben helyesen kellene az *amely/ami* kötőszókat használni, de ezt sokan eltévesztik (B. G. 1935; Nemes 1937: 51; Édes 1939). Abban teljes az egyetértés, hogy helyénvaló lehet az állatra használt *aki* az *amely* helyett, de csak nyelvjárásban, illetve népies vagy archaizáló irodalmi művekben, választékos fogalmazásban nem ajánlatos használni (Ferenczi 1964: 193; Temesi 1961: 247; Kálmán 1958; Elekfi–Rác 1980: 132, Rác 1980: 203–4).

Nagyobb viták voltak és vannak az *ami* és az *amely* körül. A vitában két tábor körvonalazódott, az engedékenyebbeké, akik a változást tudomásul véve a szabály módosítását javasolták, és a szigorúbbaké, akik az *ami* további terjedését megakadályozandó mindenféle nyelvművelő engedékenység ellen voltak. Zlinszky Aladár már 1926-ban tiltakozott a Bu-

dapesti Hírlap írókat elmarasztaló kritikája ellen, és Klemm tanulmányára hivatkozva úgy véli, az *ami* ~ *amely* szabály túlzottan szigorú, a különbséget nem tartják be (Zlinszky 1926: 290–2). Az engedékenyebbek közé tartozott Nagy J. Béla, a *Nyelvművelésünk főbb kérdései* című kötet Nyelvhelyességi babonák fejezetében Petőfitől, Jókaitól, Kosztolányitól vett idézetekkel bizonyítja, hogy az *amely* és *ami* következetes megkülönböztetése az irodalmi nyelvben sem érvényesül. Még Balassa Józseftől (1943: 51) is idéz rá példát (*a mondat, amivel...*), pedig Balassa ezt pongyolának, népiesnek minősítette (Nagy J. 1953: 247).¹⁸ Nagy J. azt tanácsolja, nem kell üldözni a konkrét főnévre vonatkozó *ami*-t, mert ez a nyelvfejlődés ténye, és nem kell attól sem félni, hogy az *amely* kiveszik (Nagy J. 1953: 248). Ugyanilyen megengedő szellemben írnak az *Anyanyelviünk* című népszerűsítő munka szerzői is (Temesi–Rónai–Vargha 1955: 174).

A sok nem standard formát különben erősen megbélyegző *Nyelvművelő* című kötetben Nagy J. Béla a következő javaslattal állt elő: „Módosítsuk tehát a szabályt az igazsághoz híven úgy, hogy a nem személyt jelentő főnévre irodalmi nyelvünkben rendszerint az *amely* vagy *mely* névmás vonatkozik, olykor pedig az *amelyik* vagy az *ami*, *mi* is” (1956: 312). Ez a vélemény is *Nyelvművelő* babonák fejezetcím alatt jelent meg a Lőrincze Lajos szerkesztette *Nyelvművelő* című kötetben (Nagy J. 1956: 303–27). Ez utóbbi tény azért érdekes, mivel Nagy J. Béla meghatározása szerint a nyelvhelyességi babona „alaptalan, hibás hibáztatásokat, tudományosan meg nem okolható, csak kieszelt szabályokat” jelent (1953: 241).

Ugyanezt vallotta Rácz Endre is: szerinte főnévvel nevezett dologra „a kevésbé választékos mindennapi beszédben természetesebbnek is hat” az *ami*-vel visszautalni, de a „választékos megnyilatkozásokba jobban illik az *amely*” (Rácz 1976: 65). Ez az az engedékenyebb álláspont került be a *Nyelvművelő* kézikönyvbe is (Rácz 1980a: 206). Ugyanezt az engedményt teszi Szathmári (1997: 4–5) és Balázs–Zimányi (2007: 247) is.¹⁹

Más nyelvművelő írásokból azonban úgy látszik, hogy a másik álláspont képviselőit nem sikerült teljesen meggyőzni. A korábbi szigorú megkülönböztetésnek (Balassa, Pintér és mások) minden kritika ellenére maradtak hívei. A szigorúbb véleményt Bárczi nyomán Kálmán Béla képviselte. Szerinte nem kell engedni a korábbi szabályokból, az *amely*-et ugyanis nemcsak az *ami* fenyegeti, hanem az *aki* és az *amelyik* is (Kálmán 1958: 24–5).

---

¹⁸ Simonyi *Helyes magyarságában* is felbukkan: „Az irodalmi hagyomány megőriz **olyan kifejezéseket, amik...**” (Simonyi 1903: 6).

¹⁹ Némiképp feltűnő, hogy az újra és újra fellángoló nyelvművelő vitában az engedékenységről ismert Lőrincze Lajos egy rövid cikk erejéig sem vett részt, azaz nem írt az *ami/amely* kötőszók használatáról.

Ha a nyelvhasználatot csak a XIX. század első feléig tekintjük, kétségtelen, hogy az a szabályokat követi, pontosabban a szabályok követik a nyelvszokást. Az *aki* lassanként személyekre korlátozódik, az *amely* pedig konkrét főnevekre. Sőt az *amely* helyét mind a nyelvjárásokban, mind a köz-, mind az irodalmi nyelvben egyre inkább az *ami* és az *amelyik* veszi át. A leíró nyelvészeti munkák ezt a változást regisztrálják, a nyelv művelő írások azonban nem hajlandók elfogadni. Ha az *aki*-t a szokásostól eltérően, vagyis dolgokra használják, azt vagy archaizmusnak, vagy népiességnek tartják; az *amely* egész mondatra vonatkoztatva vagy archaizmusnak számít (irodalmi alkotásokban), vagy durva hibának.

Az *amely ami* változatának terjedését a XX. század elején többen megállíthatatlan folyamatnak gondolták. Horger az alábbi következtetésre jut: „...alighanem fölösleges fáradság volna ez újabb használat ellen tiltakoznunk; legföljebb azt mondhatjuk, hogy ez ma még pongyolaság. Sőt abból, hogy a napilapokban szemmel láthatóan napról-napra terjed, azt merem következtetni, hogy 20–30 esztendő múlva már ez lesz a szabályszerű forma. Meddő tiltakozásnál fontosabbnak tartom annak kutatását, hogy honnan terjedt el a használatnak e módja az irodalmi nyelvben, s hogy milyen módon keletkezett” (1906: 379).

Zlinszky Aladár is azt írta 1926-ban: „Vajjon igyekezzünk-e merev szabályokkal a fejlődést megkötni? Elégedjünk meg az elérhetővel, hogy: *aki* személyre, *amely* tárgyra, *ami* szintén tárgyra vagy egész mondatra vonatkozik” (1926: 291).

Horger jóslata azonban nem vált be. Az 1950-es évektől napjainkig visszatérő témája nyelv művelő fórumoknak az *amely ~ ami* helyes használata. Ez is azt mutatja, hogy bár a nyelvhasználat már jelentősen eltér a szabályoktól, vagyis nem a kodifikált standardnak megfelelően használják az írott szövegekben e névmásokat, mégis megmaradt az *amely* is, teljesen nem vészett ki a használatból.

Az ebben a kérdésben az engedékenyebb álláspontot képviselő Rácz Endre az 1959-ben Pécsen megrendezett anyanyelvi konferencián a következőket mondta (igaz, nem az *ami ~ amely* kérdéstről, hanem az egész mondatra vonatkozó *ami*-ről szólva): „Két dolog bizonyos: a stilisztikai szempontokat – mint másutt – ennek a kérdésnek eldöntésében sem lehet figyelmen kívül hagyni, s a nyelv tanítás meg a nyelv művelés nem mondhat ellen egymásnak” (Rácz 1960: 46). Rácz a későbbiekben érvényesítette is ezt az álláspontját (lásd fentebb).

Egy esetben azonban nagyon egységes a nyelv művelő álláspont: „Kirívó hiba az egész mondatra vonatkozó *ami* helyén az *amely* (*mely*) névmást szerepeltetni” (Rácz 1980a: 208; vö. még Simonyi 1903: 50; Rácz 1980: 204). A szabály megfelel az irodalmi szokás-

nak, a vizsgált szövegekben csak elvétve találtam adatot arra, hogy az *amely* névmásra vagy egész mondatra utalt volna vissza. A névmásra vagy egész mondatra utaló hiperkorrekt *amely* talán éppen annak köszönhető, hogy az *amely* használata választékos, a beszélő vagy író a nyelvművelés által előírt normát akarja követni, de nincsen tisztában pontosan azzal.

Az *ami*-re vonatkozó előírások részben követik az elmúlt 150 évben bekövetkező változást, de mind a nyelvművelő írások egy részében, mind a beszélők egy részében él a XIX. század közepi szabály (legutóbb Péter 2010). Annak ellenére így van ez, hogy a legújabb nyelvhelyességi tanácsadó könyvek megengedőbbek. Balázs Géza már nem hibáztatja egyértelműen a konkrét főnévre vonatkozó *ami*-t, de úgy véli, „választékosabb, igényesebb a beszédünk, ha megtartjuk benne az *amely* – *ami* kettősségét”. A *Visszaadom a könyvet, amit a múlt hónapban adtál kölcsön* típusú mondatok kevésbé igényesek, kevésbé választékosak (Balázs 2001a: 216–7). Ezzel azonban ismét csak az a baj, amire már Nagy J. Béla felhívta a figyelmet: ezek szerint sok nagy nyelvész, stilisztá, író nem ír választékosan.

A mai nyelvhasználat

Kontra Miklós egy 1986-ban végzett vizsgálatában a Budapesti Tanítóképző Főiskola 128 diákjával a következő mondatot egészítette ki: *Add meg azt a 150 forintot, ... kölcsönkértél.* 119-en az *amit* választották, és csak 9-en az *amelyet*. Vagyis a vizsgálata azt mutatta, hogy a fővárosi tanítójelöltek körében akkor a főnévre utaló *ami* sokkal gyakoribb volt az *amely*-nél (Kontra 1990).

A Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálatban csupán egy kérdés foglalkozott az *ami* és az *amely* kötőszókkal. A kérdést alternatívaválasztó feladat formájában fogalmazták meg: *Ez az, amit/amelyet régóta vágyok/vágyom enni.* A válaszadók közel egynegyede (24,4%) a hiperkorrekt *amelyet* névmást választotta. Az iskolázottság növekedésével kissé csökken a hiperkorrekt válaszok száma (a 8 osztálynál kevesebbet végzettek 34%-a, a főiskolát, egyetemet végzetteknek csak 21%-a választotta az *amely*-et). A lakhelynek, foglalkozásnak, nemnek szignifikáns hatása nem volt a válaszokra (Kontra szerk. 2003: 71). A hiperkorrekt válaszok viszonylag magas száma arra utal, hogy nagy a bizonytalanság az *ami/amely* használatában.

A HVG 2006. október 7-i számában az *amely* névmás van többségben.

	<i>amely</i>	<i>ami</i> ²⁰
konkrét főnév	152	36
névmás vagy Ø főnév	0	9

9. táblázat

Az (*ami*) és az (*amely*) a HVG-ben

Ezen adatok alapján az írott nyelvben a konkrét főnévre vonatkozó *amely* négyszer olyan gyakori, mint az *ami*. A 152 adatból 7 esetben a *mely* kötőszót találjuk.

A nyelvművelés érvei

Mint a legtöbb nyelvhelyességi tanács esetében, a korábbi előírások vagy nem indoklják meg, miért kell különbséget tenni az egyes vonatkozó névmások között (Kassai 1817: 349–51; Szvorényi 1864: 117), vagy ha megindoklják is, a pontosságra hivatkoznak (vö. Földi 1790/1912: 258), vagyis az egy forma – egy funkció elvet érvényesítik. Az első nagyobb támadás a konkrét főnévre vonatkozó *ami* ellen az új ortológia idejében történt. A *Magyar Nyelvőr*ben Melczer Kálmán Jókai stílusát bírálja, és az *ami* és *amely* kapcsán igen csak elítélően fogalmaz. Szerinte Jókai az irodalmi nyelv színvonalán alul áll, úgy keveri az *ami*-t és az *amely*-et, mint egy iskolás gyermek. Talán nehéz megjegyezni a különbséget, de a nyelv szabatosabb lesz, ha helyesen használjuk (Melczer 1876: 320–22). Évtizedekkel később Dóczi Lajos az írók nyelvében az *amely* helyett álló *ami* és *amelyik* kötőszókat hibáztatja, és úgy véli, ennek divatkövetés az oka (Dóczi 1916: 337).

Az *ami* és *amely* megkülönböztetésének fenntartásában – mint minden más nyelvhelyességi előírásban – az irodalmi nyelv állandóságára való hivatkozás az egyik fő érv. A konkrét főnévre vonatkozó *ami*-t népiesnek minősítették. Simonyi és Balassa is csupán az irodalmi nyelvben hibáztatja, a népies stílusban nem (Simonyi 1903: 50; Balassa 1932: 57).

Amíg a *-ba/-be ~ -ban/-ben* ügyében lehetett az irodalmi szokásra hivatkozni, hiszen az írott szövegek nem tértek el a kodifikált normától, az *ami ~ amely* szabály nemcsak a népnyelvvél, hanem az írók nyelvhasználatával is ellentétbe került. Néhány XX. századi leíró nyelvészeti munkában, amelyekben az *aki ~ ami ~ amely* használatáról írnak, megemlí-

²⁰ Emellett 34 esetben az *ami* egész mondatra vagy szövegelőzményre utalt vissza.

tik, hogy az irodalomban a szabályostól eltérően is használják ezeket a névmásokat. Többször is találkozhatunk olyan vélekedéssel, hogy ha a nyelvhelyességi szabálytól eltérően használják e névmásokat jeles íróink, költőink (azaz az *aki*-t állatra, esetleg tárgyra vonatkoztatva), az azért van, mert archaizálnak, vagy népi tárgyról írnak, és ezt így is érzékeltetni akarják: Jókainál „világosan felismerhető stíluszándék”, Mikszáth „meghatározott stíluscélnak”, Móricz „stíluscél nélkül is” használja (Hadrovics 1969: 297; vö. Temesi 1961: 247). Ezzel nem az irodalmi nyelvre hivatkozó szabály módosítását vagy lazítását célozzák, hanem mintegy mentegetik a nagy írókat, miért nem tartják be az irodalmi nyelv szabályait. Bár például Móricz használatát ezzel még nem magyarázzák meg.

Összegzés

A három vonatkozó névmás használata teljes következetességet sosem mutatott. Alig találni olyan nyelvváltozatot, amely megfelelt volna a szabályoknak. Legfeljebb azt lehet állítani, hogy az egyes névmásoknak volt fő funkciója, de emellett használták őket valamilyen másik változataként is. A kései ómagyar kortól kezdve folyamatosan megfigyelhető az átrendeződés: először az *aki* jelentése kezd leszűkülni csak emberre vonatkozva, illetve kiszorul a standardból nem emberre használva, azután az *amely* – átmeneti terjedés (?) után (XVIII. század) – a mondatra, végül a főnévvel nevezett dologra való utalásból. Ezzel egyidejűleg terjedni látszik az *ami* és az *amelyik*.

Az átrendeződés ma sem állt meg, az *aki*-t használják már olyan főnevekre is, amelyek mögött személyeket sejtethetünk: *A cég, aki aláírta a szerződést.* (Erre az 50-es években figyelt fel a nyelvművelő irodalom.)

További vizsgálatot igényel az, hogy vajon nem az irodalmi nyelv, illetőleg a művelt köznyelv tartotta-e fenn a konkrét főnévre vonatkozó *amely* használatát, mivel a nyelvjárá-sokban a XIX. század második felétől az *amely* használata erősen visszaszorult.

Nádasdy Ádám *A burjánzó vonatkozó* címmel tette közzé tanácsait. Ez teljesen egyezik Nagy J. Béla és Rácz Endre felfogásával: „Az ember ne kergessen absztrakt »helyességi« délibábokat: nézze meg, milyen a szöveg hangulata, kinek szól, írott-e vagy beszélt, irodalmi vagy értekező, formális vagy fesztelen, s annak fényében válassza ki a névmást, amely (ami? amelyik?) ott és akkor megfelel” (Nádasdy 2001).

A végett névutó

A (végett) és a (miatt) változó

A *végett* okhatározói és a *miatt* célhatározói alkalmazása azok közé a nyelvi jelenségek közé tartozik, amelyeket a nyelvhelyességi kézikönyvek erősen elítélnek, és amelyeket az internetes fórumok hozzászólói is javítanak egymás szövegeiben. A *Magyar értelmező kéziszótár* a következőket írja a *végett*-ről: 1. 'vmilyen céllal, vminek az ügyében'; *nép* 'vmely személlyel kapcsolatos cél érdekében'; 2. <pongyola haszn:> 'miatt' (ÉKsz.² 1439). A *miatt* jelentései: 1. 'vmely ok következtében; vkire, vmire való tekintettel'; 2. <Annak kif-ére, hogy vki, vmi a jelzett cselekvésnek nem akadálya:> 'felől'; 3. <Kissé pongyola haszn:> 'végett': Az *elszámolás miatt* (helyesebben: *az elszámolásért v. az elszámolás végett*) jöttem (ÉKsz.² 930).

A nyelvművelő irodalomban régóta helytelenítik a *végett* okhatározói és a *miatt* célhatározói használatát. Az újabb nyelvművelő munkák az okhatározói *végett* névutót súlyosabb hibának tartják, mint azt, ha a *miatt* áll célhatározóként.

A *Nyelvművelő kézikönyv* szerint a *végett* okhatározói használatát „a művelt fogalmazásban kerülni kell” (Tompá 1985: 1198), ugyanakkor a *miatt* szócikkében sokkal keményebb megítélést olvashatunk: „Zavaros gondolkodásra vall, s bántó nyelvi hiba, ha tiszta célhatározóként használják: megfelelő *gyógykezelés miatt* [helyesen: *végett*] kórházba kellett szállítani. De ugyanilyen súlyos vétség az is, ha *végett* névutóval élünk okhatározói szerepben, pl.: *Betegség végett* zárva. (Helyesen: *betegség miatt*.)” (Tompá 1985a: 160–1. – A kiemelés tőlem való. S.B.).

A *Nyelvművelő kéziszótár* szerint a *végett* névutót a „nyelvjárásokban és a városi népnyelvben okhatározói értelemben is használják, pl. *Betegség ~ zárva*. Ez a köznyelvben vulgáris, kerülendő!” (NymKsz.² 597). A *miatt* ebben a műben célhatározóként már kevésbé negatív megítélést kapott: „kissé pongyola, választékos beszédben kerülendő” (NymKsz.² 371).

A *végett* névutó története

Kutatástörténet

A *végett* névutóval eddig részletesebben Simonyi Zsigmond és Sebestyén Árpád foglalkozott. Simonyi Zsigmond (1895: 274) a magyar határozókról szóló munkájában részletesen és rengeteg példával mutatja be a *végett* történetét, több adata azonban pontatlan, különösen a *végett* okhatározói használatára idézett példái azok. Mint arra ő maga is utal, a *Magyar nyelvtörténeti szótárból* ez a címszó sajnálatosan kimaradt. Sebestyén Árpád (1965: 91–2) *A magyar nyelv névutórendszere* című monográfiájában a névutó XX. századi használatát tárgyalja szűk másfél oldalon. Ezek mellett csupán az etimológiai szótárakat lehet kiemelni (TESz.; EWUng.). A *végett* az MNSzV-ben is szerepelt két kérdéssel (Kontra szerk. 2003: 159–65).

Történeti adatok

Magyar nyelvtörténet szerint lassan rögzült célhatározói funkciója. Ennek bizonyítására viszont csupán a 19. század közepéről idéz egyetlen okhatározói adatot (D. Mátai 2003: 748). A kérdés vizsgálatához gyűjtött adataim alapján azonban az rajzolódott ki, hogy a *végett* a régi nyelvemlékekben is főképpen célhatározó, és csak ritkán használatos okhatározói funkcióban.

A más változók esetében felhasznált szövegek nem voltak alkalmasak a *végett* vizsgálatára, mivel a névutó nem fordult elő alapkorpuszomban. A keresést így ki kellett bővítenem, de még a bővített szövegtörzsben is ritkának mutatkozott. A középmagyar korban főleg levelezésben akadtam rá, a XIX. századtól kezdve hivatalos és sajtónyelvi szövegekben gyakoribb.

A *végett* a *vég* főnévből alakult *-tt* lokatívszaggal (Simonyi 1895: 272; EWUng. II: 1614). Simonyi (1895: 272) úgy vélte, hogy nem logikus alakulás, „mert a cselekvés a célra irányul, a célra törekszik a cselekvő.” Szerinte ezért a *végre* forma volna logikus, és talán ez is lehetett eredetileg, csak később váltotta föl a *végett*: a lokatívszaggot a *miatt*, *érett* névutók analógiás hatása magyarázhatja.²¹ Hozzáteszi azonban, hogy más nyelvekben is előfordul, hogy 'vég' jelentésű szóból lesz a célhatározó kifejezőeszköze, példái: francia *afin*, német *des endes*, mordvin *iksa*.

---

²¹ A jó *végre* első adatai korábbiak, mint a *végett* névutóéi. 1479–90: *eremeth therekedik benne minden Jo vegrhe* (KLev. 2); 1540: *Bethlenbowl az mÿ hazunthul az vigre Jotthwkhel* (KLev. 225) – E korai adatokra Hegedűs Attila hívta fel a figyelmemet.

Sebestyén Árpád (1965: 91) helyesbíti és kiegészíti Simonyi megállapításait. Szerinte az analógia több irányból is hathatott: 1) a 'vég' jelentésű szó más nyelvekben is kifejezhet célviszonyítást; 2) a cél és ok nem különül el élesen, a cél a cselekvés indító oka lehet. Azt azonban vitatja Sebestyén, hogy 3) a *végre* alakból származtatható a *végett* névutó, mivel a *végre* jelzős kapcsolatban áll a megelőző szóval, a *végett* viszont birtokos szerkezetű előzményre mutat; 4) a *végett* csak elvont határozóként fordul elő a régi szövegekben, és az irányok nem is különülnek el egyértelműen: aki a dolog elvégzésén fáradozik, az munkája célját keresi, így lokatívuszragos főnévként is lehetett célhatározó. Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy a *végre* előfordul a XVI–XVII. századi szövegekben, de túlnyomórészt a következő szerkezetekben: *evégre, avégre, azon végre, egyéb végre, jó végre* (NySz. III: 1034–5; vö. Simonyi 1895: 273).

Főnévvel együtt való használatára Simonyinak (1895: 272) csupán egyetlen adata van: „*ütközet okáért, ütközet végre*”. Az idézet eredeti helyéül Thaly kuruc forráskiadását jelöli meg, ám ott csupán lábjegyzetben, az *ütközetből* szó magyarázataként szerepel az, hogy *ütközet végett* (Thaly 1872: 90), így ez legfeljebb az 1870-es évekbeli használatára lehet adat. Mindezért sem valószínű, hogy a *végre* névutóból származtatható a *végett*.

A *végett* már a XVI. századtól adatható. Első biztos adata 1563-ból való²²: *zabadsfaga Vagon ere hog zabadon mehet az yozag Veget* (TESz. III, *végett* alatt; EWUng. II, *végett* alatt). Az adatok a XVI. század második felében is csak szórványosan jelentkeznek, a XVII. századtól valamelyest megsaporodnak.

A célhatározó kifejezőeszközei az ómagyar korban legfőképpen *-ra/-re* és *-ért* ragos főnevek, illetve a főnévi igenév (R. Hutás 1995: 258), és a középmagyar korban is ezek maradnak jellemzők. Ezekhez társul a XVI. század közepétől a *végett* névutó, bár a későbbiekben sem túl gyakori, adataim szerint elsősorban levelezésekben fordul elő. Mivel korpuszomban a *végett* névutó nem fordult elő, ezért – hogy használatának jellegzetességeit megállapíthassam – a keresést kibővítettem.

Simonyi (1895: 273) három csoportot különít el aszerint, hogy a *végett* névutó mivel szokott állni: a) kérdő és mutató névmás mellett, b) konkrét főnevekkel, c) elvont főnevekkel. A három csoport azonban nem azonos gyakoriságú.

---

²² Két legkorábbi előfordulását a történeti grammatika kérdőjelesen idézi: 1531: *En Ferdina(n)d(us) kÿravall simÿ vegeđtt Nem erhettem az en dollgomba*; 1532: *Immar had zolyak czery Barat Thewrvnyben hozyam alamifnara az vigit, k kewzel lakyk nÿmet orzaghoz azÿ(r)t k kire hogh ...* (Zsilinszky 1992: 700). Ezek azonban – mint Hegedűs Attila felhívta rá a figyelmemet – nem a *végett* névutó adatai. Segítségét ezúton köszönöm.

Az a) esetre Simonyi adatai a XIX. századból valók: *mi végett, e végett, a végett, azon végett*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azt megelőzően ne lennének rá példák:

1570: *az karos vrain Minden gywleolseget per pathwart haborwsagot Az Mellyet es az kyk ellen Az wegeth Inditottak volt tellessege leg tegiek* (SzT. I, *avégett* alatt);

1589: *Az biro vgy zolla az keossegek io Vrain, lam mentem vala enis, e vegett keonyeorgeny a' feiedele(m)hez* (SzT. III, *evégett* alatt);

1657/58: *Ez végett sokáig az pompa csak helyben állott mindenek felől* (KeményÖn. 62);

1662–64: *De midőn semmi könyörgések, avégett való esedezések semmit nem használhatnának* (Szalárdi 190);

1698: *mikor a tipográphiaházat építettem ... és egyéb költséget töttem avégett* (MisztótfalusiMents. 453).

Ebben a funkcióban azonban az *evégre, avégre, mi végre* gyakoribb. Misztótfalusi Kis Miklós *Maga mentsége* című munkájában egyszer fordul elő (az idézett helyen) az *avégett*, míg az *evégre, avégre* tizenhatszor. Néhány példa:

sőt fájlalván azoknak incuriositások vagy inscitiájok miatt is esett sok vétkeket a könyvekben, énnékem praecise avégre javallották ezt a hivatalt (430);

Én, hogy avégre, hogy másokat excitálhatnék a magam példámmal, el nem titkoltam (448);

E végre indítám – mondok – meg tavaly ezt az igyekezetet, amelyet mihelyt jelenték a consistoriumban, mindjárt őkegyelmek jóváhagyván (454);

Amely matrixokat Amsterdamban hagytam volt is, avégre hagytam volt ott, hogy...(413).

Ha viszont a *végett* konkrét főnevekkel áll, akkor – amint arra Sebestyén Árpád (1965: 91) rámutatott – oda lehet érteni mellé egy cselekvésnevet. Erre (főnév + cselekvésnév + *végett*) vannak is példák régi és mai szövegekből egyaránt:

1775: *a' Nyelvnek meg-bövitese végett* (MTSz.);

1794: *s nemes közönségnek mulatása végett* (MTSz.);

1999: *a kiskapuk bezárása végett* (MNSz.),

2001: *a forgalom növelése végett* (MNSz.),

Konkrét főnévvel álló *végett* névutóra Simonyi (1895: 273) is mutatott adatokat: *Jánost az kocsik végett az nazul békhez kültük; palánk karó végett Budára küldöttünk. A végett nem cserélhető fel e példákban az -ért raggal, mint más célhatározói szerkezetekben, ha megnézzük ugyanis a szövegekörnyezetet, illetőleg a forrás más adatait, azt láthatjuk, hogy a végett jelentéssűrítő szerkezetben szerepel: Pintér Jánost, hogy az heti soros kocsik végett az Nazul békhez kültük, attunk oda költséget 16 d* (TME I: 46). A *kocsik végett* olyasféle jelentést hordoz itt, hogy a 'kocsikkal, a kocsikkal való szolgálat céljából'. Hasonlóképpen Simonyi másik példájában is: *Fekete András uramat, hogy felküldöttük volt Fülekben az palánkkaró és járomfa végett* (TME I. 115, nem szó szerint idézi Simonyi 1895: 273). Nem derül ki pontosan, hogy a palánkkaró elvitele vagy elkészítése céljából ment-e Fekete András uram Fülekbe, és a szövegekörnyezet sem igazít el bennünket, mivel a nagykőrösi regisztrumokban csupán egymondatos bejegyzések szerepelnek a költségek feljegyzésére. A város palánkkaró beszolgáltatására is kötelezve volt, előfordult viszont az is, hogy csak szállítani kellett valahonnan Fülekre, Budára, Pestre, sőt az is, hogy a vár megerősítésére, építésre rendeltek embereket:

Hogy Szabó Istvánt és Varga Istvánt az Váli palánk karó végett Budára küldöttük az kajmekámhoz költségük volt 49 d. Hogy Patics Jánost és Mojzes Istvánt ugyan ezen váli palánk felől fölküldöttük költségük volt 1 ft. Ugyanezen Patics Jánost és Mojzes Istvánt, hogy az váli palánk épületi végett fölkültük [...] Buda Lőrinczöt és Ország Andrást, hogy Budára kültük az vár fala épületire való fák végett attunk költségire 1 ft (TME I: 82).

Ezek az adatok Nagykőrös város 1630-as évekből való regisztrumaiból származnak. E forráscsoport egyik-másik részében igen gyakori, hogy a *végett* azért áll pusztán főnévvel, mert elmarad a cselekvésnév. Az idézett szövegrész egyik szerkezetében a *végett*, másik helyen *felől* névutó áll, és ez is azt mutatja, hogy nem minden esetben helyettesíthető az *-ért* raggal, vagyis nem egyértelműen célhatározó. Ugyanitt találunk azért főnévvel álló *végett* névutót is: *ugyanezen szög végett az csausznak fizetnek 1t* (TME I: 82). Simonyi ezeket a *végett* okhatározói használatához sorolja, de ezek nem egyértelmű példák a *végett* okhatározói használatára, úgy vélem, hogy a *végett* itt inkább vonzat: *a fizet vkinek vmiért/vmi végett*. (Erről alább részletesebben szólok.)

Az adatok között feltűnően nagy számban találjuk a *dolog végett* szerkezetet. Néhány példa:

1644: *hogi az minemü dologhrul izent kgd nekem Hagimasy Janos Uram által, azon dologh veget chak ma volt audientiam Groff Sliknell (PálffyLev. 47);*
 1648: *hogy Sibrik Ura(m) dolga vegett eő Feőlseghe irnia fog Kgk (uo. 79);*
 1649: *ennek előtis requiraltuk volt mar kgdet ugian ezen dologh vegett (uo. 89);*
 1669: *az hodołtsagon lakozo nemes embereket Eger waraba se törvenyre, se mas dologh vegeth be ne hivassa (VégváriLev. 73, e forráscsoportban összesen hat-szor);*
 1710 e.: *mikor a százhatvanezer forint dolga végett a fejiünk felett forgó pallost em-lítettem volt, megvitték néki (BethlenÖn. 851).*

Simonyi harmadik csoportja szerint a *végett* elvont főnevekkel áll: *Az oroszlán pré-dakeresés végett futkos* (Simonyi 1895: 273). Gyűjtésében erre is több példa található:

1653: *annak a fölkérésnek megtudakozása végett ment volt föl (ZrínyiLev. 171);*
 1646: *kerven kgdet szeretettel megh talalvan kgdet az Annia szabadulassa veget valo dolgaban (PálffyLev. 59);*
 1698: *de én az ország szolgálatja végett készítvén az épületet (MisztótfalusiMents. 358);*
 1698: *addig senki nem keresi meg orvoslás végett (uo. 362);*
 1698: *egy perfect typographia készítése végett kezembe adják mind a két típust (uo. 372).*

Ha alaposabban megvizsgáljuk a példákat, azt láthatjuk, hogy a célhatározói *végett* előtt álló összes elvont főnév cselekvésnév. Azokban az esetekben, amelyben a *végett* konkrét főnévvel áll, akkor – amint Sebestyén Árpád rámutatott – oda lehet érteni mellé egy cselekvésnevet. Kiindulhatunk azonban a cselekvésnevet tartalmazó példákból is, ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy ezek a cselekvésnevek, ha tudnak, elliptálódnak, azaz a konkrét főneves példák magyarázhatók a cselekvésnév kiesésével. Éppen ezért ezek egy részéről nem tudjuk eldönteni, hogy ok- vagy célhatározó-e (lásd fentebb: *palánk karó végett*), mert a szöveggörnyezet nem ad elegendő támpontot arra, milyen szó eshetett ki a szerkezetből.

A Simonyi által alkotott három csoport (kérdő és mutató névmás mellett; konkrét, illetőleg elvont főnév mellett) módosításra, pontosításra szorul. Lényegében nem három, hanem csak két fő típus van, és nem az a lényeges, hogy konkrét vagy elvont főnévvel áll-e. A *végett* névutó előtt vagy kérdő, illetőleg mutató névmás áll, vagy cselekvésnév, de ez utóbbi el is maradhat, kieshet.

A *dolga végett* pedig véleményem szerint átmeneti kategória, ha e szerkezetekből kihagyjuk a *dolog ~ dolga* szót, valamelyik másik típust kapjuk eredményül, vagy az *e végett*, *a végett* vagy a konkrét főnév + *végett* szerkezetet (lásd a fentebbi példákat: *azon dolog végett > a végett*; *a százhatvanezer forint dolga végett > a százhatvanezer forint végett*).

A *végett* névutónak felvehető olyan jelentése is, hogy 'a névszóval jelölt dolog ügyében, azzal kapcsolatosan'. A *végett* névutónak ez a használata az ÉKsz.²-ben *nép* minősítést kapott, vagyis ebben az értelemben „országszerte ismert, népnyelvi, népies (stílusban)” (ÉKsz.² XXII. lap) használatos. Ezt a használatot megtaláljuk a történeti adatokban is. Az írói szótárak több esetben is föltüntetik ezt a jelentését, és ez azt mutatja, hogy régebbi korok szépirodalmának nyelvében megtalálható volt. A Zrínyi-szótár szerint háromszor fordul elő Zrínyi Miklós műveiben, mindegyik levélben (ZrínyiSz. 889), a Petőfi-szótárban három adat képviseli ez a használatot (PetőfiSz. IV, *végett*), de Bethlen Miklós önéletírásában is előfordul: 1710 e.: *kétszer is említettem, hogy engem a magyar dolgok végett küld valahová* (BethlenÖn. 680). Talán ehhez a jelentéshez sorolhatók az *ír vkinek vmi végett* szerkezet is.

Talán ide sorolhatók azok az adatok is, amelyeket XVII. századi levelekben találhatunk:

1669: *az nagyságod uri becsülletes levelet becsüllettel vettük, es mit irjon Fay Laszlo nemes ember vegett, ertyük* (VégyváriLev. 64);

1669: *Eger várából 27 augusti irott leuelet nagysagodnak becsülettel uöttük, mit irion tovább is az szolnoki marha el hajtasa véget, értiük* (VégyváriLev. 67).

Más levelekben ilyenkor *ír vkinek vmi felől* is állhat:

1669: *enek elötte is irtunk vala nagyságodnak, az szolnoki marha felöl* (VégyváriLev. 66).

E példákban a *végett* az *ír* ige fakultatív vonzata, egyaránt értelmezhető célhatározónak és okhatározónak. Az ilyen és ehhez hasonló használat hozzájárulhatott ahhoz, hogy a *végett* névutó funkciója bizonytalanná vált.

Már Simonyi rámutatott arra, hogy a *végett* a kódexekben nem fordul elő. XVI. századi adatai levelekből bukkannak föl (Klemm 1928–42: 248; Papp 1967: 100), és az általam megvizsgált szövegekben további előfordulásainak jelentős része is misszilisekben található. A XVIII. század végétől a nagyszótár adatbázisa alapján már pontosabban vizsgálható a *végett* névutó használata. Ebben a korpuszban összesen 1799 *végett* van, ebből azonban ket-

tő a *végett ér* szókapcsolatban található. Ha ötven évre bontva nézzük az adatokat, a következő eredményt kapjuk (10. táblázat).

1772–1799	1800–1849	1850–1899	1900–1949	1950–	Összesen
211	595	617	198	176	1797

10. táblázat

A *végett* a Magyar történeti korpuszban (db)

Az adatokból az látható, hogy a *végett* névutó gyakorisága a történeti korpusz alapján a XIX. században jóval magasabb, mint a XX. században. A számadatok azonban eltarják azt, hogy a XIX. században néhány szerző az átlagnál jóval többször használta a *végett* névutót. Az 1800 és 1849 közötti időszakban például Széchenyi Istvántól 44, Pák Dienestől 40, Szilasy Józseftől 33, Némethy Józseftől 30 adat található a korpuszban, vagyis e négy szerzőtől származik az adatok közel 25%-a, az 595 adatból 147. Hasonlóképpen a XIX. század második felében is egyes szerzők az átlagnál több adattal szerepelnek.

A *Magyar nemzeti szövegtárban* az alkorpuszok szerinti lekérdezés azt mutatja, hogy a sajtónyelvben a leggyakoribb a *végett* névutó használata, az adatok egyharmada innen származik, a személyes alkorpuszban pedig a legritkább, kevesebb, mint 10% (11. táblázat).

	sajtó	szépirodalmi	tudományos	hivatalos	személyes	összesen
magyarországi	1 166	825	708	511	343	3 553
szlovákiai	84	37	117	15	–	253
kárpátaljai	25	4	29	29	6	93
erdélyi	293	20	71	66	26	476
vajdasági	31	8	7	1	2	49
Összesen	1 599	894	932	622	377	4 424*

* Ebből 704 találat a *vmi elkerülése végett* szerkezet.

11. táblázat

A *végett* a Magyar nemzeti szövegtárban (2008. október 28-i lekérdezés)

Ha a különböző írói szótárakat, nyelvtörténeti munkákat megnézzük, sok esetben feltüntetik a *végett* névutót mint az okhatározó kifejezőeszközét. Simonyi is számba veszi történeti szemléletű áttekintésében a *végett* névutó okhatározói használatát. Több XVI–XVII.

századi adatot sorol fel, ezek egy része azonban vitatható. Az elsőt Heltai Gáspár *Chronicájából* idézi: 1575 *Egybe veszének a császári birodalom végett* (Simonyi 1895: 274). Az adat meglepően korai, hiszen a *végett* legkorábbi biztos előfordulása (célhatározóként) csak 1563-ból való. A tágabb szövegösszefüggés szerint azonban a Heltaitól származó adat célhatározónak is felfogható: *Mikoron kedig Laios Czafzar meg holt vólna, Egybe veřzének à fiai à Czafzari birodalom véget* (HeltaiKrón. 25). Van viszont egyértelműen okhatározói *végett* Heltai Ponciánus császár *históriája* című munkájában: 1572/1633: *Mert Geydon engemet az császárnak beadott, hogy én teveled háltam, mely dolog végett bajt akar vélem, megbizonyítására, vetni* (HeltaiPonc. 1572/1633: 386).

A már idézett nagykőrösi regisztrumokból Simonyi olyan adatokat említ, amelyekben a *végett* a *fizet* ige vonzataként szerepel, és ilyenkor nem mindig dönthető el, hogy ok- vagy célhatározói funkciót tölt-e be, pontosabban ok- és célhatározó egyaránt lehet, ugyanis nem lehet eldönteni, hogy a fizetés oka vagy célja volt-e valaminek, és a *végett* ebben az esetben inkább valami vonzatként lehet, és talán ezek olyan adatok, amelyek a *végett* okhatározói használatát indukálhatták: *Az Olaj béknek a rajtunk kért palánk karók vesszők és gyalog emberek végett fizettünk 30 ft. A cseri basának ugyan ezen dolog végett fizettünk 3 ft* (TME I: 126; vö. Simonyi 1895: 274). Az ilyen példákban az adó, a kötelező szolgáltatás megváltásáról lehet szó, vagyis ezek váltságára fizettek a kőrösiek. A *fizet* ige mellett többször áll azonban e forráscsoportban az *-ért* rag, minden olyan esetben, ha konkrét dologért fizettek. A *végett* csak néhány esetben váltakozik az *-ért* raggal, ha nem konkrét dologról van szó.

Az kajmekámnak az Darin István szolgálai haláluk váltságára fizetött biró uram 66 ft. ... Ugyanezen legények halála végett, hogy az kajmekámnak szupplikációt iratott ű kegyelmök, az deáknak fizettek 40 d. ... Ugyanezen Vajdának, más röndben az legényekért fizetott ű kegyelmök 13 ft. 20 d. Ugyanezen dologért az Vajda legényinek 4 ft. 95 d. (TME I: 129).

E bejegyzésben azt láthatjuk, hogy a szolgák halálának váltságát kellett megfizetni, és ezt egyszer *-ra/-re* raggal, majd *végett* névutóval, végül *-ért* raggal fejezte ki az írnok. Ez utóbbi esetekben okhatározói szerepben áll. Vagyis attól függ, hogy a fizetés megelőzte a cselekvést (ez esetben célhatározó), vagy követte azt (akkor okhatározó).

Heltai fentebb idézett mondata után az első biztos adatok az okhatározói *végett* névutóra a XVII. századból valók:

1630: *Sött nem csak jószágokban vallanak azok kárt az kik gyönyörűségben élnek, hanem ő miattok egyebek-is sokan kárba esnek, midön az Isten az ő bosszuállását és büntetését ő végettek, egész országokra, tartományokra és városokra bocsáttya* (Szenci Molnár 1975: 126).

Figyelemre méltó az idézett mondatban, hogy az *ő végettek* mellett az előző tagmondatban az *ő miattuk* áll.

1649: *Ahol Kegyelmed négyszáz tallérig való adósságát praetendálja Szücs György ellen, mostanában oda föl olasz kereskedő társainál lévén, azon adósságrul nem szólhatok veli, miheln megérközik azontul megparancsolom, contentálja Kegyelmedet, ha pedig azon adósság végött valami mentegetési volnának, azontul azokat írássommal jelentöm Kegyelmednek* (ZrínyiLev. 112).

1668 [a szolnoki bég fenyegetőzik, mert az ónodi katonák ötszáz marhát elhajtottak]: *Efféle dolgok veget semmi jo nem követközik, bizoniosson elhidgietök* (VégváriLev. 53). (Két mondattal korábban a levélben célhatározói *végett* is olvasható.)

1682: *En Veress Gergely Veress Imreh, Veress Albert, Adgyuk tuttára minde nek[ne]k az k[i]k[ne]k illik, hogy mi bizonyos és eltávozhattatlan Sűkségünk végett kenserítettűnk el Zálogositani es Zálogban vetni ugyan it N. Borsod Vármegyében Nádasd névü faluban lévő egy ház helyűnket...* (OklSz. *végett* alatt).

A különböző szótárak által felsorolt adatok között vannak olyanok, amelyeket a szerkesztők az okhatározói jelentéshez sorolnak ugyan, de véleményem szerint másképpen is értelmezhetők. 1678: *Varga János is sorosítja ugyan Zagyva Györgyöt, hogy a csapszéken a vén asszony aranya végett volt vetélkedés* (OklSz. 1075). Ez is lehet ugyan okhatározó, de értelmezhető úgy is, hogy a vénasszony aranyáért, az aranya megszerzése céljából volt vetélkedés. Csak a tágabb szöveggörnyezet vagy a beszédhelyzet ismerete alapján lehetne biztosan dönteni a kérdésben.

A *Szótörténeti tár végett* címszava nem jelent még meg, de az *evégett* első adata okhatározói, 'emiatt' jelentésben szerepel: 1570: *annak vtanna Mykor Josa deakne ez veget myert zeoleyet el beochwltette ... Theorwenbe fogta volna ... hogy teorwenbe allottak volna Josa deakne p(ro)curatora azt felelte Bachy gërgh ellen...* (SzT. III, *evégett* alatt).

A XVIII. század végétől kezdve megszorodnak a példák az okhatározói *végett* névutóra. Katona *Bánk bán*jában háromszor fordul elő a *végett*, ebből kétszer okhatározóként:

Midőn / Fülöp Király' ölettetése végett / gyanúba jővén, szenvedésemet / elébeszéllem (1. felv. 391. sor); *jól emlékezem, / hogy Attya' vétké végett egykor a' / kis Béla elvesztette két szemét* (5. felv. 156. sor) (BánBSz. 324–5).

Petőfi műveiben 14 esetben célhatározó, 4 esetben okhatározó (PetőfiSz. IV., *végett* alatt). A történeti szövegtárban az 1797 *végett* adat közül 36 okhatározói szerepű. Ötven éves bontásban ezek az alábbi eloszlást mutatják (12. táblázat).

1772–1799	1800–1849	1850–1899	1900–1949	1950–
8	12	12	4	0

12. táblázat

Az okhatározói *végett* a Magyar történeti szövegtárban (db)

A *végett* ebben a funkcióban megtalálható a nyelvjárásokban is. Simonyi (1895: 274) és Klemm (1928–42: 248) is azt állítják, hogy elsősorban a Dunántúlon használatos így. A *Magyar tájszótár* nyolc adata közül négy dunántúli, egy mátyusföldi (MTsz. II, *végett* alatt). A tájszótárakban rendre az látható a *végett* címszók példáiban, hogy 'miatt' értelemben használatos, ezt illusztrálják a példamondatok is; célhatározói használatát a tájszótárak nem tüntetik föl – bár ezt a szerkesztési elvek vagy a gyűjtés jellege is magyarázhatják (pl. FTsz., KiskSz., OrmSz., SzlavSz.).

A legkorábbi adatokat megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy bár a *végett* névutónak többségében célhatározói jelentése van, szinte kezdettől fogva megtalálhatjuk az okhatározói használatot is. Különösen tanulságosak azok az adatok, amikor ugyanabban a szövegben a *végett* célhatározói és okhatározói jelentésben is előkerül, illetőleg a *végett* és a *miatt* egymás mellett szerepel, azonos funkcióban. Nemcsak a fentebb idézett Szenci Molnár Albertnél, hanem Mikszáthnál és másoknál is van erre példa:

1668: *az meltosagos es nagissagos, felseges romai czaszart is megh talalliuk feleöle ez illien illetlen dolgottok veget. [...] Effele dolgok veget semmi io nem követközik, bizoniossan elhidgietök* (VégyáriLev. 53);

1786: *nem tudnák, a'-kik ismérnék: szerefsék-e kegyes szíve végett? a-vagy tífztellyék Fejedelmi tekintete miatt?* (MTSz., Dugonics András);

1801: *Mely végett alázattal esedezünk a Tekintetes Uraság székénél, hogy bennünket méltóztasson ebben a dologban elrendelni, különben ily hatalmas társaik végett pusztulásra jutunk*” (JobbágyLev. 112–3).

1896: *S azonfelül most válik el, tud-e Gorove a kereskedelemhez. Most vagy soha! Mert mi tagadás, minden jel odamutat, hogy Gorovét csak az imponáló ábrázata miatt vették be a kabinetbe, ahogy gróf Festeticset a kotlettes szakálla végett* (Mikszáth CD).

Fontos azonban azt is kiemelni, hogy a *végett* adataim nagyobb részében mégiscsak célhatározói szerepben használatos. Úgy vélem, a *végett* okhatározói használatától nem választható el a *miatt* névutó célhatározói alkalmazásától. Feltűnő, hogy Simonyi is, a nyelvtörténeti szótárak is csak a XIX. századtól említenek adatokat erre: Simonyi Dugonics Andrástól, Kazinczy Ferentől idézi az első példákat, a *Szótörténeti tár* 1834-ből. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Baróti Szabó Dávid *Kis-ded* szótárában – abban a műben, amely a nyelvújítás történetében oly nagy hatásúnak bizonyult – a *végett* mellett *miatt* áll (Baróti Szabó 1792: 267; vö. TESz. II: 916).

Baróti Szabó munkája mellett természetesen számolni kell azzal a már említett tényvel, hogy a cél és az ok nem mindig különíthető el világosan, és ha a *végett* állhat okhatározóként, a *miatt* is célhatározóként. Simonyinak az okhatározói használatra felsorolt példái között több efféle nem teljesen egyértelmű esetet találunk: *világos, hogy görög módra az euphonia miatt van úgy téve, ne két szó egymás mellett es-el végződjék* – Kazinczy; *Bencze őszintén megvallá, hogy nem Boris miatt jár annyit a patakhoz* – Kisfaludy K. (Simonyi 1895: 266). Különösen azok az esetek ítélnélhetőek meg nehezen, amelyekben a *végett* névutó pusztá főnévvel áll. Ilyenkor ugyanis kimarad egy (többnyire -ás/-és képzős) cselekvésnév, és attól függően, hogy mivel egészítjük ki az ilyen mondatokat, lehet okhatározó vagy célhatározó értelme. A *végett* és a *miatt* ilyen jellegű használata nem példa nélküli más nyelvekben sem. A latin *causa* 'miatt, végett, okából', a német *wegen* értelme szövegtörzestől függően 'miatt; -ért, végett', a román *pentru* 'miatt; végett, -ért'; a spanyol *por* 'miatt, -ért; végett'.

A nyelvi szabályozás

A korai nyelvтанokban nem találunk utalást a *végett* névutóra. Ez azzal magyarázható, hogy nem tartalmaztak mondatani fejezetet, és ha fel is sorolják a névutókat, nem beszélnek a funkciójukról. Georch Illésnél (1821: 42) olvasható először éles kirohanás azért, mert „ezen adverbiumot végett majd országszerte miatt értelemben veszik már”. Pedig a *miatt* és a *végett* között nagy a különbség. A *végett* ~ *miatt* keveredésére Fogarasi *Művelt magyar nyelvtanában* is találunk utalást. A névutók (nála: független utoljárók) felsorolása-kor a következőket írja: „miatt, wegen (im ungünstigen Sinne). rosszaság miatt (nem: végett), betegség miatt, ellenség miatt. [...] végett, wegen (im günstigen Sinne). barátság végett (nem: miatt)” (Fogarasi 1843: 185). Az első akadémiai nyelvtan csupán fölsorolja a *miatt* és a *végett* névutókat, példával ugyan, de a funkcióra való utalás nélkül: *miatt – Bűn miatt, végett – Munka végett* (MNyR. 166).

Részletesebben először Gyergyai Ferenc (1856: 21) foglalkozik a *miatt* és a *végett* névutókkal, megkövetelve a funkciók elkülönítését. Gyergyaitól kezdve több fontos nyelv-művelő munkában szóvá teszik a *miatt* és *végett* keveredését (Szvorényi 1864: 278; Simonyi 1879: 8, 36; 1903: 29; Rábel 1914: 146; Balassa 1922: 97), de csak az irodalmi nyelvben követelték meg a két névutó között a különbségtételt.

A nyelv-művelő munkák jelentős része csupán megállapítja, hogy a *miatt* és a *végett* ellentétes értelmű, tehát meg kell különböztetni őket (Halász 1938: 189; Pintér 1938: 102), Tiszamarti azt is megállapítja, hogy még „tanult emberek” is összekeverik őket (Tiszamarti 1943: 49). Sok nyelv-művelő kiadványban pedig meg sem jelenik a *végett* névutó, egyszerűen nem írnak a kérdésről.

A *Mai magyar nyelv* csak az okhatározónál jegyzi meg, hogy *Az üzlet betegség miatt zárva* helyett *Az üzlet betegség végett zárva* súlyos hiba (Rácz 1967: 327; hasonlóképpen B. Lőrinczy 1962: 218). Balázs Géza is elismeri, hogy nem lehet mindig megkülönböztetni az okot és a célt, de a helyes használat az, ha a *miatt* okhatározó, a *végett* pedig célhatározó, bár a nyelvjárásokban a *végett*-nek van okhatározói használata is (Balázs 2001a: 164). A *Magyar nyelvhasználati szótár* szerzői szerint a köznyelvben nem fogadható el a fölcserélésük, de a nyelvjárásokban nem hibáztatható (Balázs–Zimányi 2007: 171).

A nyelvművelés érvei

A XIX. században a tökéletes nyelv eszményére hivatkozva azt mondták, hogy egy forma egy funkcióban legyen használatos, ne keveredjenek a formák és a funkciók, szabatosan különbséget kell tenni, ahol csak lehet, mert az ékességére, csinosságára válik a nyelvnek. Először részletesebben Gyergyai indokolja meg ezt a *végett* névutóval kapcsolatban, sőt még azt a különbséget is felfedezni véli, hogy az *-ért* önkéntes, a *miatt* kényszerítő. Úgy véli, hogy ha van három alak és három funkció, az nem lehet véletlen. Szerinte az *-ért* „okadó, önkéntes”, a *miatt* „okvető, közvetve kényszerítő”, a *végett* „célzó” (Gyergyai 1856: 21). Szarvas Gábor Gyergyai munkájáról szóló ismertetőjében árnyaltabban fogalmaz, szerinte Gyergyai megállapítása nagyjából igaz, a *miatt* és a *végett* különbözik, de azt is hozzá kell tenni, hogy a határozók a népnyelvben nem különülnek el élesen, és néha egyiket a másikkal fölcserélik, tehát a szabály nem lehet minden esetre kötelező (Szarvas 1873: 159). Vagyis az irodalmi nyelv egységessége miatt a *végett* és a *miatt* nem cserélhető föl, de azt elismerték, hogy a nyelvjárásokban nem tesznek ilyen éles különbséget a határozók között (vö. Szarvas 1873: 159; Simonyi 1903: 190; Kardos 1911: 222)

A mai használat

A fentebbi példák azt mutatják, hogy a *végett* névutó használata régebben sem volt mindig következetes, és ezt a XX. század végi szociolingvisztikai vizsgálatok is alátámasztják. A *végett* használatával kapcsolatos nagyfokú bizonytalanságot mutatja az MNSZV vonatkozó része is. Az MNSZV-ben két tesztmondatban szerepelt a *végett* névutó; arról kellett döntenie, helyesnek tartják-e a megkérdezettek a következő mondatokat: *Az eső végett beálltam az eresz alá; Mari csak egy kis beszélgetés végett ment át a szomszédba. A végett okhatározói használatát összességében a megkérdezettek 43%-a helyesnek, a célhatározói – standard – használatát viszont 36%-uk helytelennek ítélte (Kontra szerk. 2003: 160). Nem mellékes azonban, hogy az *eső végett* típusú szerkezet *nép* minősítésű az ÉKsz.²-ben, és a standard nyelvben kevés adatot találtam arra, hogy a *végett* úgy áll konkrét főnévvel, hogy ne lenne beilleszthető egy cselekvésnév. Az MNSZV példamondataiba viszont megfelelő cselekvésnevet nem könnyű találni. (Nyelvjárásokban azonban megfigyelhető ilyen szerkezet: *A sok baj végett el köll az embërnek veszni. Nëm mëhettiünk az esső végett.* – MTsz. II: 942, *végett* a.) (A másik mondat *beszélgetés végett* szerkezete viszont megfelelő.)*

A keveredésnek egyik oka az lehetett, hogy – amint a fentebb idézett történeti példák is mutatják – nem dönthető el minden esetben, hogy valami oka vagy célja valaminek. Bár a

leíró nyelvtanok szerint az ok- és a célhatározó általában egyértelműen elkülöníthető, a *végett* névutó példája nem ezt mutatja.

Az általam fellelt példák között is van olyan, hogy csak több mondatnyi kontextus alapján lehet eldönteni, hogy a *végett* ok- vagy célhatározó-e.

1798 *Ugyan-azért: emberséges tétéménjeimre nézve, zsákmánjaink közül nem egyebet kérek mostanában tölletek; hanem ezt a' Szűzet, kit tegnapi napon, szemetek' láttára, kezeimhez vöttem. Ezt én ugyan, Vezéri szeméjemre tekintve, amúgy-is meg-tarthatnám számomra. De tanácsosbnak lenni gondolom: ha kellemetességjeihez jóvá-hagyástokból jutandok. Esztelenségnek-is tartanám: ha, egy Fogoj **végett**, közöttetök erőszakoskodnék; mivel annak társaságát jószántotokból-is remélhetem.* (MTSz., Dugonics András).

1832 *Feltévén hát, hogy majoromat 6 egyenlő koczkákra osztottam: ezen koczkákat köröskörül ültetem mindenféle nemesített gyümölcs fákkal 4 ölnyire egymástól, de nem összekeverve, hanem az egy fajtu fákat egymás társaságába, – a' fák közé pedig mindenütt egy egy szőlőtőt fogok ültetni, melly lugosként kétfelé a' fákhoz kötetvén, a' koczkákat is mintegy korláttal bekeríti köröskörül; - borom is több és jobb terem, mintha egész majoromat szőlővel ültettem volna be, - gyümölcsöm pedig a' gazdaságnak csak olyan ágát fogja tenni, mint a' gabonám. De mivel a' szőlőtők és fák tövét örökös jó művelésben kapa alatt tartani kell: tehát a' koczkák pereme köröskörül, a' fák **végett**, egy 2 sukk szélességü kapált földből vagy rabátból fog állani...* (MTSz., Cserna János).

1843 *Csendesen, sógor, válaszolt a tiszt, erősen megszorítva kezét, nincs kedvem veled mérközni. Egyébiránt ismered hitvallásomat; én nő végett többé nem verekedem, s ha császárné volna is! Mindig azt tapasztaltam, hogy ez bajt hoz* (Petőfi ÖM VI: 68).

Az utolsó példában csak több bekezdésnyi szöveggörnyezetből deríthető ki, hogy egy hölgy megszerzéséért való verekedésre vonatkozik, tehát célhatározó.

A célhatározó egyik típusa azt fejezi ki, hogy a történés, cselekvés milyen cél elérésére irányul, kinek vagy minek az érdekében történik a cselekvés; a másik típusa pedig azt, hogy a személy vagy dolog alkalmas-e az alaptagban megjelölt szerepre, célra. Első típusa hasonlít az okhatározóhoz abban, hogy mindegyik magyarázatot ad a cselekvésre, történésre, de az okhatározó előzményhatározó, vagyis az általa megjelölt körülmény megelőzi a

cselekvést, a célhatározó pedig véghatározó, a cél csak a cselekvés lefolyása után következik. A célhatározó leggyakoribb ragja az *-ért*, és ez egyezik az okhatározóval, amelynek szintén gyakori kifejezőeszköze. Rácz – és nyomában Keszler – úgy véli: „A két határozó tehát többnyire világosan elkülönül egymástól” (Keszler 2000: 439–40; vö. Rácz 1988: 328; B. Lőrinczy 1962: 217–27). Vagyis elvileg a szöveggörnyezet alapján eldönthető, hogy okhatározóval vagy célhatározóval van-e dolgunk, de ha hiányzik a cselekvésnév, attól függően, hogyan egészítjük ki, ugyanaz a mondat vagy szerkezet lehet ok- vagy célhatározó értelmű is. Ez szintén hozzájárulhat a nyelvi bizonytalansághoz.

Vannak szerzők, akik nem látják ennyire elkülönülőnek a két határozó viszonyát. M. Korchmáros szerint a kifejezőmód egyezését, hasonlóságát indokolja az, hogy a valóságban is hasonló a két határozó, és néha csak az időbeli viszonyok alapján dönthető el, „hogy a cselekvést motiváló határozói körülmény, megelőzve a cselekvést, mint kiváltó ok játszott szerepet, vagy pedig majd csak az eredményes végrehajtás után elérhető célként mozgósította-e a cselekvőt” (M. Korchmáros 1993: 113).

Simonyi (1888: 440) is rámutatott arra, hogy a célhatározóhoz az okhatározó közel áll. Példákkal igazolja, hogy az *-ért* rag helyett a *vége*t vagy a *miatt* éppolyan jó: *Gazdag doktort sok kincsiért megölték; Egy kenyérért nem fűtik be a kemencét; Egy kompéráért nem ógyák meg a zsákot*; sőt a célhatározót az *okáért* is kifejezheti. Az általam megvizsgált forrásokban ilyen példák olvashatók:

1657/8: *Én is az szegény öcsémet, Kemény Boldizsárt, látásnak okáért és valami lovak s egyéb vásárlásokért is bébocsátám vala* (KeményÖn. 172);

1736: *Apor István Bodonból indul Rece felé, az felesége ott nem lévén, beszélgetésnek okáért Cserei Mihályt az hintóban ülteti* (AporMetam. 607);

Pléh Csaba (2003: 269–70) pszichológiai alapon magyarázza a két határozó közötti hasonlóságot. Megállapításai szerint *miért?* kezdetű kérdésre oksági vagy teleologikus válasz is adható. A magyarban a válasz formája *Mert...*, az angolban *Because...*, vagyis a beszélők nem különítik el nyelviileg a két formát. Graeaser kutatásaira hivatkozik, miszerint történetmondás közben a beszélők kérdésre válaszolva emberi dolgoknál teleologikus szemantikát, tárgyi dolgoknál kauzális szemantikát alkalmaznak. Ez is azt erősíti, hogy a két határozó kifejezésbeli rokonsága nem véletlenül hasonló. Az sem véletlen, hogy éppen a *vége*t használatában tapasztalható ingadozás, hiszen – amint arra Pléh rámutat is – a *vége*t meglehetősen ritka, a szépprózai gyakorisági szótárban nem is található (vö. SzGySz.).

Hozzátehetjük ehhez azt is, az általam vizsgált középmagyar korpuszban is ritka, és az újságnyelvi gyakorisági szótár korpuszában is csupán ötször fordul elő (Csirikné–Csirik 1986: 388), ugyanakkor a Magyar nemzeti szövegtárban 4400 adat van rá, az ÉKsz.² szerint az ötfokozatú gyakorisági skálán a második kategóriába tartozik.

A *végett* okhatározóval összefüggésben az MNSZV-ben a célhatározói *miatt* névutót is vizsgálták. A *Kati továbbtanulás miatt jelentkezett a főiskolára* nem standard mondatot 63,9% helyesnek ítélte. Az iskolázottabbak, a városiak és a nyelvművelő javakat fogyasztók standardabbak a kevésbé iskolázottaknál, a falusiaknál, illetőleg a nyelvművelő műsorokat ritkábban hallgatóknál (Kontra szerk. 2003: 159–60). A Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat eredményei azt is mutatják a *végett* névutó kapcsán, hogy a standard *végett* célhatározói névutót tartalmazó mondatot (*Mari csak egy kis beszélgetés végett ment át a szomszédba.*) a fiatalabbak nagyobb arányban ítélték helytelennek, mint az idősebbek, vagyis a látszólagosidő-vizsgálat destandardizálódást mutat, de csak a nőknél, a férfiak esetében nem. Meglepő viszont, hogy a kevésbé iskolázottak és a falusiak standardabbak, mint az iskolázottabbak, illetőleg a városiak. A nyelvművelő javakat gyakran fogyasztók viszont nagyobb arányban ítélték helytelennek, mint a ritkán fogyasztók. Az okhatározói *végett* névutót tartalmazó nemstandard mondat (*Az eső végett beálltam az eresz alá.*) megítélése viszont standardizálódást mutat, a fiatalok, a városiak és az iskolázottabbak nagyobb arányban ítélték a mondatot helytelennek.

A *végett* és a *miatt* megítélésében nagymértékű bizonytalanság tapasztalható. A [miatt okhatározói névutó] és a nem standard [miatt célhatározói névutó] változatot a megkérdezettek 60%-a helyesnek ítélte, két standard választ 30%-uk adott. A [*végett* célhatározói névutó] és a [*végett* okhatározói névutó] változatot a megkérdezettek 39%-a egyaránt helyesnek ítélte, 24%-uk pedig két standardnak megfelelő választ adott (Kontra szerk. 2003: 160–5).

Ha a világhálón keresünk előfordulásokat a *miatt* és a *végett* együttszereplésére, több olyan találatot kapunk, amelyben a *végett* után zárójelben ott áll: *miatt*, esetleg *-ért*.

Igaz ugyan, hogy a két „főgonosz”, az IMF és a Világbank megszüntetése csak akkor volna kivitelezhető, ha a nemzeti kormányok többsége így döntene – ennek kikényszerítése végett/miatt pedig mindenkinek otthon, saját kormányánál kellene tiltakoznia –, így viszont nem lehetne a nemzetközi rombolótáborok sokszínű zsidóságát élvezni.

(http://tek.bke.hu/kapocs/1/1_oldal.html – 2008. szeptember 20.)

Csak a vita érdekesebbé tétele végett (miatt:-)

(http://outofforder.blog.hu/2008/07/06/molotovkoktel_buzi_e_vagy_1 – 2008. október 22.)

Az egyetlen amire figyelmet kell fordítani, hogy esténként 15 fok körülire csöken a hőmérséklet, tehát ájulások készüljenek. csak a ruházkodás miatt, végett. pusza

(<http://forum.sg.hu/listazas.php3?azonosito=hajdufolk&id=1181203341&order=timeline> – 2008. október 22.).

Az úgy volt, hogy három napig szabin voltam az szakdolgozdam írása miatt, végett, érette.

(<http://www.csodacsiga.hu/cgi-bin/blog/blog.pl?nick=mese&date=2006-09-21> – 2008. október 22.)

A telet a legtöbb gyerek szereti. No nem a hideg végett, hanem azon dolgok miatt, amelyeket csak télen, hóban lehet csinálni.

(<http://parentia.hu/cikk/nyomtathato/878-a-tel-oromei> – 2011. február 13.)

Ezek egy része nyilvánvalóan ironikus, más része alighanem a beszélők bizonytalanságát mutatja, esetenként azt, hogy mindegyik illik a mondatba. A beszélők egy része tehát tisztában van azzal, hogy a két névutó között van jelentésbeli különbség, de a tényleges szövegösszefüggésben nem mindig tudják pontosan eldönteni, melyik is lenne helyénvaló.

Összegzés

A *végett* névutó a XVI. század közepétől adatható, a kezdetektől túlnyomórészt célhatározói funkcióban. Állhat kérdő és mutató névmás mellett (*a végett, e végett, azon végett*), elvont főnevekkkel (*szabadulása végett, orvoslás végett*), illetve konkrét főnevekkkel, de ez utóbbi esetben is odaérthető valamely elvont főnév (*palánk karó végett > palánk karó elvitele/elkészítése végett*). A *végett* névutó a *fizet* és az *ír* ige vonzataként is használatos volt (*ír vkinek vmi végett* 'vmi felől, esetleg vmi célból', *fizet vkinek vmi végett* 'vmiért').

Szinte a kezdetektől, azaz a XVI. századtól vannak adataink okhatározói használatára is. Még ha az első, Heltai Gáspárnál található adatot magyarázhatjuk is azzal, hogy a szerző nem magyar anyanyelvű, a következő, Szenci Molnárnál, Zrínyinél meglévőket már nem. Bár az irodalmi nyelvben az okhatározói *miatt* és a célhatározói *vége*t névutót igyekeztek megkülönböztetni, a nyelvjárásokban a *vége*t okhatározóként általános. A nyelvvelés ugyan küzd a *vége*t és a *miatt* világos megkülönböztetéséért, de az élőnyelvi kutatások szerint nem sok sikerrel (vö. Kontra szerk. 2003: 159–65).

A történeti adatok, az elliptikus szerkezetek miatt a *Nyelvművelő kézikönyv* zavaros gondolkodása való hivatkozása a *vége*t és a *miatt* felcserélése kapcsán teljesen alaptalan. A cél és ok között nem olyan nagy a különbség, nyelvi kifejezéseikben is vannak azonosságok. Elég csak arra utalni, hogy mind a célhatározó, mind az okhatározó egyik fő kifejezőeszköze az *-ért* rag, vagy hogy más nyelvekben is van egybeesés a kifejezőeszközökben. A beszélők azért is lehetnek bizonytalanok a *miatt* és a *vége*t használatában, hogy nemritkán csak a tágabb szövegkörnyezet alapján dönthető el, hogy a cselekvés kiváltója indítóoka vagy célja valami.

A suksükölő igeragozás

A stigmatizált magyar kijelentő mód

A standard magyarban a *t* végű igék egyes tárgyas ragozású kijelentő módú alakjai különböznek a felszólító módúaktól, a nemstandard magyarban azonban a megfelelő alakok azonosak. Vagyis magas hangrendű igék esetében többes szám első személyben, mély hangrendű igék esetében pedig egyes szám harmadik személyben és a többes számú paradigma minden tagjában a standard felszólító módú alakokkal azonos formák jelennek meg a kijelentő mód jelen idő tárgyas ragozásában.

standard	nem standard
	palatális
T/1. <i>megtehetjük</i>	<i>megtehessük</i>
	veláris
E/3. <i>meghallgatja</i>	<i>meghallgassa</i>
T/1. <i>meghallgatjuk</i>	<i>meghallgassuk</i>
T/2. <i>meghallgatjátok</i>	<i>meghallgassátok</i>
T/3. <i>meghallgatják</i>	<i>meghallgassák</i>

Az *szt* végű igéknél *ssz* jelenik meg: *elhalassza* a standard *elhalasztja* helyett, az *-ít* és a mássalhangzó + *t* végűek esetében pedig *ccs*: *mi felépítsük, kibontsuk* a standard *felépítjük, kibontjuk* helyett. Ezt stigmatizált magyar felszólító módnak nevezhetjük (vö. Kontra szerk. 2003: 73).

Annak ellenére, hogy ma már a nyelvművelő irodalomban nem teszik olyan gyakran szóvá, a közvélekedés szerint a legsúlyosabb nyelvhelyességi hibák közé tartozik, és sokak szerint aki így beszél, az műveletlen (vö. Tímár 1997; Török 1997). A *Nyelvművelő kéziszótár* megállapítja, hogy egyes nyelvjárásokban és a budapesti köznyelvben a *t* végű igék felszólító módú alakjait kijelentő értelemben is használják. Majd a szócikk szerzője azt fűzi hozzá: „A két igemód alaki megkülönböztetéséhez a közlés pontossága érdekében szigorúan ragaszkodnunk kell, tehát „a »süksük«-, ill. »szukszük«-őzésnek okvetlenül gátat kell vetni”

(NymKsz². 178).²³ Ilyen és ehhez hasonló megállapításokat olvashatunk a nyelv művelő írásokban több mint ötven éve (Kovalovszky 1953; Zimányi 1995: 71; Balázs 1997: 251).

Valójában több változó is van, a suksükölés és a szukszükölés terminusok jelölik a két fő változatot, Kontra először két változóról beszél, (*t végű igék kijelentő módja*) változó két változata a [kijelentő mód $\neq$ felszólító mód] és [kijelentő mód = felszólító mód], utóbbi stigmatizált, a (*t végű igék felszólító és kötőmódja*) változatai a [standardbeli felszólító és kötőmód] és [standardbeli kijelentő mód], utóbbi hiperkorrekt (Kontra szerk. 2003: 77). A későbbiekben ő is elkülöníti egymástól a suksükölést és a szukszükölést (Kontra szerk. 131–145). Pontosabban tehát a kijelentő módú (tyUk) változónak két változata van, a standard [tyUk] és a stigmatizált [sUk], azaz a *t+j* *tty*-vé, illetőleg *ss*-sé vagy *ccs*-vé olvad össze. A felszólító és kötőmódú (sUk) változónak szintén két változata van, a standard [sUk] és a hiperkorrekt [tyUk].

Emellett van egy kijelentő módú (sztyUk) változó (*sz*t végű igék), amelynek szintén két változata van, a standard [sztyUk] és a stigmatizált [sszUk], azaz a *t+j* *tty*-vé olvad össze, majd megrövidül, illetőleg a *t* törlődik, és a *j* hasonul az *sz*-hez. A felszólító és kötőmódú (szUk) változó két változata a standard [szUk] és a hiperkorrekt [sztyUk].

A suksükölés története

Kutatástörténet

A jelenség kialakulásával, elterjedésével részletesebben mindezidáig csak Kovalovszky Miklós foglalkozott (először 1953-ban, majd többször is: 1956, 1959), véleményem szerint kissé elfogult nyelv művelő szemszögből. A kérdést a magyar igeragozás története kapcsán tárgyalja már Melich János (1913) és Horger Antal is (Horger 1931). Azóta a nyelv művelő munkákat nem számítva nyelvészek alig foglalkoztak a kérdéssel, csak az élőnyelvi kutatások kapcsán került újra látókörukbe (pl. Kontra 1991a; Kontra – Várady 1991; Balogh 1997; Kassai 1998; Kontra szerk. 2003).

Lényegében a nyelv művelő irodalomban találunk ezzel kapcsolatos írásokat Kovalovszky Miklós több munkájában tárgyalta a suksükölést, utalt vázlatosan a történetére is, számos példát idézett szépirodalmi művekből, de az ide vonatkozó dolgozataiban felsorolt példáinak túlnyomó többsége nem a suksükölés körébe tartozik. A legtöbb példa, amelyet a XIX. századból és a XX. század legelejéről idéz szépirodalmi művekből – néhány

---

²³ Ez egyezik azzal a nyelv művelő alapelvel, mely szerint ahol csak lehet, kerülni kell a homonimákat.

kivételtől eltekintve – nem a suksükölésre adat, csupán arra, hogy felszólító módú igealakokat kijelentő mondatokban is lehet használni. Ilyen és hasonló példákat olvashatunk nála: Jókai: „akkor a Koczurt is majd *félretegyük* valami csendes kis hivatalba. Értsd: útilaput kössünk a talpára”; Vörösmarty, Fóti dal: „No de se baj, másképp leszen / Ezután; / Szóval, tettel majd *segítsünk* / A hazán.”; Arany János Szentivánéji álom fordítása: „nincs, aki *megmondhassa*”. Ilyenkor ezek általában úgy értelmezhetők, hogy a felszólító mód mintegy biztatásként, az óhaj, kívánság kifejezésére került a kijelentő helyébe (Kovalovszky 1977: 209). A Jókaitól, Vörösmartytól származó példákat másképp nem is lehet értelmezni, alanyi ragozásban ugyanis nincs suksükölés. Kovalovszky néhány további példát is idéz Móra Ferenc, Móricz Zsigmond műveiből, de mindig csak – amint fogalmaz – „népi alakok beszélgetésében”. Ettől kezdve azután már megjelenik a szépirodalomban is, mint „népi beszédsajátság” (Kovalovszky 1977: 208; erre l. Simonyi 1919: 81).

Történeti adatok

Szociolingvisztikailag indokolt egy suksükölő és egy szukszükölő változó elkülönítése, történetileg és nyelvjárástörténetileg a két típust azonban nem könnyű szétválasztani. A történeti forrásokban az írott adatok olyan ritkák, hogy egy szövegben egy-egy adat bukkan csak föl, a nyelvjárási gyűjtésekben pedig nem minden esetben kérdeztek rá *mgh + t* és az *szt* végű igékre is, így többnyire csak a suksükölő adatokra lehet támaszkodni. A nyelvatlaszok nagy része is csak suksükölő igealakokra ad példát (vö. Sinkovics 2010).

A nyelvészek már a XIX. század végén fölfigyeltek a szóban forgó jelenségre, minden bizonnyal azért, mert a XIX. század második felében föllendül a nyelvjárások kutatása, az 1870-es évektől megszorodnak a nyelvjárási leírások, és ezt a ragozási sajátosságot is sokfelé rögzítik. Sokáig vita folyt arról, hogyan is keletkeztek ezek az alakok. Eredetükre nézve a XIX. század második felében több elképzelés is született. Budenz (1860: 350–1) még úgy vélte, hogy a székely nyelvjárásban a kijelentő módban előforduló *mondhassuk*, *töltsük*, *tartsa* igealakok nem a fölszólító módnak a kijelentővel való fölcseréléséből erednek, hanem csak hangváltozás következtében véletlenül esnek egybe a felszólító móddal.

A suksükölést Simonyi és Horger teljesen természetes analógiás alakulásnak tartja, hiszen a *t* végűek kivételével minden mély hangrendű ige egyes szám harmadik személyű és többes szám első, második és harmadik személyű, valamint a magas hangrendűek többes szám első személyű felszólító módú alakjai azonosak a megfelelő kijelentő módú tárgyias alakokkal, így ezek analógiájára a *t* végű igék is könnyen felvették a felszólító mód mellé a

kijelentő jelentést (Simonyi 1895: 618; Horger 1931: 137–8; l. még Zolnai 1889: 22; Szinnyei 1893: 459). Ez utóbbi nézet válik a XX. század első felében általánossá.²⁴

Ha megnézzük a felszólító mód és a tárgyias ragozás személyragjainak történetét, sok hasonlóságot találunk. A felszólító mód *j* jelének a hasonulása a szóvégi mássalhangzóhoz az ómagyar korban zajlik. A *d*, *n*, *l* végű igék felszólító módja már az ómagyar korban *ggy*, *nny*, *lly*-nek hangzott; a *t* végűeket érintő különböző összeolvadások (*mutassad*, *értsék*) szintén lezajlottak már a kései ómagyar korra, és az *-ít* képzősök különféle felszólító módú alakjai közül is a korszak végére a hosszú *ccs*-s változat terjed. A *s*, *sz*, *z* végű igéknél a felszólító mód jele éppen a kései ómagyar korban hasonul, feltehetően először a *s + j* kapcsolat esetén. Ennek oka, hogy a rövid magánhangzó + *t* végű igék felszólító módjában gyakori a hosszú *ss*, és ez analógiás hatást gyakorolt az *s + j*, majd az *sz + j*, és *z + j* hasonulásokra (E. Abaffy 1992a: 140–4; E. Abaffy 2003: 311).

A kései ómagyar kori adatok azt mutatják, hogy a tárgyias ragozás ragjainak *j* eleme az *s*, *sz*, *z* végű igékhez nagyjából olyan arányban hasonul, mint a felszólító mód esetében: *lemosja*, *iszja*, *megoltalmazja* alakok sorra bukkannak fel a kódexekben: KT. *mufia*, FestK. 374 *lemofya*, KesztK. 16 *wonzya* stb. Az asszimiláció ebben az esetben is először az *s + j* hangkapcsolatban meg végbe, a felszólító móddal párhuzamosan. Az adatok alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az asszimiláció a kései ómagyar korban még folyamatban van (E. Abaffy 1992b: 191–2; E. Abaffy 2003: 311).

Ezek a kései ómagyar és korai középmagyar kori hasonulások azt eredményezték, hogy az igék jelentős részében a mély hangrendűeknél egyes szám harmadik személyben és a teljes többes számú paradigmában, a magas hangrendűeknél pedig a többes szám első személyben a felszólító mód és a tárgyias ragozás kijelentő módja egybeesett. Kivételt képeznek ez alól a *t* végű igék, mivel a *t + j* összeolvadás a felszólító módban az ősmagyar korban történt, és hangkörnyezettől függően hol hosszú *s*-t, hol hosszú *cs*-t eredményezett (Forgács 2001: 371–5). A tárgyias ragozásban azonban az összeolvadás csak az ómagyar korban ment végbe (a hasonulatlan változatra utalhat a korai szövegelemlekekben a *látjátuk*, *tudjuk* írott alakok) (E. Abaffy 1991: 142), és a *t + j* kapcsolat összeolvadása ekkor már nem hosszú *s*-et, hanem hosszú *ty*-t eredményezett (vö. *bottyá*, *akarattyá*, illetőleg *láttyuk*, *bontyuk*). Ezzel magyarázható a kijelentő és a felszólító mód közötti eltérés, a *lássuk* ~ *láttyuk*, *boncsuk* ~ *bontyuk* kettősség.

---

²⁴ Ennek ellenére különösen a nyelvművelő írásokban az olvasható, hogy a felszólító módot használják kijelentő módban, olyankor is, ha nem akarnak parancsolni, példaképpen l. Kovalovszky 1953: 224.

A *t* végű igéknek ezt a kivételes viselkedését az analógia próbálta megszüntetni. Mivel a *t* végűek kivételével minden más ige azonos alakú tárgyas ragozás kijelentő és felszólító módban (lásd fentebb), így a felszólító móddal alakilag egyező formákat kezdtek használni. Hegedűs Attila is azt hangsúlyozza, hogy ha a magyar igeragozás történetét nézzük, akkor a suksükölés „a nyelv belső egyszerűsödési folyamata”, amely az igeragozásban az ősmagyar kortól napjainkig tart (Hegedűs 2005: 133).

Mind a suksükölő, mind a szukszükölő formák az írásbeliség normáján kívülre kerülhettek, a XIX. század előtről ugyanis kétségtelen példa eddig mindössze kettő van rá. Simonyi a *Székely oklevéltárból* közli 1555-ből: *idegennek semmijét el nem adhassa, sem el nem vallhatja* (SzO. II: 121 – Simonyi 1895: 619, de a *Szótörténeti tár* egy helyen „hibásan” – pontosabban javítva – idézi: *semmijét el ne adhassa* [I: 87]). Az adat a székely nemzeti gyűlés által összeírt törvények szövegéből való. A másikat először Melich közli a Döbrentei kódexből: *Azertes ki aleyLa magat allania. laffa hoğ ne effek* (DöbrK. 361 – Melich 1914: 28; vö. E. Abaffy 1992b: 213). A Simonyi által fellelt adat arra utal, hogy a jelenség nem új keletű, és hogy már akkor is variábilis volt a két forma, hiszen ott egy mondaton belül szerepel egy suksükölő és egy nem suksükölő igealak: *adhassa ~ vallhatja*.

A *Székely oklevéltár* adata kétségkívül a székelység nyelvéhez köthető, vagyis arra a területre, amelyet a XIX. században a suksükölés fő góciának tartanak, a másik adat a Döbrentei kódexből, az egyik első *i*-ző nyelvelmélyünkéből való. Ennek másolója, Halábori Bertalan Bereg vármegyéből származik. – Egyelőre én sem akadtam újabb korai és kétségtelenül egyértelmű adatra, sem az udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvekben (1569–1600) (SzOkl. I–III.), sem a magyarországi boszorkányperek erdélyi vármegyékből származó iratai között (Bessenyei szerk. 1997, 2000; Kiss–Pál-Antal szerk. 2001), és bár a *t* végű igék tárgyias alakjai gyakran előfordulnak, mégis minden esetben a *látjuk, tartjuk, bocsátja* stb. formában szerepelnek. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tárban* suksükölő adatra lehet ugyan bukanni a XIX. század előtti időkből is, de a *t* végű igék szócikkeiben az igen gyakori köznyelvi formák mellett feltűnően kis számban, ráadásul kétes esetekben: 1637: *Faszierzambol attunk előben az kett Aruanak az kiben feier Ruhaiokat tarcsyak Egy Eoregh fekü regi feier ladat, Kolozsvar* (SzT. XII: 942a). Ebben a mondatban a *tartsák* lehetne konjunktívuszi értékű is, a kötőszó (*az kiben*) a *hogy abban* szerepében áll. 1692: *hűti sem tartotta azt hogy olyan embert haborgasson annak marhajat hajcsa be a ki a' maga földön kötelen tarcsa marhajat, Dés* (SzT. XII: 950a). Megjegyzendő, hogy a *tartsa* ige itt is mellékmondatban fordul elő.

Az irodalmi nyelvben a suksükölés először a színművekben jelentkezik. A reformkor nyelvéről írva Tompa József csupán egy adatot talált: „*a’ ... kamatot mingyárt ki vessük*” Kovács Pál Thália című munkájában (Kovács 1833: 178; idézi Tompa 1955: 366), a szerzőnél máshol nem fordul elő ez a változat. A XIX. század végén Simonyi Zsigmond (1895: 618) azt írja, hogy „a népszinmű útján már-már behatolnak az irodalomba is”.

A suksükölés kialakulásáról, elterjedéséről nem sokat lehet tudni. Az írott szövegekben a XIX. század előtt nem akadni nyomára, mivel azonban a XIX. századi nyelvjárási adatok Erdélyben és a Szeged környéki nyelvjárásokban általánosnak mondják, feltehetően korábban keletkezett. Az adatok szerint feltűnően nagy területen használatos volt már akkoriban is, feltűnő azonban, hogy írott szövegekben nem fordul elő. Elképzelhető, hogy azért nem, mert stigmatizált lehetett már korábban is, de oka lehet az is, hogy olyan nyelvi változóról van szó, amely a szóbeliségben nem volt stigmatizált, de az írott nyelv normája nem fogadta be, nem lett normatív.

Mivel a suksükölő ragozás az írott szövegekben csak elvétve jelenik meg, a nyelvjárási följegyzéseknek és gyűjtéseknek nagyobb szerepe van, mint a többi vizsgált változó esetében. Eddigi ismereteink szerint először Gyarmathi Sámuel említi Nyelvmesterében, mint a székely nyelvjárás sajátosságát (Gyarmathi 1794 II: 77 – idézi Simonyi 1895: 619). Kriza János a *Vadrózsák*hoz írt jegyzeteiben azt írja, hogy az egész székelység a *t* végű igéknél a felszólító módot használja kijelentő mód helyett minden olyan esetben, amikor a ragban a *j* elem megjelenik: *lássá, lássuk, lássátok, lássák*, illetve *üssük* (Kriza 1863: 555), s megemlékezik arról is, hogy a csíki-gyergyói az *eszik, iszik, vesz, visz, tesz, hisz* igéknél is így jár el: *nem igyam meg, nem vigyem el* (Kriza 1863: 557). Rubinyi Mózes a moldvai csángók nyelvjárásának bemutatása során azt írja, hogy a *t* végű igék kijelentő módjában a felszólító mód használata általános, „teljesen kiszorította a köznyelvi alakot” (1901: 114). Ezt megerősítik a moldvai csángó nyelvatlasz adatai is. A köznyelvvel egyező forma csak néhány kutatóponton tűnik föl, mindenhol suksükölő alakok mellett egy-egy adatként, a kijelentő mód tárgyas ragozás mindenhol egybeesik a felszólító mód tárgyas ragozású alakkal (MCsNyA.)

A *Magyar Nyelvészetben* és a *Magyar Nyelvőrben* a XIX. században egyre szaporodó nyelvjárási adatközlések Erdélyen kívül is több helyről adatolják a ragozási sajátosságot. A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése című monográfiájában 1891-ben Balassa József azt írja, hogy „néhány nyelvjárás” a *t* végű igék felszólító módú alakjait használja kijelentő módban. Erdélyen kívül a jelenség gócpontjaként a Szeged vidéki nyelvjárást ne-

vezi meg, szerinte innen már a XVIII. században áttérjedhetett a Temesközbe és a Dráva vidékére. Kálmányra hivatkozva Balassa azt írja, hogy a városban a nép „küzd a kétféle ejtéssel”, az irodalmi forma mellett megvan a másik változat is, de az irodalmi a győztes (1891: 51).²⁵ Balassa szerint Csanád, Békés, Csongrád megyékben szintén megtalálható ez a jelenség, Hódmezővásárhelyen azonban már nem (51). A Duna–Tisza közén csak a Bács megyei nyelvjárásban van meg (62–3).

Az is figyelemre méltó, amit a drávaközi nyelvjárásokról ír Balassa. A sárközi, az alsódrávai és a felsődrávai, valamint a szlavóniai nyelvjárásban is használják a felszólító alakokat kijelentő módban, habár Balassa szerint a mélyhangú igéket ott úgy ragozzák, hogy *ránti, huzi, adi* (1981: 52, 54, 57) – ez pedig kizárja a suksükölést, pontosabban a többes szám első személyre korlátozza: *lássuk, keríccsünk*. Mivel azonban példái között a *lássá, roncsa, taníccsák* is szerepel (a várható *látí, rontí, tanítí* helyett), ez csak úgy lehetséges, ha mindkét alak (ti. a *ránti* és a *ránca* is) használatos (ez a suksükölés földrajzi terjedésére utalhat), vagy ha az adatok, a feljegyzések nem pontosak. Balassa szerint megtalálható a suksükölés a mátyusföldi és a csallóközi nyelvjárásban (92), valamint előfordul a Hernád vidékén (87). Fejér megyében már kezd terjedni, de még nem mondható általánosnak (43). A székely nyelvjárás általános ismertetésénél kiemeli ezt a sajátsgot (100–1), de a maroszeiki nyelvjárás jellemzésekor azt írja, hogy ritkán használja a felszólítót a kijelentő mód helyett, gyakoribb a (standarddal egyező) *láttya, rontya, taníttyuk* forma (102).

Simonyi 1895-ben, a *Tüzetes magyar nyelvtanban* Balassát szó szerint idézi, de Fejér megye után zárójelben közbeszúrja: „és Veszprém megyében” (Simonyi 1895: 619).

1934-es nyelvjárásstanában Horger már a következőképpen fogalmaz: „[A magyar ige] némely tárgyias ragozású felszólító alakjai a magyar nyelvterület legnagyobb részének nyelvjárásaiban e funkciójukon kívül még jelentő módú funkcióban is használatosak... A magyar nyelvterületnek talán csak legészakibb sávján (kb. Máramaroszigettől Pozsonyig) és Dunántúl északnyugati részén nincsen meg” (Horger 1934: 136–7).

Balogh Lajos mutatott rá arra, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárásokban nem volt suksükölés, csak viszonylag újabban terjedt el, „valószínűleg felülről jött hatásként.” Kiss Jenőnek Mihályiból közölt adatait idézi, ott ugyanis az 1950-es években kezdett terjedni (Balogh 1997: 355). Az újabb nyelvjárás feljegyzések a suksükölés és a szuksükölés meg-

---

²⁵ Kármány (1882: 231) az idézett helyen csupán annyit ír, hogy Szegeden két nyelvjárás keveredik, és talán a kijelentő mód tárgyias ragozású alakok alapján lehet elkülöníteni, de ezt még további adatgyűjtéssel kellene tisztázni.

jelenéséről számolnak be olyan területeken, ahonnan korábban nem jegyezték föl. Sándor Anna szerint a kijelentő módú *lássa, taníccsa* típusú adatok az összes szlovákiai magyar nyelvjárási régióban megfigyelhetők, „még ott is, ahol régebben nem volt jelen” (Sándor A. 2009: 96).

Azt azonban nem lehet tudni pontosan, hogy a suksükölés terjedéséről tett megállapítások nem csupán a nyelvjárási gyűjtések anyagbőségére alapozódnak-e. Kiss Jenő vagy Sándor Anna megfigyelései a suksükölés és szuksükölés terjedését mutatják. Feltehetően Horger fentebbi megállapítását sem úgy kell érteni, hogy a mondott területeken *á l t a l á - n o s*, hanem inkább úgy, hogy egyes tárgyas ragozású felszólító alakok kijelentő módban is *e l ő f o r d u l n a k*. Úgy vélem, ez utóbbi a valószínű értelmezés (erre utal a „némely tárgyas ragozású” megszorítás is), tudniillik már a korai, XIX. századi adatokat is többen pontosítják. Zolnai Gyula Mátyusföld nyelvjárásáról írt munkájában idézi ugyan a korábbi irodalomnak kijelentő módú *megugassa, hallgassa, hallgassuk* adatait, de zárójelben hozzáteszi, hogy „véletlenből-e, csak ily alakokat jegyeztem föl”: *láttya, kihajtattya, megtarthattya* (Zolnai 1891: 84). Horger a szakadati nyelvjárás leírásában állapítja meg, hogy a suksükölő formák mellett: „hallható azonban elég gyakran” a *láthattya, elrontyák* is (Horger 1910: 310).

Hogy az egyes nyelvjárásokban mennyire általános ez a ragozás, az legfeljebb Balassa – illetve a gyűjtők, adatközlők – szóhasználatából következtethető ki. Balassa olyan megjegyzéseket tesz, hogy „Szegeden kiveszőfélben van” (Balassa 1891: 62), máshol úgy fogalmaz, hogy e ragozási jellegzetesség „megtalálható” (62). Szemkő Aladár szerint Abaúj megye füzéri járásában „gyakran egybeesik” a két alak (1904: 41), Somssich Sándor szerint Baranya megye szentlőrinci járásában „egyik-másik ígét” suksükölve ragozzák (1898: 209), Gencsy István szerint a gyergyói nyelvjárásban „gyakran” előfordul (1905: 41), Kúnos Ignác a debreceni nyelvjárásról írja ugyanezt (1880: 204). A suksükölés elterjedésének vizsgálatakor az sem lényegtelen, hogy olyan helyről is közölnek suksükölő adatokat, ahol a tárgyas ragozásban a következő paradigmát találjuk: *látom, látod, láti, látok* (vagy: *látjok, látítok, látik*). Balassa följegyezte azt is, hogy a fölszólító mód alakjai ott is használatosak kijelentő módban: *lások, vághasok, kinyisok* (Balassa 1894: 261; vö. még Szemkő 1904: 40). Természetesen itt csak többes szám első személyben várhatóak suksükölő alakok, és csak akkor, ha nem az *-ok/-ök* ragot alkalmazzák.

A magyar nyelvjárások atlasza négy térképlapon (486: *szoptatja*, 487: *ringatja*, 834: *adhatjuk*, 861: *tanítja*) mutatja be az adatokat. Imre Samu egy rövid bekezdést szentelt en-

nek a kérdésnek, és csupán az *adhatjuk* adatait vizsgálta (Imre 1971: 325). Imre Samu az *adhatjuk* adatai alapján azt állapította meg, hogy a suksükölés „általános az Ózd–Tiszafüred–Tisza–Bodrog határolta területen ... Igen gyakori egy viszonylag keskeny sávon Szentől Szolnokig ... Gyakori Zala keleti, Somogy nyugati felében, a Sió-torkolattól délre eső részeken, Szeged vidékén, Erdély keleti felében, de elszórtan megjelenik máshol is” (Imre 1971: 325). Nagyjából ezt mutatja a másik három térképlap is, de Somogyban és Zalában *taníccsa*, *szoptassa* adatok egyetlen kutatóponton sincsenek, a *ringassa* is csak Hahótról (B-21) adatolható, és e két szó suksükölő alakjai más területeken is jóval ritkábban fordulnak elő. Érdeemes összevetni az *adhatjuk* térképét a *tanítja* szóéval. A Szolnok–Ózd–Tiszafüred–Tisza határolta területen (ahol az *adhassuk* adatok gyakoriak) a köznyelvi *taníttya* mellett a *taníjja* formát gyűjtötték föl. Vagyis a felszólító mód és a kijelentő mód kiegyenlítődése a *t* végű igék esetében ugyanúgy megtörtént itt is, mint máshol, csak épp eltérő módon, hiszen ezen a területen az *-ít* végű igék felszólító módjában hosszú *jj* tapasztalható. Figyelemre méltó, hogy a *taníjja* felszólító módú alak mellett a tárgyas ragozásban nem a köznyelvi *taníttya* – vagy a még várható *taníjja* – formát, hanem a *taníccsa* alakot jegyezték föl Vénékről (C-3), Nagyivánról (M-15), Jászladányból (J-17), Szinpetriből (L-1), Szuhogyról (L-5), Debrétéről (L-7), Mélykútról (K-10), Dávodról (G-13), ami feltehetőleg a többi *t* végű ige suksükölő ragozásának analógiás hatásával magyarázható, vagy akár a suksükölés terjedésének is lehet a következménye.

Balogh Lajos statisztikai összesítést készített az MNyA. adataiból (Balogh 1997: 359–60). Arra hívta fel a figyelmet, hogy a suksükölés a nyelvjárásokban nem olyan általános, mint korábban gondolták, ráadásul több tényező potenciálisan csökkenti hatókörét, mint a némely nyelvjárásban a tárgyas ragozásban jelentkező *látí*, *látítok* ragcsoport; a középpalóc *-uk/-ük* ragpár (T/1: *látuk*) vagy az *-ít* képzős igék *taníjjuk* típusú felszólító módja (Balogh 1997: 356). Vele szemben Hegedűs Attila úgy véli, hogy a suksükölő igeragozásnak jelentős nyelvjárási háttere van, és talán azok közé a jelenségek közé tartozik, amelyek a nyelvjárási használatból kerültek a köznyelvbe (Hegedűs 2005). Bár a suksükölő igeragozás nagy területen megtalálható, mégsem tartom valószínűnek, hogy a nyelvjárásokból közvetlenül került be a köznyelvbe. Először a városba áramló vidéki munkásréteg révén terjedhetett el a városi népnyelvben. Ezt igazolhatja az, hogy az írásbeliségben nincs nyoma, a kezdeti elítélő vélemények alsóbb munkásrétegekhez kötik, és az irodalomban is népi tárgyú elbeszélésekben, illetőleg városi népnyelvi sajtósággként jelenik meg.

Amint arra Hegedűs Attila is felhívta a figyelmet, a kijelentő és a felszólító mód közötti analógiás kiegyenlítődést más esetekben is megfigyelhetjük, nyelvjárási szövegközlésekből idéz adatokat arra, hogy kijelentő módban a felszólítóval egyező formákat használtak az adatközlők: *sűrűzze, ritkázza, kivigyük* stb. (Hegedűs 2005: 132–3). Vannak nyelvjárások, amelyek a *t* végű igék kijelentő és felszólító módja közötti alaki különbséget más módon szüntették meg. Egyes nyelvjárásokban a standardtól eltérően, hosszú *j*-vel képezik az *-ít* végű igék felszólító módját (pl. *taníjja, szabadíjja* a standard *tanítsa, szabadítsa* változataként); itt a kiegyenlítődés úgy történt meg, hogy egyes szám harmadik személyben a tárgyas kijelentő alak *taníjja* vagy *taníja* lett (Balassa 1891: Fejér megye, alsódrávai nyj., Bartha 1892: Eger; Juhász 2001: 293: Kiskunság; vö. Deme 1956: VII. térkép).

A suksükölő nyelvjárások egy részében azt is följegyezték, hogy a felszólító móddal egyező alakok az *sz ~ v* tövű igéknél is mutatkoznak: *vigyük, vegyük, tegyük* a standard *viszszük, vesszük, tesszük* helyett (pl. sárközi, szlavóniai, felsódrávai, hernádvidéki, székely nyj. – Balassa 1891; vö. Pálóczi Horváth 1821: 52 – Tisza melléki nyj.; Kriza 1863: 557 – székely nyj., Horger 1901: 390 – Halmágy). Az MNyA.-ban szórványosan néhány másik szóban is megfigyelhető a kijelentő mód és a felszólító mód kiegyenlítődése. A 847. *fürösztí* térképlapján Krasznokvajdán (L-8) *fürösztí ~ <fürdesse>*, Csongoron (SzU-2) *firesztí ~ fürösztí ~ <fürössze>*; a 888. *megkereszteli* lapján Kisherenden (G-9) *mëkkörösztője ~ mëkkörösztöli*, Vágán (Cssz-2) *mëkkörösztője ~ [mëkkörösztöli]*; a 889. *szere*ti esetében Vágán (Cssz-2) *szere*se ~ [*szere*ti] adatokat is találunk (MNyA., vö. Imre 1971: 323–4). Azt már Imre és Kálmán is említették, hogy Vágán (Cssz-2) kijelentő mód tárgyas ragozásban van *megkörösztője, szere*se, *megjelője, üsse, készíccse, ēboncsa, ringassa, szoptassa* (Imre–Kálmán 1953: 518). Somogy déli, Baranya déli és nyugati részén a következő kijelentő módú alakok is felbukkannak: Szentán (B-35) *mönnyünk ~ <mögyünk>*; Somogyszobon (B-36), Lábodon (D-21), Kálmáncsán (D-29), Markócon (G-2), Okorágon (G-3) *mönnyünk*, Cúnban (G-7), Kovácshidán (G-8) *mënnnyünk*, Szeremlén (F-22) *mönnyünk ~ [mögyünk]*, Érsekcsanádán (F-23) *mönnyünk ~ mönyünk ~ mögyünk* (Imre 1971: 323). E pontokon a megfelelő térképeken *adhassuk* és *taníti* formákat gyűjtöttek. A keleti palócságban szintén előfordul a *mënnnyünk* kijelentő módban Szuhogyon (L-5), Damakon (L-6), Baktakéken (L-11), Nagybózsván (O-1) (Imre 1971: 323). Vagyis a felszólító mód és a kijelentő mód közötti analógiás kiegyenlítődés a *t* végű igéknél nagy területen megtörtént, és szórványosan más igékben is végbement. A somogy–zalai nyelvatlaszban a suksükölés általános Belső-Somogyban, Marcali környékén és Zala déli részén. Számos kutatóponton vi-

szont egymás mellett él ugyanannak a szónak a suksükölő és a köznyelvi formája is: például Sávolyon (32.): *megvehetjük ~ megvehessük, adhassuk, fölmelegítjük, összeszedetjük*; Somogyvámoson (67.) *megvehetjük ~ megvehessük, adhatjuk ~ adhassuk, felmelegítjük, összeszedetjük ~ összeszedessük* (SZA. 129–130). Nagyjából ugyanezen a területen az is tapasztalható, hogy az *eszünk* igealaknak van *együnk~ ögyünk* változata is. Ez utóbbi Belső-Somogyban és Marcali környékén, vagyis a 25–26., 41–45., a 47–58. pontokon kizárólagos, a 18., 21., 38., 40., 46., 76., 86–88., 97., 99. pontokon az *eszünk* és az *együnk* egymás mellett él (284. térkép). Hasonló kiegyenlítődést mutat a *szedünk* is. Valamivel kisebb területen használatos a kijelentő módú *szeggyünk*, mint az *együnk*, és 6 kutatópont kivételével a többi esetben csupán a *szedünk* alakváltozataként gyűjtötték föl (285. térkép). A nyelvjárásokban tehát többfelé is megfigyelhetjük azt a tendenciát, hogy a kijelentő és felszólító mód közötti különbséget megszüntetik, és a kijelentő módban a felszólító móddal egyező változatokat használnak. Ez a jelenség nemcsak a tárgyas ragozásban, hanem szórványosan alanyi ragozásban is megfigyelhető. A *t* végű igék mellett ez a tendencia megfigyelhető az *sz ~ v* tövű igéknél is (vö. még Hegedűs 2005).

A nyelvi szabályozás

A kezdeti elítélés

A nyelvművelő szakmunkákban viszonylag későn teszik szóvá e ragozási sajátsgot. Simonyi ugyan a Tárgyas alakok összezavarása az imperativussal cím alatt már foglalkozik a kérdéssel *Tüzetes magyar nyelvtanában*, de a következő félmondatán kívül: „a népszinmű útján már-már behatolnak az irodalomba is az ilyenféle alakok: *nem tudhassuk* stb.” nem találunk elítélő megjegyzést nála (Simonyi 1895: 617).

Eddigi adataim szerint írásban először 1916-ban találkozunk a jelenség megítélésével: a *Magyar Nyelv* Levélszekrény rovatában egy olvasó azt írja, hogy a nyelvjárásokban sokfelé előfordul, hogy a *t* végű és az *sz ~ v* tövű igéket a kijelentő módban is felszólító módú alakjukban használják. „Úgy gondolom – írja Kemenes –, hogy e jelenségtől függetlenül keletkezett a budapesti nyelvben egy hasonló használat. Gyakran lehet hallani – s m i n t m e g f i g y e l t e m – t ú l n y o m ó a n t r é f á b ó l , d e k o m o l y a n i s i l y e n e k e t : ú g y i s t u d h a s s a , m i t c s i n á l j o n . . . n e m l á t h a s s a . . . t a n í t s a . . . – É n e p e s t i h a s z n á l a t b a n

nem a nyelvjárások hatását, hanem ezektől független, eredetileg tréfából keletkezett használatot látok” (Kemenes 1916: 375 – A ritkítás tölem származik. S. B.).²⁶

A suksükölő igeragozás XX. század eleji megítéléséről keveset tudunk. Az egyik adat Kaiblinger Fülöp hozzászólása a *Nyelvművelésünk főbb kérdései* című tanulmánygyűjtemény vitájában: „mint fővárosi polgári iskolai szakfelügyelő (1912–14) Budapest periferiáján sok helyen hallottam az ilyet: *Péter kinyissa az ajtót*. [...] Ők [a tanárok] ezeket buzgón javították, amit el is vártam” (Kaiblinger 1954: 150). Kaiblingernek ez a megjegyzése egyértelműen arra utal, hogy a suksükölést az iskolában megbélyegezték és javították, vagyis az 1910-es évek elején már megbélyegzett változat volt. Több esetleírás is egyértelművé teszi, hogy a tanárok és tanítók a nyelvjárási jelenségeket kíméletlenül üldözték az iskolában. Voltak, akik ezt már akkor is szóvá tették. Pálfi Márton, kolozsvári főgimnáziumi tanár 1902-ben írja, hogy a falusi gyermek az iskolába kerülve szembesül azzal, hogy a tanító nem úgy beszél, ahogy ő odahaza hallotta. „Nem úgy mondja, hogy *csidma*, hanem *csizma*, nem *kinyeret*, hanem *kenyeret* mond. [...] Azt mondja hogy *b-a-b* s rá kell mondani, hogy *bab*. Ugy *taniccsa*, hogy *tanítja*, *látja*, *mondja*.” (Pálfi 1902: 15). A folytatásban kifejti, hogy a lehető legrosszabb az, ha az iskola megutáltatja a gyermekkel a népnyelvet. Az iskola tanítasa meg ugyan az irodalmi nyelvet is, de közben ne üzzön gúnyt a népnyelvből, hanem bec sülj e meg (uo. 17–20).²⁷ A tanítók által javított formák között a stigmatizált kijelentő módot is megemlíti.

Érdekesek azok az adatok is, amelyeket Kovalovszky Miklós gyűjtött össze a XX. század első felének szépirodalmi műveiből. Minden adata párbeszédben fordul elő, és a beszélő – Kovalovszky meghatározásával – „népi alak” (1977: 208). Ezek az adatok arra utalnak, hogy az írók a suksükölő alakokat olyan nyelvjárási formának tartották, amely elég jellegzetes ahhoz, hogy a népnyelv irodalmi szemléltetésére alkalmas legyen. Ezt bizonyíthatja, hogy Szép Ernő *Lila akác* című regényéről írt bírálatában Simonyi Zsigmond. A *Magyar Nyelvőr* akkori főszerkesztője kiemeli, hogy milyen jól használja fel a szerző a városi népnyelvi sajátosságokat, valamint a népnyelvi elemeket, köztük ezt: *Így, nem lássa?* (Simonyi 1919: 81). Ezek az adatok arra utalnak, hogy a stigmatizált kijelentő mód ekkor már olyan föltűnő nyelvjárási sajátosság volt, amelyről le kellett szoktatni az iskolába kerülő

---

²⁶ Kovalovszky a suksükölés első felbukkanását a standardban a Magyar Nyelv 1904-es évfolyamában megemlített *engesse* szabálytalan felszólító módhoz köti (Kovalovszky 1953: 223). Mivel azonban az ott említett *engesse* egyértelműen felszólító mód, az igealak nem a suksükölő ragozás kérdésköréhez tartozik, hanem a *t* végű igék felszólító módjának analogikus hatására alakult nyelvjárási formák egyike.

²⁷ Egy összefoglaló a *Magyar Nyelvőr*ben is megjelent (Tolnai 1903).

gyereket, és amely alkalmas volt arra, hogy irodalmi alkotásokban a nyelvjárási beszédet jelezze.

A XX. század első évtizedeinek legfontosabb nyelvhelyességi könyveiben nem találunk utalást erre a jelenségre (vö. Simonyi 1903; Balassa 1922; Kelemen 1918, 1935; Kosztolányi szerk. [1933]). A nyelvművelő irodalomban az 1930-as években tűnik fel egyre gyakrabban. A következő rosszalló megállapítás 1933-ból, a *Magyarosan* című nyelvművelő folyóiratból származik, egy ún. laikus nyelvművelőtől: „Néhány év óta nagyon elharapódzott a társalgás nyelvében, sőt a hírlapok nyelvébe is belopódzott az a népnyelvi jelenség, hogy a *t*, *st*, *szt* végű igék tárgyias ragozásában összekeverik a jelentő mód némely alakját a felszólító mód megfelelő alakjaival” (Vööné Pécs 1933: 114). Nagy J. Béla szerkesztő minden kritikai megjegyzést mellőzve ehhez csupán a következőt fűzte: „Így van több nyelvjárásban (l. Klemm: Magyar történeti mondattan 68). Az irodalmi nyelv kerüli ezt a használatot, de a mindennapi beszédben szoktuk mondani kedélyes hangon: nem *lehessen* tudni” (N. J. B. 1933: 115).

Ezután évekig épp hogy csak futólag említik mint nyelvhelyességi hibát (pl. Takács 1935: 17). A *Magyarosan* 1937-dik évi számában (ebben az évben volt szerkesztőváltás, Szinnyei József és Zsirai Miklós helyett Pintér Jenő és Putnoky Imre lettek a szerkesztők, ekkortól válik rendkívül puristává a lap) Juhász Jenő Jaj, az a felszólító mód! című három oldalas írásában mutatja be és kárhóztatja a jelenséget. Éppen e purista hozzáállás miatt érdekes az utolsó mondata: „Nehéz ugyan társalgás közben megállnunk s azon törnünk a fejünket, hogyan kell helyesen mondanunk az igealakot, de hát legalább írás közben álljunk meg és így törekedjünk az irodalmi nyelvű előadásra!” (Juhász 1937: 143. – A ritkítás tőlem származik. S.B.). Ez és Nagy J. Béla fentebb idézett megjegyzése legalábbis azt mutatja, hogy a nyelvművelés ekkor még nem ítélte meg olyan szigorúan a suksükölést, mint a későbbiekben; a kevésbé formális beszélt nyelvben, úgy tűnik, megtűrték, a laikus nyelvművelők viszont kezdettől élesen elítélték.

Erre utalnak a következő adatok is. Ugyancsak 1937-ben jelent meg Dengl János *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus* című könyve,²⁸ s itt már a hibáztatott jelenségek között találjuk: „Újabban mindjobban elharapódzik – főképp az utca nyelvében – a fölszólító mód tárgyias alakjának a jelentő mód jelen ideje helyett való hibás használata, különösen a **-t**, **-st**, **-szt tövű igék** esetében, pl. az üzletet **nem nyissák ki** 8 óra előtt (nyitják h.), nem

---

²⁸ Dengl János (1882–1940): nyelvész, egyetemi tanár, a kereskedelmi szakoktatás és a gyorsírás tanára a Műegyetemen.

válasszák meg (választják h.) [...] Ezeket a rút helytelenségeket nem lehet a nép nyelvével igazolni!” (Dengl 1937: 134–5. – Kiemelés az eredetiben. S. B.). Pintér Jenő nagy hatású *Magyar nyelvvédő könyvébe* is belekerült, igaz, mindössze négy sorban hibáztatja a jelenséget, röviden azt mondva: ne használjunk kijelentő mód helyett felszólítót a *t*, *st*, *szt* végű igék esetében (Pintér 1938: 21).²⁹ Ebben az évben jelent meg Halász Gyula nyelvművelő könyve, amelyben ő is éles hangon bélyegzi meg a suksükölést: „A műveltség fokmérője nem a szappanfogyasztás, hanem ezek az árulkodó igealakok: *engesse*, *engessen*. [...] Veszedelemesebbek a *t*-vel végződő igék, mert ezek a *fölszólító* módban csakugyan elveszítik *t*-betűjüket és van ilyen *s*-betűs alakjuk: *lásson* [...] A felszólító – ugynevezett parancsoló – módnak ezt az *s* betűjét kezdik most belecsempészni a jelentő módba. Ez már veszedelemesebb járvány, mert írókra színészekre is átragadt. Népiesnek érzik” (Halász [1938]: 104).

Ezzel az igencsak erőteljes megítéléssel nem mindenki értett egyet. Több más nyelv-helyességi kiadvány mellett Halász Gyula könyvéről is írt Balassa József, a korszak egyik tekintélyes nyelvművelője. A suksükölésről szóló részhez a következő megjegyzést tette: „Meg kellett volna említenie, hogy a nép több vidéken használja ezeket az igealakokat, tehát népies pongyolaság az irodalmi és köznyelvben” (Balassa 1938: 82).

Ettől kezdve a nyelvhelyességi kézikönyvekben ugyan feltűnik e ragozási jellegzetesség (pl. Tiszamarti 1943: 14–5), de a *Magyarosan* című folyóirat vagy a *Magyar Nyelvőr* alig foglalkozik a kérdéssel. Még azokban a nyelvművelő cikkekben sem találtam nyomát a hibáztatásnak, amelyek kíméletlenül bírálják az írók, újságírók, hivatalnokok szövegeit.

Pintér Jenő nyelvvédő könyve igen népszerű volt, több tízezres példányszámban jelent meg, több kiadást megért, sőt a könyvben megfogalmazott szabályokat az iskolákban táblákon is terjesztették. Ezenkívül mint budapesti tankerületi főigazgató rendelettel tette kötelezővé a nyelvművelést; mindezek következtében hatása sokáig érezhető volt (vö. Fábián 1984: 95). Mivel Halász Gyula könyvében a rádióban már korábban megtartott nyelvművelő előadásait, illetve különböző lapokban megjelent írásait adta ki, nézetei terjedéséhez ez is jelentősen hozzájárulhatott.³⁰ (Dengl János hatásáról nemigen lehet tudni; annyi bizonyos, hogy a nyelvművelés-történet éppen csak említi. Vö. Fábián 1984: 92.)

---

²⁹ „A *-t*, *-st*, *-szt* végű igék jelentő módja helyett ne használjunk felszólító módot. – *Helytelen*: a fejezetet felosszuk három részre. *Helyes*: a fejezetet felosztjuk három részre.”

³⁰ Könyvét 1991-ben újra kiadták, benne az idézett esszével. A kötet előszavában Szűts László azt írja, hogy Halász Gyula ostorozásai ma is időszerűek, a hibák nagy része ma is megvan; ezért csak azokat a részeket hagyta ki, amelyek már nem aktuálisak. Ezzel az újabb kiadással azt szeretnék elérni, hogy mindenkire eljussanak ezek az intelmek, akik az igényes nyelvhasználatra törekcszenek (Szűts 1991: 5).

A megítélés megváltozása

A második világháború után a nyelvművelésnek viszont már a suksükölés lesz az egyik központi kérdése. Jóllehet a *Magyarosan* és a *Magyar Nyelvőr* néhány évig ekkor sem foglalkozik a kérdéssel – még a bírálatokban sem. 1953-ban Kovalovszky Miklós legalább három helyen (*Magyar Nyelvőr*, *Nyelvművelésünk főbb kérdései* c. kötet, rádióelőadás) foglalkozott a suksüköléssel (Kovalovszky 1953, 1953a, 1956). Ettől kezdve a nyelvművelés egyik fontos feladata a suksükölés elleni harc.

Tehát az új nyelvművelő hozzáállás Kovalovszky Miklós *Magyar Nyelvőr*-beli cikkében jelentkezik legösszességében. Ennek címe is árulkodó: Egy új nyelvi járvány. Benne van mindaz, amit a későbbiekben a suksükölés ellen felhoznak a nyelvművelők. Kovalovszky szerint a felszabadulás utáni nagy népmozgások következtében vált általánossá, mivel „a mozgalmi és szervezeti életben résztvevő hatalmas tömegek számára sok alkalom adódik előszóbeli megnyilatkozásra, és ez járványszerűen terjeszti a *suksük*-nyelvet” (Kovalovszky 1953: 224). Néhány sorral lejjebb azt írja: „Akik a *suksük*-nyelven beszélnek, azoknak nem hivatásuk vagy rögeszméjük a parancsolás, mégis mindig felszólító módot használnak. A hiba az, hogy nem érzik vagy nem ismerik a kijelentés és a felszólítás nyelvtani, alaki különbségét. [...] Akinek gyenge, nem eléggé tudatos a nyelvérzéke és kicsiny az olvasottsága, az könnyen beleesik ebbe a már gyakori hibába, még ha eredeti nyelvjárásában vagy gyermekkori nyelvhasználatában ismeretlen is az effajta ragozás.” Azt is írja, hogy mások azért kezdenek így beszélni, mert ebben proletár igeragozást látnak, megint mások azért, mert így akarják csúfolni az új kádereket³¹ (Kovalovszky 1953: 224–225 – ehhez lásd még Kontra 1991a).

Kovalovszky szerint nem szabad teret engedni az ilyenfajta igeragozásnak, mert az megbontaná az irodalmi nyelv egységét, és mert ezzel az igeragozási rendszer csak bonyolultabbá válik, ugyanis „az igéknek aránylag kis csoportjában ment végbe, s másutt nem igen lehetséges”, ráadásul a fiatalabbaknak gondot okozna a klasszikusok olvasása (Kovalovszky 1953: 226). Úgy vélem, itt szerepel először az a példamondat, amellyel a fél-

---

³¹ A *Béke és szabadság* című hetilap 1953. márc. 1-jei számából idézi a következőket: „Vannak, akik tudják, hogy hibás és helytelen a *tudhassuk, láthassuk*: mégis ezt használják, mert azt hiszik, hogy ezzel »tyű, de proletárok lettünk«, »hijnye, de paraszti sarjak vagyunk«. Erőszakolt és átlátszó álarc ez, mely gyanút kelt, cinizmusa visszataszító. Vannak azután olyanok is, akik ugyancsak tudják, hogy a *tudhassuk, láthassuk* helytelen, mégis minduntalan, sőt kacérkodva használják, mert ezzel egyet csípni akarnak, gúnyoskodni igyekeznek, hogy no most jól megadjuk az új kádereknek.” (Kovalovszky 1953: 225)

reértést szemléltette: *Mikorra halasszuk az értekezletet?* A mondattal az a baj Kovalovszky szerint, hogy nem dönthető el, érdeklődik vagy tanácsot kér, aki így beszél. Azt is megemlíti ugyan, hogy a mondat egésze és más nyelvtani eszközök általában egyértelművé teszik, hogy kijelentésről vagy felszólításról van-e szó, de az ilyen és ehhez hasonló példák félrevezetőek lehetnek (1953: 227).

Kovalovszkynak ez a tanulmánya szinte változatlan formában belekerült a korszak meghatározó nyelvhelyességi kiadványaiba (Kovalovszky 1956, 1959, 1977). A *Nyelvművelő* című kötetben Kovalovszky szinte megismétli Halász Gyula szavait: „Annyira elterjedt ma már ez a beszédsajátság, hogy amint régebben a szappanfogyasztást tekintették a civilizáltság fokmérőjének, a mai művelt magyar nyelvhasználatot arról ítélnék meg, hogyan ragozza valaki az ilyen igéket” (Kovalovszky 1956: 207).³²

A *Nyelvművelésünk főbb kérdései* című tanulmánygyűjtemény³³ vitájában Kaiblinger Fülöp tette szóvá a suksükölést. Az ő hozzászólása és a rá adott válaszok különösen érdekesek. A következőket írja: „a nyelvfejlődéssel foglalkozó tanulmányaim alapján úgy éreztem, hogy a *-t* végű igék most szenvedik el azt a k i j e l e n t ő – f e l s z ó l í t ó egységesülést, amin az igék többsége – néhány rendhagyó kivétellel (*tegyem, alussza* stb.) – már évszázadok óta rendszabályozás híján átesett; mélyhangú *tudja, -juk, -játok, -ják; olvassa, -suk* stb. stb., magashangú *kérjük, keressük*” (Kaiblinger 1954: 150 – kiemelés az eredetiben. S. B.). Nem fogadja el azt az érvelést, hogy nyelvi tudatlanságról van szó, azaz hogy aki így beszél, az nem tudja a kijelentés és a felszólítás közötti különbséget; azt hangsúlyozza, hogy a *kinyissa* ebben a nyelvváltozatban kijelentő mód. A nyelv „gondoskodott differenciáló eszközökről” (hanglejtés, szórend), ez az újabb esetben is rendelkezésre áll. Ennek ellenére Kaiblinger úgy véli, hogy harcolni kell ellene, méghozzá a nemzeti nyelv egysége érdekében (uo.).

Érdeemes idézni Deme László válaszából: „Kaiblingernek még az elhangzottakhoz képest erősen megváltoztatott hozzászólásából is kiderül, hogy ő a suksük-nyelvet jobban szeretné megérteni és elfogadni, mint elítélni. Szélesen elterjedt nyelvtény, az igaz. De nem a nemzeti irodalmi nyelvben, amely a helyesség normája, hanem az igénytelen köznyelvben, meg a nyelvjárásokban, amelyek mégsem lehetnek a helyesség megítélésekor irányadók” (Deme 1954: 160).

---

³² A tanulmány végén az áll, hogy egy 1953-as rádióelőadás alapján készült.

³³ Ebben a kötetben szintén Kovalovszky Miklós írt röviden a suksükölésről (1953b: 192–6).

Deme és Kovalovszky nézetei jól tükrözik azt a változást, amely a „hivatalos nyelvművelés” állásfoglalásában bekövetkezett a suksükölés tekintetében. Az 1930-as években a nyelvművelés meghatározó alakjai Nagy J. Béla, Juhász Jenő vagy akár Balassa József véleménye megengedő volt (legalábbis a szóbeli nyelvhasználatot illetően), és nem általában helytelenítik, nem tudatlanságból elkövetett hibának tartják, hanem csupán népiességnek, pongyolaságnak. De már ugyanekkor megjelenik a másik, elítélő álláspont (Dengl János, Pintér Jenő, Tiszamarti Antal), amely majd az 1945 után újjászerveződő nyelvművelésben tovább él, és az 1953 körül megjelenő alapvető fontosságú munkákban jelentős helyet foglal el. Ez az elutasító álláspont került be a korabeli középiskolai nyelvtankönyvekbe is (Szemere 1954: 47; Benkő–Kálmán 1954: 68).³⁴ Bár ma már van olyan nyelvművelő kiadvány, amely megengedőbben fogalmaz, s azt írja, hogy egyes tájnyelvekben elterjedt, de az igényes köznyelvben kifogásolható (Balázs–Zimányi 2007: 211–2), a korábbi erőteljes nyelvművelő támadásnak a következménye az lett, hogy a suksükölő ragozás az egyik legjobban megbélyegzett formává vált, és használóira az iskolázatlanság, tudatlanság bélyegét ragasztják a mai napig.

A nyelvművelés érvei

1) Eleinte a nyelvművelő írásokban egyhangúlag azt kifogásolták, hogy azért hibás, mert a beszélők összekeverik a kijelentő módot a felszólító móddal (Juhász 1937: 141; Halász 1938: 104; Pintér 1938: 21; Grétsy 1964: 244; Balázs 2001: 183). Arra azonban többen is rámutattak, hogy ebben a nyelvváltozatban a suksükölő igealakok kijelentő módúak, amelyek csupán alakilag azonosak a megfelelő felszólító módú alakokkal (vö. Kaiblinger 1954), ugyanúgy, ahogy a *várja*, *mossa* és hasonló esetekben is tapasztalható.

2) E ragozással más részről az is probléma, hogy a pontos közlésre való törekvéssel áll szemben, mivel elmosza a közlés és a felszólítás közötti alaki különbséget (pl. Grétsy 1964: 244; Bárczi 1966: 1113; Kovalovszky 1980a: 618; NymKsz. 180; NymKsz.² 178). Az egyetlen félreérthető példamondat: *Mikorra halasszuk a döntést?* (Kovalovszky 1953: 227). Ennek változatai: *Mikorra halasszuk az értekezletet/szállítást?* ismétlődnek a későbbi mun-

---

³⁴ „...széltében-hosszában terjed az a helytelen beszédmód, amely bizonyos igék kijelentő módú alakjait felszólítókkal helyettesíti. Nagyon gyakran hallunk efféléket: »Nem bocsássuk meg nekik« (*bocsátjuk* helyett) ... **Küzdjünk e csunya nyelvi hiba ellen!**” (Szemere 1954: 47. – Kiemelés az eredetiben.)

„Egyesek nyelvhasználatában keverednek az igemódok, főként a kijelentő és a felszólító. Ez azonban minden esetben helytelen, hiszen az igemódok összezavarása beszédünk világosságát, érthetőségét veszélyezteti. Nem szabad tehát a kijelentő mód helyett felszólító módot használnunk. Különösen a t végű igékkel kapcsolatosan harapózkodtak el az ilyen hibás mondatok: »Péter kinyissa az ajtót.«” (Benkő–Kálmán 1954: 68).

kákban (Grétsy 1964: 244; Bencédy 1968: 67), de elhagyják Kovalovszkynak azt a magyarázatát, hogy a szövegkörnyezet alapján azért mindig el lehet dönteni, miről van szó. Éppen ezért a pontos közlésre való törekvés érve sem védhető meg, hiszen a többi igénél sem zavaró, hogy a standardban jelen idő tárgyas ragozásban a kijelentő és a felszólító módú alakok több esetben is azonosak. Ezt még egyes nyelvvelők is elismerik (vö. Kovalovszky 1953a: 195; Lőrincze 1961: 378).³⁵

3) A következő érv az előzőhöz kapcsolódik. Az 1950-es évektől a nyelvvelők azért kárhozzatják a suksükölő igeragozást, mert szerintük megbontja az irodalmi nyelv egységét (Kovalovszky 1956: 214; Lőrincze 1961: 379; Bokor 2004: 280). Vagyis ha már a többi ige esetében nem lehet különbséget tenni a kijelentő és a felszólító mód között, legalább a *t* végű igéknél legyen megkülönböztetve a két mód.

4) A következő ellenvetés, hogy az igéknek csak egy kis csoportját érinti, így az igeragozás egységesüléséről aligha lehet beszélni (Kovalovszky 1953: 226; Bárczi 1966: 1113; Bencédy 1968: 67).³⁶ Ez az állítás aligha védhető: a suksükölő beszélőnél a *t* végű ige is úgy viselkednek, mint az összes többi ige. Ezt a korszak legismertebb nyelvvelője, Lőrincze is elismeri: „...*adja, mondja, tudja, használja* egyaránt lehet kijelentő és felszólító mód is. Nyilvánvalóan tehát a nyelv egységesítő törekvése a legfőbb oka a »*suksük*«-öző igeragozás terjedésének” (Lőrincze 1961: 378 – kiemelés az eredetiben). És mivel a *t* végű ige vannak kisebbségben, „nem lehet csodálkozni azon”, hogy a kevésbé iskolázottak azt az általánosítást vonják le, hogy a tárgyas ragozásban a kijelentő és a felszólító mód mindig azonos módon képződik. Természetesen ő is elutasítja ezt a jelenséget, mégpedig az irodalmi nyelvi hagyományra hivatkozva (Lőrincze 1968a: 418).

Két nyelvvelő elv kapcsolható a suksük és szukszük ragozáshoz. Az egyik az egy forma – egy jelentés, a másik a kivételek betartásának szabálya. A suksük és a szukszük esetében bizonytalanságot okoz az egy forma – egy jelentés elvének betartása. Egyfelől ugyanaz a szóalak felszólító és kötőmódban helyes, kijelentő módban helytelen. Vannak

---

³⁵ Bár Kovalovszky írja azt is, hogy a a suksükölve beszélők nem tudnak különbséget tenni kijelentés és felszólítás között, az e kérdéssel foglalkozó egyik első munkájában ezt olvashatjuk: „... a folyamat sok tekintetben természetes, és a megértésben nem okoz nagyobb zavart, mert a nyelv egyéb eszközei ezt ellensúlyozzák...” (1953a: 195).

³⁶ Bencédy: „a keveredés igéinknek, a kérdéses igealakoknak csupán egyik kis csoportjában, illetve részében megy végbe, így tehát egyszerűsödésről, egységesülésről alig, inkább fenyegető zűrzavarról lehet beszélni.”

Bárczi: „nyilvánvaló, hogy ezzel két fontos funkció megkülönböztetése válik az igék egész sorában lehetetlenné. Ilyen igéknél eddig is volt (pl. *ad, hagy* stb.), azonban a hasonló esetek e *-suk, -sük*-özéssel mértéktenül megszaporodnának.”

azonban olyan mondatok, amelyek kétféleképpen is helyesek lehetnek: *Bármit mond, nem hiszem el.* ~ *Bármit mondjon, nem hiszem el* (Kassai 1998: 24). A suksükölő és szukszükölő formák a nyelv természetes egyszerűsítési folyamatának kifejeződésai. Mivel a *t* végűek kivételével a legtöbb ige³⁷ kijelentő és felszólító mód tárgyas ragozású alakjai azonosak, a beszélők kiterjesztik ezt a szabályt a *t* végűekre is, vagyis megszüntetik a *t* végűek kivételes viselkedését. A nyelvművelés egyik alapelve, hogy a kivételeket be kell tartani. A suksükölés és a szukszükölés elkerüléséhez a beszélőknek több szabályt kell alkalmazni, aki szukszüköl, annak kevesebbet, és végül aki suksüköl és szukszüköl is, annak még kevesebbet (Kontra szerk. 2003: 139–40).

A mai nyelvhasználat

Az MNSZV-ben a megkérdezettek közel 30%-a ítélte helyesnek mindkét nem standard suksükölő mondatot, és 56%-uk a szukszükölőt. Az nyelven kívüli változók alapján az iskolázottság növekedésével nőtt a standard válaszok száma, a fővárosiak több standard választ adtak, mint a vidékiek. A nyelvművelő műsorokat hallgatók és ilyen újságcikkeket olvasók is több standarddal egyező választ adtak. A szóbeli mondatkiegészítésben 12% adott hiperkorrekt választ az *Azt akarom, hogy ő ... ki az ajtót* mondatra, és 18% a hiperkorrekt *választja* szóval egészítené ki a *Nem akarom, hogy Tamás a rossz utat ...* mondatot (Kontra szerk. 2003: 131–45). Mindegyik eset azt mutatja, hogy többen szukszükölnek, mint suksükölnek.

Ennek a kérdőíves vizsgálatnak alapján Kontra arra mutatott rá, hogy a *t* végű igék két típusát, a *t* és az *sz*t végűeket, azaz a suksükölő és a szukszükölő formákat el kell egymástól különíteni. Az MNSZV adatai azt mutatták, hogy a suksükölés és a szukszükölés nem feltétlenül ugyanarra a beszélőre jellemző. Az eredmények alapján megállapítható, hogy aki suksüköl, az szukszüköl is, de fordítva ez nem így van, aki szukszüköl, az nem feltétlenül suksüköl. A különbséget az magyarázhatja, hogy a fonológiai hasonlóság különböző mértékű a két esetben a standard és a nem standard szóalak között. Az *sz*t végű igéknél mind a standard mind a nem standard változatban van *sz* [halasztyuk] és [halasszuk], míg a magánhangzó + *t* tövűek esetén nagyobb a fonológiai különbség: [arattyuk] és [arassuk]. Az utóbbi esetben a nem standard jelleg feltűnőbb (Kontra szerk. 2003: 137–9).

---

³⁷ A kivételek közé tartoznak az *sz* ~ *v* tövű igék (*eszik, iszik* stb.) és a *v* (*sző*), valamint *sz* ~ *d* tövű igék (*alszik*).

A nyelvújító munkák már megemlítik, hogy többen szukszükölnek, mint suksükölnek. Grétsy hívja fel a figyelmet először arra, hogy az *-sz* végű igék másképpen viselkednek: „Mint példáimból is látható, mégsem annyira *suksük-*, mint inkább *szukszük-*ragozás ez” (Grétsy 1964: 243). Kovalovszky Miklós pedig azt írja: „Az ötvenes évek elején megindult küzdelem eredményeként a hibás használat »divatja« visszaszorult, kivéve tán az *-sz* végű igék »szukszük«-ragozását, amely különösen makacsnak mutatkozik (*felragasz-szük, kirekesszük* stb.)” (Kovalovszky 1980: 617). Ezt a különbséget mutatják az MNSZV adatai.

Összegzés

A XIX. század első évtizedeit megelőzően csak gyér adatok vannak suksükölésre, és nagyobb mértékben is csak a XIX. század második feléből adathozható, a későbbi nyelvújítási feljegyzések alapján azonban föltehető, hogy már a XVIII. században is használatos volt a székely nyelvújításokban és talán Szeged környékén. Az irodalmi nyelv a *t* végű igék kivételességét fönntartotta, és az egyes nyelvújításokban a kijelentő és felszólító mód között mutatkozó kiegyenlítődést az írott nyelv kirekesztette. (Ugyanígy kirekesztette az írott nyelv a felszólító módban a *taníjja* alakot – a standard *tanítsa* formával szemben –, de ez soha nem vált stigmatizált változattá, hanem megmaradt nyelvújítási sajátágnak.) A XIX. század végén ugyan Simonyi azt állítja, hogy a népszínművek nyelvében megtalálható, azok kiadott változataiban azonban csupán egy-egy adat található. Elképzelhetőnek tartom, hogy az előadásokban többször hallható volt, erre azonban adataink nincsenek.

Ha már a régebbi időkben is megőrzött volt, akkor esetleg hiperkorrekt alakoknak is föl kellene bukkanniuk, de nincs adatunk a XX. század közepe előtt a hiperkorrekcióra sem. Ez erősítheti azt a fentebbi megállapításomat, hogy ez a nyelvi forma egy ideig nem volt megőrzött, csupán azok közé a nyelvi változók közé tartozott, amelyek a szóbeliségben jelen voltak, jelen vannak, de amelyek használatát az írott nyelv kerülte. Először Kovalovszky hívja fel a figyelmet arra, hogy némelyek felszólító módú alakok helyett kijelentő módot használnak: „Vannak ma már olyan bizonytalankodó óvatosak is, akik, hogy elkerüljék a hibát, az ellenkezőbe esnek, s ilyeneket mondanak: Hallgatjuk csak meg!” (Kovalovszky 1953a: 192). A suksükölés és a szukszükölés a XX. század elején már megőrzött forma volt, még ha csak mint nyelvújítási sajátosság is. Ez összekapcsolódhatott a műveletlenséggel, mivel a nyelvújítási beszédet általában a kevésbé iskolázottak őrizték meg. Halász Gyula 1938-ban már egyértelműen kimondja, hogy a suksükölés a műveltség

fokmérője. Vélhetően a forma erőteljes megbélyegzésével függhet össze, hogy jelentős a hiperkorrekció is.

Az irodalmi nyelvi normán mindig is kívül esett a suksükölő ragozás. A XX. század elejéről vannak az első nyomok arra, hogy stigmatizálták az iskolákban. Ebben az időben a szépirodalomban is megjelent a nyelvjárási beszéd egyik jellemzőjeként. A nyelvművelés fő vonulata az 1930-es években Dengl, de még inkább Pintér és Halász magyar nyelvvédő könyveinek a hatására kezdte a suksükölést megbélyegezni. Pintér budapesti tankerületi főigazgatóként ugyanis rendelettel tette kötelezővé könyvének használatát. (A nyelvművelés-történet részben őt teszi felelőssé az álszabályok, nyelvhelyességi babonák elterjesztéséért – Fábrián 1984: 89–91.) A megbélyegzés vélhetően azonban nagyjából a XIX. század végén, a XX. század elején kezdődhetett, legalábbis az adatok szerint az 1910-es években a tanárok már javítják, a *Magyar Nyelvbe* író egyik olvasó tréfás alakulatnak tartja. A nyelvművelés fő irányzata ekkoriban még csak népiességnek tartja, de már megjelenik a suksükölés elítélése a purista nyelvhelyességi kézikönyvekben (vö. Halász Gyula: a műveltség fokmérője nem a szappanfogyasztás, hanem a suksükölés). 1949–50-től pedig a nyelvművelés fő árama újabb támadást indít ellene.

Az igekötők jelentésmódosító szerepe

Újabb keletkezésű igekötős igék

A nyelvművelő irodalom egyik vissza-visszatérő témája az igekötő-használat változásait érinti. Főként az úgynevezett „fölösleges igekötő”-re és a *meg*, *el* helyett használt *be*, *le* és a *ki* igekötőkre összpontosítottak (*megtart* ~ *betart*, *elolvas* ~ *kiolvas*). Az, hogy egyes igekötők – különösen a *be*, *le*, *ki* – újabb és újabb igéken jelennek meg, nem egészen új jelenség. Kovalovszky Miklós már jó ötven évvel ezelőtt részletesebben is foglalkozott a kérdéssel, bár elsősorban nyelvművelő szemszögből vizsgálta a jelenséget (Kovalovszky 1953: 173–7; 1980: 986–7; legrészletesebben Kovalovszky 1977: 169–82).

Az igekötők használatának nyelvhelyességi kérdései eléggé szerteágazó problémakört alkotnak. Az eddigi tanulmányok az alábbi igekötő-használati tendenciákat említik:

- 1) Vannak szokatlan igekötős neologizmusok. Egyes igekötők olyan szerepben jelennek meg, ahogyan korábban nem: *bevállal*, *beájul*, *befél*.
- 2) Igekötőt használnak egyes igéken, pedig az ige önmagában is ugyanazt jelenti: *bepótol*, *beígér*, *leközl* ~ *pótol*, *ígér*, *közl*. Ennek egyik altípusa, hogy idegen szavakhoz fölöslegesen járul igekötő, mert az alapszó már tartalmaz igekötőt, vagy annak megfelelő prefixumot: *kiexportál*, *ledegradál*.
- 3) Bizonyos igekötők terjednek mások rovására, általában a *meg* és az *el* helyett a *be*, a *ki* és a *le*: *bejósol*, *kiolvas*, *lebénít* ~ *megjósol*, *elolvas*, *megbénít*.
- 4) Elmarad az igekötő szokásosan igekötővel használt igékről. Ez különösen a hivatali nyelvben jellemző: *beidéz* > *idéz*, *elmarasztal* > *marasztal*, *lebonyolít* > *bonyolít*.

A *Nyelvművelő kézikönyvtár* különbözőképpen ítéli meg a jelenségeket. Az **igekötők használata** címszóban nem túlzottan tiltó, csupán a szóhasználat érzékelteti a rosszallást: „Számos ige mellett sokan hibáztatják, fölöslegesnek tartják az igekötőt: *(be)biztosít*, *(ki)értésít*...”; „idegen igék esetében olykor zavaró a szóvegyülés: *beinvestál* (*investál* v. *befektet*)...”; „Idegenszerű (németes) az igekötő az ilyenekben: *átbeszél*, *beszüntet*, *kitárgyal*”; „A leggyakoribb igekötők, a *be-*, *ki-*, *le-* főleg a *meg-* rovására terjeszkednek: *beindít*, *bejósol*, *kitárgyal*, *lebüntet*” (NymKsz.² 255). Hasonló megállapításokat olvashatunk az egyes igekötőket, illetőleg igekötős szavakat bemutató szócikkekben is, bár a szerkesztők álláspontja azokban néhol egyértelműbben kifejeződik: „Fölösleges a *le* igekötő, mivel

semmi többletet nem ad hozzá az ige jelentéséhez: *lejelentkezik, leközl, lerendez, leponosít, leszabályoz* stb.” (NymKsz.² 336)

Hogy a nyelvművelők álláspontjának változását megfigyelhessük, megvizsgáltam az elmúlt több mint száz év fontosabb nyelvművelő kézikönyveiben szóvá tett új igekötős alakokat. Arra kívánok rámutatni, hogy bár a felsorolt igekötős igék jelentős része valóban új, keletkezésük nem mondható szokatlanoknak, az igekötők nem fölöslegesek, és e változások jól leírható tendenciákba rendezhetők. E tendenciák korántsem újak, nem az elmúlt években-évtizedekben kezdődtek, hanem sokkal korábban, részben talán egészen az igekötők kialakulásáig vezethetők vissza.³⁸ Az újként tárgyalt igekötős alakulatok jelentős része jól magyarázható az érintett igekötőknek a XIX. században kialakult – vagy legalábbis megerősödött – funkciójával.

Az igekötők jelentésmódosító szerepének története

Kutatástörténet

Az igekötők kialakulásával és funkciójával foglalkozó szakirodalom terjedelmes. A fontosabbak közül meg kell említeni J. Soltész Katalin (1959) munkáját, amelyben a hat fő irányt kifejező ősi igekötők (*be, ki, el, meg, fel, le*) funkcióját vizsgálta történeti szempontból, azt mutatta be, hogy az eredeti irányjelentésből hogyan alakultak ki a jelentésmódosító szerepek. A TNyt.-ben D. Márai Mária (1992) tárgyalta az ómagyar kori igekötő-állomány kialakulását és főbb változásait, és a funkciók kezdődő differenciálódását. Kiefer (1996) fölvetette, hogy a szláv, a német és a latin nyelv befolyásolhatta az igekötők kialakulását, Honti (2001) azonban kétsésgbe vonta, hogy idegen hatások közrejátszottak volna a magyar igekötők alakulásában.

A mai magyar nyelv igekötőire vonatkozó irodalomból ki kell emelni Kiefer és Ladányi munkáját (2000), amelyben a *be, össze* és *tönkre* igekötőket elemezték, majd Ladányi (2004) az újabb keletkezésű *be* igekötős származékokat rendszerezte. Pátrovics (2003) az újabb keletkezésű igekötős igék keletkezésének motivációt vizsgálta. Szili Katalin előbb a *ki* (2003), majd a *be* (2005) igekötős igéket rendezte jelentésük alapján csoportokba.

---

³⁸ Az elmúlt néhány évben megsaporodtak az igekötők használatával foglalkozó írások. Az e témáról író szerzők egyetértének abban, hogy az igekötők újszerű, szokatlan alkalmazása az utóbbi években, évtizedekben fölgyorsult, egyes igekötőknek pedig szinte divatja van. E kérdés legjobb összefoglalása, és a *be* igekötő jelentéseit hatalmas példaanyagon bemutató tanulmány Ladányi Máriától származik (2004).

Történeti adatok

Az igekötők kialakulása több különböző módon történhetett. Az egyik esetben értelmzőszerű határozót illesztettek a mondatba a határozói bővítmény mellé, mintegy nyomatékosításul: *le fekjyk vala ... egy gekenre* (MargL. 11); *ffel yle lowa hathara* (ÉrdyK. 509). Ez a határozó idővel elvesztette önállóságát és az igével került szoros kapcsolatba. Az igekötők kialakulásának másik forrása, ha a névutó a névszó helyett az igéhez csatlakozik. A folyó a városon *keresztül* folyik. → A folyó *keresztülfolyik* a városon. A harmadik eset, hogy idiómáreszből válik igekötő: *agyon üt/ver* > *agyon-*; *tönkre tesz/jut* > *tönkre-* (Forgács 2004)

A fentiekből is következően az igekötők eredeti funkciója az igében kifejezett cselekvés irányának megjelölése volt. Ebből származtatható az aspektusképzés: a legkorábbi a perfektiváló funkció, ez már az ómagyar kor óta kimutatható. Az akcióminőség képzése szintén az ómagyar kor óta megfigyelhető, akárcsak a jelentésspecializáló szerep, bár ez utóbbiak ekkor még kevésbé jellemzők (D. Máta 2003: 413–4). Az igekötők jelentésköre a középmagyar korban tovább bővült, erősödik a perfektiváló szerepük. Nemcsak az figyelhető meg, hogy korábban igekötő nélküli igék igekötőt kapnak, hanem hogy a *meg* igekötőt ebben a funkcióban fölváltja valamely másik: *megnevet* > *kinevet*, *megfárad* > *elfárad*, *megarat* > *learat*. Az újmagyar korban a *ki*, *be* és *le* igekötők perfektiváló szerepe erősödik, nemegyszer felváltják ebben a funkcióban a *meg*-et, vagy mellette megjelenve jelentéskülönüléssel a *meg* a kevésbé befejezett cselekvést fejezi ki (félperfektív használat): *megárad* ~ *kiárad*, *megnyit* ~ *kinyit*. Az igekötő egyre többször nem a cselekvés irányát fejezi ki, hanem akcióminőséget, például a kezdő jelleget (*fellángol*, *felsőhajt*) vagy a cselekvés tartóságát (*elbajlódik*, *eldiskurál*). A jelentésspecializáló szerep is gyakoribbá válik, például az igekötő az ige jelentését ellentétesre változtatja (*becsül* – *lebecsül*, *hasonul* – *elhasonul*) (D. Máta 2003: 646–7). A hat ősi igekötő bonyolult jelentésszerkezetét történeti anyagon J. Soltész (1959) mutatta be, s az ómagyar kortól kezdve végigkövette a funkcióik változását, bővülését.

A nyelvművelő szabályozás az igekötőkkel kapcsolatban elsősorban a perfektiváló és a jelentésspecializáló szerepet érinti, ezek azok ugyanis, amelyek változása a nyelvművelők rosszállását kiváltotta. Az új ortológia támadást kezdett minden német mintára keletkezett szerkezet vagy szó ellen. A nyelvújítás idején a tükörfordításoknak köszönhetően az igekötős igék száma is megnőtt, a *be*, *le* igekötők léptek a *meg* helyébe, illetőleg a *be*, *ki*, *le* igekötőknek új jelentésmódosító szerepei alakultak ki. A nyelvújítás során alkotott szavak abban a tekintetben még nincsenek földolgozva, hogy mennyi alakult idegen, latin és német mintá-

ra, de azt többen megemlítik, hogy sok új összetett szó alakult német szavak tükörfordításaként a nyelvújítás korában (Fábián 1984: 61–5; Zsilinszky 2003: 738). A NyÚSz. *be* igekötős igéi túlnyomó többségének a németben is *ein-* igekötős ige felel meg: *becserél* : *eintauschen*, *begyakorol* : *einexerzieren*, *behoz* : *einholen* stb. Mint annyi más idegen mintára létrehozott szót és szerkezetet, az új ortológia ezeket is erősen bírálta, akkor is, ha a magyar nyelv rendszerébe jól illeszkedtek.

A másik tendencia az igekötők használatával kapcsolatosan, hogy hagyományosan igekötő nélkül használt igék valamilyen igekötőt kapnak.³⁹ A tendencia kezdetei az ómagyar korig nyúlnak vissza. Az ómagyar kor végén az igekötők kialakulásával és a perfektív funkció megjelenésével kialakulhatott egy olyan szabály, hogy a befejezettséget tipikusan az igekötő jelöli, ennek következtében mind több ige kapott igekötőt. A nyelvemlékekből jól nyomon követhető ez a változás. A Halotti Beszédben és más nyelvemlékekben még igekötő nélkül találunk több olyan igét is, amelyek a későbbiekben a cselekvés befejezettségének megerősítésére igekötőt kaptak: HB. Ef *zoboducha* wt urdung ildetuitvl – FestK. 379: *Zabadyhch megh* te ellenfeegednek zolgalatyabool; HB. kyt vr ez nopun ez homus világ timnucebelevl *mente* – BirkK. hadtol fem zabadeithat’ac meg magokat fem gonozocbol *mènthetic ki* magokat (D. Máta 1992: 679). Mivel az igekötős igék általában befejezett jelentésűek is voltak, ez azzal járt, hogy analógiásan egyre több befejezett cselekvést jelölő ige kapott igekötőt (uo. 693).

A XIX. és a XX. században tovább folytatódik ez a tendencia, változik viszont annyiban, hogy más igekötőket illesztettek hozzá az igékhez, mint a korábbi évszázadokban. Amint arra már J. Soltész Katalin is utalt (1959: 219), a XIX. századra a *meg* és *el* perfektíváló szerepe meggyengült, ezzel szemben a *be* és a *le* ebben a funkcióban viszonylag új, ezért ezeket kezdték perfektíválásra alkalmazni.⁴⁰ (A *le* igekötőről lásd még J. Soltész 1959a.) Nem lehet véletlen, hogy éppen a *be*, *le*, *ki* igekötők váltak egyre gyakoribbá, hiszen ezek az irányjelentésen – és az ezzel összefüggő jelentésárnyalatokon – kívül viszonylag kevés funkcióban voltak használatosak. Emellett, úgy vélem, nem hagyható figyelmen kívül ebben az időben a német – és kisebb mértékben a latin – nyelvi hatás sem: a XIX. században számolnunk kell a tükörfordítással alkotott szavakkal is (l. pl. NyÚSz.: *be-*

---

³⁹ A nyelvművelő irodalomban gyakran fölösleges igekötőnek nevezik ezeket; a jelenségről legújabban: É. Kiss 2004: 25–7.

⁴⁰ „Amilyen mértékben fejlesztette ki a *meg* után a többi igekötő is perfektív funkcióját, olyan mértékben csökkent a *meg* perfektíváló ereje. Hogy a két jelenség közül melyik oka a másiknak, nehéz lenne eldönteni, de kölcsönhatásuk kétségtelen” (J. Soltész 1959: 44–5).

cikkelyez, begyakorol, behoz, beperel, betábláz, betart, lebeszél). Az igekötővel nyomatékosított igék legnagyobb részének a jelentését az igekötő módosítja, pontosítja, illetve még jobban kiemeli a cselekvés befejezettségét. Általában az új változat vagy már keletkezésekor jelentéstöbblettel rendelkezik, vagy később alakul ki eltérő jelentése.

A XIX. század végétől többen is fölhívták arra a figyelmet, hogy a *meg* és az *el* igekötős változatok mellett egyre több ige esetén megjelenik a *be*, illetve a *le* igekötős változatuk. Az esetek nagy részében az igekötő perfektív funkciójú, azt mégsem mondhatjuk, hogy az új igekötő perfektiválja az igét, hiszen a régebbi változat is hasonló funkciójú volt: *megtanul ~ betanul, elismer ~ beismer* stb. Az ilyen és ehhez hasonló példákban jelentős szerepet kaphat az igekötő irányjelentése is, és a *be* esetében az igekötő új jelentésspecializáló szerepe is fontos tényező lehet.

A tendencia nem új, a kódexek korától ugyanis folyamatosan átrendeződés figyelhető meg az igekötők használatában, bár ezt csak a XIX. századtól teszik szóvá.⁴¹ Az igekötő szerepe eleinte a cselekvés irányának megjelölése volt. Ezt legelőször a *meg* vesztette el – már a legkorábbi nyelvemlékekben sincs *meg* irányjelentésben –, s kialakul perfektiváló funkciója. A *meg* a korai kódexekben nagyon általános, az igekötőknek a felét ez teszi ki (Kovács 1954; D. Máta 1992: 685). Mivel a *meg* fő funkciója már az ómagyar kor végén a perfektiválás lett, így fordulhatott elő az, hogy a középmagyar korban a perfektív funkciója meggyengült, és más igekötőket is kezdtek e célra alkalmazni. A *meg*-et később sok szóban másik igekötő váltja fel, nemritkán már a XVI. században. Ebben a szerepkörben először az *el*-t, később a *fel, ki, be, le* igekötőket kezdik használni: *megarat > learat, megolt > elolt; megnevet > kinevet* stb. (vö. J. Soltész 1959: 52–6; D. Máta 1992: 674–82).

A többi igekötőnek a perfektív funkciója viszonylag új. A XIX. század elejétől egyre erősödik a *be* és a *le* perfektív használata, sok esetben a *meg* helyett jelennek meg: *megtanul* → *betanul, megszerez* → *beszerez, megvár* → *bevár, megmosdik* → *bemosdik*. Bár kétségtelenül megfigyelhető olyan tendencia, hogy a korábbi *meg* igekötőt felváltó *be* vagy *le* bizonyos esetben ugyanazt jelenti, mint a korábbi igekötős alak, többnyire azonban nem szorítja ki a régi változatot az új, hanem megmarad mind a két alak, és jelentésük elkülönül.

A legtöbb szóban nemcsak egyszerű váltásról van szó. Az új igekötős alak más szemléletet is fejez ki. Ezt mutatja az is, hogy azok a XIX. századi adatok, amelyeknél a

---

⁴¹ Először a Debreceni grammatikában találunk elítélő megjegyzést; a szerzők szerint a *bevégezni* nem jó az *elvégezni* helyett. A fő kifogás az, hogy a *be* mint a befelé való irányulás kifejezője a *vég* szóval nem illeszthető össze (DebrGr. 1795: 304).

régebbi változat mellett megjelent egy újabb, az új nem szorította ki a régi formát, hanem mindkettő ma is használatos (pl. *elfojt* ~ *megfojt*, *elolvas* ~ *megolvas*, *lefizet* ~ *megfizet*, *fogad* ~ *megfogad*, *kiszab* ~ *megszab* stb. – vö. J. Soltész 1959). A két változat között jelentéskülönbség alakult ki: *eltart* ~ *kitart*; *megbetegszik* ~ *lebetegszik*, *megfürdik* ~ *lefürdik*, *megebénul* ~ *lebénul* stb.

A *megbetegszik* ~ *lebetegszik*,⁴² *megvizsgál* ~ *kivizsgál*, *meggyengít* ~ *legyengít* pároknál más jelentéskülönbséggel is számolni kell. J. Soltész ezt a különbséget Deme nyomán a *meg* félperfektív funkciójának nevezi. Azaz „a cselekvés csak részben fejeződött be, illetőleg véget ért ugyan, de nem érte el célját;” pl. *gyengít* (folyamatos) ~ *meggyengít* (félperfektív) ~ *legyengít* (teljesen perfektív) (J. Soltész 1959: 45). Az igék egy részénél az új igekötős változat intenzitásbeli különbséget is kifejez. Az eredeti *meg* igekötővel álló a kisebb mértékben, az új, *le* igekötős a nagyobb mértékben bekövetkezett cselekvésre, állapokra utal: *lebénul* ~ *megebénul*, *lebetegszik* ~ *megbetegszik*, *legyengít* ~ *meggyengít*, *lerúg* ~ *megrúg*, *lesántul* ~ *megsántul*, *letámad* ~ *megettámad*, *leterhel* ~ *megterhel*.

Természetesen nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy az új alak a cselekvés más aspektusát hangsúlyozza: az *elfárad* ~ *lefárad*, *megrúg* ~ *lerúg*, *lebénul* ~ *megebénul*, *jelentkezik* ~ *bejelentkezik* és a többi hasonló igepárban az igekötő irányjelentése is közrejátszik az új változat megjelenésében, sőt más igekötős igéknek is lehet analógiás hatása. A *lebetegszik* esetében például az illető személyt a betegség *ledönti* lábáról; akit *lerúgnak*, az lenn is marad a földön; amit *lekötnek*, azt leszorítva kötik meg.

Bár van néhány példa arra, hogy a *fel*, *el*, *össze* váltanak fel korábbi igekötőt (*elbukik* ← *megebukik*, *felbecsül* ← *megebecsül*, *felgyújt* ← *meggyújt*, *összeszed* ← *felszed*), a legtöbb adat a *be* és a *le* igekötőre van. Egyrészt azért, mert mint arról fentebb szó volt, a *be* és a *le* perfektiváló funkciója a XIX. században erősödik meg, másrészt mindkét igekötőnek még erős az irányjelentése, és az új alakok létrejöttét ez is befolyásolta.

Különösen tanulságos a *be* igekötő esete. Az újabb alakok egy részében a *be* speciális irányban módosítja az ige jelentését, úgy, hogy hivatalos jelentésárnyalatot kölcsönöz az igéknek. J. Soltész Katalin a *be* ötödik jelentésének veszi fel az általa „hivatalos funkció-

---

⁴² Ez nem azonos a nyelvjárásokban meglévő *lebetegszik* '<nő> szülés megindultakor ágyba fekszik' jelentésű igével (ÚMTSz. 3: 754b), de nem valószínű, hogy ennek hatására alakult volna a *megbetegszik* → *lebetegszik*. Kovalovszky szerint éppen e kettős értelem miatt különösen zavaró a *lebetegszik* (1977: 177).

nak” nevezett jelentést (J. Soltész 1959: 119–20).⁴³ Már Komáromy Lajos (1874) felfigyelt arra, hogy a *be* igekötő az ómagyar korban különböző igék jelentését hasonló irányban módosítja.⁴⁴ J. Soltész szerint feltehetően irradáció történhetett, vagyis néhány, úgynevezett „törvénykezési ige” esetében az igekötő eredetileg csak a cselekvés helyére, azaz a törvényszékre mutatott (*beidéz, beiktat, bevall, bevádol* stb.), de később az ige jelentése áttért az igekötőre, és ezután már más típusú/jelentésű igék is kaphattak ezzel az igekötővel ilyen speciális jelentésárnyalatot: *beáll* (katonának); *befúj, beesküszik, bejegyez, bejelent, beöltözik* ’szerzetesrendbe belép’, *beszentel*. Arra is rámutatott, hogy több olyan ige is tartozik ide, amely nem a törvényszékre utal, hanem csak valamilyen hivatalos helyre, így szerencsésebb ezt „hivatalos funkciónak” nevezni: *beajánl, beárul, beavat, beiktat, bejelent, beperel, beszüntet* stb. (J. Soltész 1959: 118–20; vö. még D. Mátyai 1992: 683). Bár ezzel első látásra jól magyarázható lenne az olyan igék keletkezése, mint a *befogad* (pályázatot, kérelmet), *behatárol* (lehetőséget, hatáskört, előirányzatot), *beindít* (tanfolyamot, gyárat), *bevizsgál*, a „hivatalos funkció” véleményem szerint vitatható. Kérdéses, hogy ez a jelentés valóban az igekötőnek köszönhető-e, és nem például a szövegkörnyezetnek. A történeti adatok azt mutatják, hogy az ige sok esetben a cselekvés irányát emeli ki, és mellette megjelenik a *-ba/-be* rag is. A hivatalos funkció megjelenéséhez köthető első példák az igekötő irányjelentése is világosan felismerhető, sőt az ige vonzata is (többnyire, bár nem mindig) *-ba/-be* ragos határozó:

- beesküszik* 1577 *Az szerzeteseknek rendibe be eskűt)*
beidéz 1526–27 *Herodes kyralth az ew ffyay ydezeek be romay wdwarban*
 1608 *Béidézi vádolásban*
beiktat 1526–27 *hog ysmeg be yktathnaa kyralsagaban; be yktatyk az zyz*
anya Marianak zyne eleiben, bel yktataak az pyspekseegben;
 1568: *ackor iktat be az eletbe, ammi örökseünkbe*
 1604 *úrök eletre be iktato)*

Hasonló példákat találunk még a *bepecsétel, beszentel, beszolgált, bevádol, bevall* igéknél is (NySz. és SzT.).

⁴³ A következő igéket sorolja ebbe a csoportba: *bead, beajánl, beárul, beesküszik, befelel, befizet, behajt (adót), behív, beiktat, beismer, bekíván, beküld, bemondd, bemutat, beöltözik, bepanaszol, beperel, besoroz, besúg, beszentel, bevádol, beválaszt, bevonul*.

⁴⁴ Először Komáromy Lajos figyelt fel erre az igecsoportra, de ő még „törvénykezési igéknek” nevezte el őket (Komáromy 1874: 125).

A XIX. század második felében egy részüket a germanizmus vádja érte. E nézet helytelensége ellen már Komáromy Lajos felszólalt. Úgy vélte, hogy a *be* hivatalos funkciója nem alakulhatott német mintára, mert a legtöbb igének nem felel meg *ein-* kezdetű német ige, sőt mivel a „befelé való irányulás mégis mindig hozzájuk képzelhető” (*beajánl, beárul, beidéz, besúg, bevall*), így igazolhatók a később analógiásan keletkezettek is: *beesküszik, begyakorol, betanul, bemagol, bepanaszol, beterjeszt*, és jól beleillenek a befelé irányulást kifejező csoportba (Komáromy 1874: 125–6).

Komáromy magyarázatával egyet is lehet értenünk, de a németből való fordítással véleményem szerint számos esetben számolnunk kell, különösen olyankor, ha van német megfelelője, vagy ha a *-ba/-be* vonzat nem lehetséges, és helyette tárgyesetet vonz az ige: *behatárol – eingrenzen, beismer – eingestehen, bemondd – einsagen, beszerez – einschaffen, beszüntet – einstellen, betanul – einstudieren, betekint (vmit) – etw. einsehen, bevall – einbekennen*. Német hatásra gyanakodhatunk minden olyan esetben is, amelyekben a *be* igekötő jelentésmódosító szerepét a magyar előzményekből nehezen lehet magyarázni: *beér* (utolér), *behoz* (‘helyrehoz, pótol’), *belát, beszüntet, betart*. És természetesen a többi *be* igekötős ige analógiás hatását sem lehet kizárni.

A XX. század első felének nyelvújító irodalmában gyakran hibáztatták azokat a *be* igekötős igéket, amelyeken a *be* a *meg* és az *el* helyére került. Az így alakult igék nagy része mára elterjedt, köznyelvivé vált, sőt a *meg, el* igekötős változatok is tovább élnek elkülönült – többnyire általánosabb – jelentéssel: *bediktál ~ lediktál, befogad ~ elfogad, beismer ~ elismer, beküld ~ megküld, beszerez ~ megszerez, beszüntet ~ megszüntet, betanul ~ megtanul, betilt ~ megtilt, bevizsgál ~ megvizsgál* stb.⁴⁵ Ezt rögzíti Kovalovszky Miklós 1953-ban, amikor azt írja, hogy ezek elfogadhatók, mert „jelentésbeli többletet, más árnyalatot fejeznek ki” (1953: 174). Vagyis ha szaknyelvi használatban helyes is, a köznyelvben a másik igekötővel való használatot ajánlják: *befogad* (pályázatot, kérvényt, számlát) a szaknyelvben helyes, a köznyelvben inkább az *elfogad*, a *bevizsgál* kereskedelmi és jogi szakki-fejezés, a köznyelvben a *megvizsgál* jobb. A XIX. század végén ezeket még minden formában helytelenítették.

---

⁴⁵ Néhány esetben az igekötős ige jelentése kitágul, és elszakad a hivatalos-szaknyelvi jelentéstől: *beszerez, betervez*.

A nyelvi szabályozás

A kezdeti megítélés

A nyelvművelő irodalomban – mint ahogy számos más nyelvi változást – az igekötők szokatlan használatát is a XIX. század második felében teszik többen szóvá. Vitatott szavak már előbb is voltak, erre már a Debreceni grammatikában is találunk példát (DebrGr. 305), de a XIX. század első felében csupán egy-egy konkrét szót kifogásoltak. Először talán Gyergyai teszi szóvá, hogy német mintára alkotnak új igekötős szavakat (*beállít, beszüntet, beigazol, beterjeszt*), illetőleg váltanak fel régibb igekötőket újabbal (*megismer* helyett *beismer*). Szerinte *beigazol, beismer, beszüntet* nincsen a magyarban (Gyergyai 1872: 32–3).

Imre Sándor is fölrója, hogy olyan igék elé tettek – sokszor német hatásra – *be, ki, meg* igekötőt, amelyek elé nem szükséges: *bead < felad; beárul < elárul, betanul < megtanul, kiolvas < elolvas* stb. (Imre 1873: 122–3, 151–3).⁴⁶ Az idegen – akkortájt német – nyelvi hatást tükröző vagy német szavak, szerkezetek mintájára keletkezett szavakat Szarvas Gábor és a Magyar Nyelvőr munkatársainak többsége abban az időben elutasították, sőt sok kedvezőtlennek ítélt változást német hatásnak tulajdonítottak, nemritkán alaptalanul.⁴⁷ Simonyi is azt írja, hogy az igekötőket – különösen a *be, föl* és *ki* igekötőt – sokan németesen használják: *beszüntet : einstellen (megszüntet), kimarad : ausbleiben (elmarad), fölmond (leckét) : auf sagen (elmond)* (Simonyi 1903: 32–3).

A XIX. század végén, XX. század elején a nyelvművelő irodalomban hibáztatott igék nagy része – ha máig használatban maradt – ma már mást jelent, vagyis jelentéskülönülés történt az igekötős és az anélküli alak között; az igekötős változat általában szűkebb, speciálisabb jelentésű. Simonyi *Helyes magyarság* című munkájában a következőket találjuk: *befogatosít, befolyamodik, begyőz, beidéz, beigazol, beküld (számlát), bemellékel, beszerez, bevádol, elfogad, leközöl, megmarasztal, megtámogat, megválaszol* (Simonyi 1903).⁴⁸ Különös, hogy a Simonyi által említett igék többsége a későbbi nyelvművelő kézi-

---

⁴⁶ Imre jó néhány olyan igét említ elsőként, amelyek a későbbi munkákban is előkerülnek, először mint helytelenek, később mint elfogadhatók.

⁴⁷ Arany János írja a Visszatekintésben: „Biharban »vele átellenben« – »vele szemközt«. Átkelve a Tiszán, egyszerre hallom: »neki átellenben« – »neki szemközt«. Soha nem hittem volna el, hogy ez utóbbiak magyarul vannak, ha csupán bihari nyelvérzékemre támaszkodom. És most melyiket vádoljam idegen büzzel. Nem merem egyiket is. – Vagy lehet-e mondani »megúnja magát« (er langweilt *sich*) németes, s unatkozik a magyar; mely új szót a nép sohasem használja, míg amazt kirekesztőleg, holott amaz szorosabban illik a német kaptára.” (Arany ÖM, 221)

⁴⁸ Csak azokat az igéket soroltam föl, amelyeket más igekötővel helyesnek tart. Azokat, amelyek helyett más szót vagy szó szerkezetet javasol, nem: kibeszél, helyesen *megszól, kijön vmivel* h. *megvan vele, beéri vele* stb.

könyvekben nem kerül elő. A *megválaszol*-t ugyan szóvá teszik még egy ideig, de ma már elfogadhatónak minősül, az *elvár és a megmarasztal* pedig Balassánál még megtalálható (1933), de utána már nem. A *beigazol(ódik)* és a *leközől* viszont az utóbbi évek nyelv művelő munkáiban is szerepel mint helytelenített alakváltozat (NymKsz. 60, 347).

A XX. század első felében is a nyelv művelő irodalomban gyakran hívják fel a figyelmet arra, hogy egyes igekötőket szokatlanul használnak. Balassa József 1922-ben azt írja: „Egyike a legcsunyább s a magyar stílust legjobban romboló divatháborúnak a *le* igekötő szertelen használata” (21). Ugyanebben a munkájában később pedig ezt olvashatjuk: „Újabban gyakran visszaélnék az igekötők használatával s különösen a *le, meg* igekötőket akkor is használják, mikor nincs rájuk semmi szükség” (85). Példái: *leközől* (cikket), *leszállít* (árut), *leigazoltat* (vkit), *lenyomoz* (ügyet), *lead* (előadást), *leépít* (‘csökkent’), *megmarasztal* (vendéget). Dengl János (1937: 254; 10. jegyz.) hasonló megállapítást tesz: „A *be* igekötő mindjobban terjed a *meg-* igekötő rovására.” Pl. *behódol, beígér, beijed, bejósol beszerez, betanul*. Azt is írja még, hogy nagyon elterjedtek az igekötővel fölöslegesen nyomósított igék: *beajánl, bebiztosítja magát, behelyettesít, beigazol, beígér, bepótol, beszoroz, elkötelezi magát, elvitat, felerősít, felfokoz, felmagasztal, kiértésít, kihangsúlyoz, kikézbesít, lecsökkent, leegyszerűsít, lefogad, leigazoltat, leközől, lemérsékel, leosztályoz, leutánoz*. Helytelenít továbbá egy sor *le* igekötős igét, amelyekben korábban másik igekötő szerepelt: *lebüntet ~ megbüntet, lenyomoz ~ kinyomoz, lerövidít ~ megrövidít, leszerződik ~ elszerződik, lezár ~ elzár* (uo. 254–5), valamint azt, ha az idegen szavakhoz fölösleges igekötőt tesznek: pl. *meginvitál, beinstallál, leredukál, kiexportál* (uo. 386).

Nagyobb számban először Dengl sorol fel könyvében igekötővel „fölslegesen” nyomósított igéket. Ezeknek jelentős része azután a későbbi nyelv művelő irodalomban is megtalálható; a többség eleinte mint hibás, kerülendő forma, később úgy, hogy már nem tartható helytelennek, vagy amely egyik jelentésében elfogadható, másikban azonban nem. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy még ha kezdetben fölöslegesnek is tűnt az igekötő, idővel kialakul valamelyes jelentéstöbblete. Például az igekötő nélküli változat az általánosabb, az igekötős a speciálisabb jelentésű lesz: *kezel ~ lekezel, szerez ~ beszerez, ápol ~ leápol*.

Dengl példái között van azonban néhány olyan ige, amelyeknek nagyon eltérő a megítélésük. A *beigazol* és a *leszállít* (árut) Denglnél helyesként szerepel, de a *beigazol*-ról egészen napjainkig azt írják, hogy fölösleges rajta igekötő, a *leszállít* pedig csak az utóbbi években vált elfogadottá (NymKsz.; NymKsz.²). A Dengl által hibáztatott *elkötelezi magát*

és a *felmagasztal* ezzel szemben az *Értelmező szótárban* választékos stílusminősítést kapott (ÉrtSz. **elkötelez, felmagasztal** alatt).

Tiszamarti Antal (1943: 18–20) a *be*, *ki* és *le* térhódítását teszi szóvá, mivel egyrészt korábban igekötő nélkül használt igéken, másrészt az ősi *meg* helyett alkalmazzák: *beígér*, *beigazol*, *kihangsúlyoz*, *leutánoz*; *behódol* (*meghódol*), *betart* (*megtart*), *kivizsgál* (*megvizsgál*), *lerövidít* (*megrövidít*) stb. A hibáztatásokat még hosszasan lehetne sorolni, egészen napjainkig (pl. Kovalovszky 1977: 169–82; Kovalovszky 1980: 984–7; NymKsz. 261–2).

Az igekötővel újabban ellátott igéken belül van még egy csoport, amelyet a nyelv-művelő irodalomban helytelenítene. Azok az idegen szavak tartoznak ide, amelyek az átdadó nyelvben már tartalmazznak prefixumot, de a magyarul beszélők még egy azonos értelmű magyar igekötővel is megtoldanak: *beimportál*, *leredukál* (vö. Kovalovszky 1953: 173; Huszár 1992: 270).

Egy természetes tendencia megnyilvánulásának tarthatjuk azt, hogy olyan idegen szavakat, amelyek az eredeti nyelvben igekötővel vannak ellátva, magyar igekötővel használunk. Az idegen szót – mert a magyarul beszélő számára nem motivált – nem elemzik ketté (igekötőre és igére), előtagjába nem érzik bele az igekötőt, és a pontosabb közlés érdekében egy magyar igekötővel illesztik be a magyar nyelv rendszerébe.

A megítélés megváltozása

Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Kovalovszky Miklós már 1953-ban védelmébe vesz egy sor, korábban nem helyeselt alakot, mivel jelentéstöbbletet hordoznak: *bediktál* (hiányzókat), *behelyettesít* (egy számot), *betart* (szabályt), *bevásárol*, *lenyomoz*, *kiolvas*, *visszaolvas* (lejegyzett szöveget) stb. (Kovalovszky 1953: 174–6).

Több olyan ige is van a *Nyelv-művelő kéziszótárban*, amelyeket Simonyi helytelenít a *Helyes magyarságban*. A kéziszótár azonban a legtöbb esetben csak megállapítja, hogy a régebbi és az újabb igekötős változat jelentése elkülönült, így nem hibáztatja őket. A *be* igekötősök közül például ilyen a *beismer* ~ *elismer*, *beszüntet* ~ *megszüntet*, *betanul* ~ *megtanul*, *betilt* ~ *megtilt*. Ugyanígy nem helyteleníti az olyan újabb szavakat sem, mint a *beijed* (~ *megijed*), *bealszik* (~ *elalszik*), csupán a bizalmas stílusbe utalja őket (NymKsz.² 63, 67). Büky László gazdag példaanyaggal mutatja be, hogy egyes újabb igekötős igék stílárisan és jelentésükben is különböznek a régebbi változataiktól, és akár hiánypótlóak lehetnek (Büky 2007).

Ugyanakkor az újabb nyelvművelő munkákban lehet még elítélő megjegyzéseket olvasni. Balázs (2001a: 140) a *le* igekötőt helyteleníti, ha az kiszorít másik igekötőt: *lemeszel* < *bemeszel*, *leterhel* < *megterhel*, vagy ha fölösleges, mert az igekötő nélküli ige ugyanazt jelenti: *lejelentkezik*, *leközi*, *lerendez*, *leszabályoz*. Az idegen szavak megtoldása még egy, magyar igekötővel „részben érthető, hiszen az eredeti szó jelentését egyre kevesebben ismerik”, de a *beinvestál* helytelen, helyesen *investál*, *beruház*, az *elszeparál* helyesen *szeparál*, *elválaszt*, *elkülönít* (Balázs 2001a: 75 és 140).

A nyelvművelés érvei

A XIX. században a legfontosabb ellenérv az volt, hogy ha van német megfelelője, akkor germanizmus, tehát helytelen. Ez az érv máig előfordul, de a fő kifogás velük szemben a későbbiekben az, hogy az igekötő nem változtat az alapige jelentésén, az ige önmagában is ugyanazt a jelentést hordozza, illetőleg hogy abban a jelentésben már van egy régebbi igekötős változat. A fölöslegesség érve azért is furcsállható, mert sem a perfektiválást, sem a nyomatékosítást nem veszik különálló jelentésnek. A hibáztatott fölösleges igekötőkkel szemben akkor sem lesznek elnézőek, ha valamelyik az igekötők hagyományos funkcióinak megfelel: *beigazol*, *bejelentkezik*, *lecsökken*, vagyis ha az irányjelentés hangsúlyosabb kifejezése is motiválhatta az új szót.

A nyelvművelőknek az az érve, hogy az új igekötős alak fölösleges, mert ugyanazt jelenti, mint a régebbi változat, vagy mert a mondanivaló félreértését okozhatja (*lemosdik* < *megmosdik*, *lebeszél* < *megbeszél*, *lesóz* < *megsóz*), több szempontból sem tartható. Az új igekötős igének nem teljesen ugyanaz a jelentése, a szövegkörnyezetet figyelembe véve nem beszélhetünk félreértésről. A fölöslegesség – tudniillik ugyanazt a jelentést két különböző alakkal fejezzük ki, ezért az újabb fölösleges: *elolvas* ~ *kiolvas* – azért is furcsa, mert más esetben az igekötővel kifejezhető azonos jelentések éppen a magyar nyelv gazdagságát, egyedülállóságát mutatják. Ellentétes igekötővel is ugyanazt tudjuk kifejezni: *befest* ~ *kifest*, *betöri* (az ablakot) ~ *kitöri*.

Az 1945 utáni időszakban a germanizmusra már nemigen hivatkoznak, a fő érv az lesz, hogy az igekötő fölösleges, mert semmilyen jelentésöbblete nincs az újabb változatnak, illetőleg hogy a magyar nyelv sajátosságait veszélyezteti.

A perfektiválás mellett más oka is lehet az igekötő megjelenésének. Egyes esetekben az igekötős változat azt fejezi ki, hogy nagyobb mértékben történik valami, például a mennyiségi csökkenést vagy növekedést kifejező igékben: *erősít* – *felerősít*, *fokoz* – *felfokoz*,

csökkent – lecsökkent (vö. Dengl 1937: 255), újabbak: *szűkít – leszűkít, rövidít – lerövidít* (vö. J. Soltész 1959: 148). Más esetekben a *le* és a *fel* igekötő az erkölcsi lealacsonyítást, illetve felemelést fejezi ki: *lekezel*,⁴⁹ *legyaláz, lepocskondiáz; felmagasztal* (Kovalovszky 1953: 173).

A perfektív funkció mellett jó néhányszor – különösen a *be* és a *ki* esetében – az igekötő irányjelentése is közreműködhetett a kialakulásban: *becsatol, befolyamodik, behelyettesít, beidéz, bemellékel; kifolyósít, kiigényel, kiközvetít, leigényel* stb. Ezen kívül az analógia, illetve a kontamináció is közrejátszhat egy-egy újabb igekötős alak létrejöttében: *kiszámláz: kiállítja a számlát, leápol: olajjal leken és letörölget; lesokszorosít: sokszorosít × lemásol*.

Az újabb igekötős változatok megjelenésével a valóságot árnyaltabban, specifikusabban ábrázolhatjuk. Amíg korábban egy igét használtunk különböző, bár hasonló tevékenységek kifejezésére, most több szavunk van, jobban lehet a helyzetek között differenciálni. Ezt mutatja az, hogy a két párba, állított igekötős ige nem ugyanazt jelenti, illetőleg a szintaktikai környezetük sem azonos.

Kétséggívül figyelemre méltóak azok az esetek, amikor is az igekötős ige már jóval korábban felbukkan, de csak a XX. század első felében kezdik hibáztatni. Például: 1526–27 *beajánl*, 1573 *bevádol*, 1584 *lecsökken* (NySz.), 1637 *bebizonyít* (J. Soltész 1959: 117), a XVIII. század vége *bepótol* (J. Soltész 1959: 117), 1783 *beszerez* (NyÚSz.).

Az igekötő megjelenésének É. Kiss szerint nyelvi rendszerben gyökerező okai vannak, és szerinte az igekötő megjelenése az aspektus jelölésének megváltozásával függ össze. Az aspektus vagy a beszélő nézőpontja vagy a mondatban leírt helyzet alapján határozható meg. Az ómagyar korban a sokféle igeidő a nézőponti aspektust fejezte ki, de az igeidők rendszere a középmagyar korban felbomlott, az igei paradigmák funkciójukat veszítették, majd eltűntek. Ezzel párhuzamosan kiépült az igekötők rendszere, s ma már a hely- és állapotváltozást igekötővel fejezzük ki, így a helyzeti aspektus grammatikalizálódott. É. Kiss szerint ebbe a folyamatba illeszkedik az, hogy a befejezett jelentésű igét igekötővel látjuk el (2004: 26–7, l. még É. Kiss 2005).

Az idegen prefixumot tartalmazó szavakon megjelenő magyar igekötőt többen a latin műveltség visszaszorulásával magyarázzák, vagyis hogy a nyelvhasználó nem tudja a

---

⁴⁹ Ma a *lekezel* vkit használatos 'megalázóan bánik vkivel' jelentésben, de a XIX. század óta a *lekezel* vkivel 'kezet fog vkivel' ige is előfordult, és csak ez utóbbi jelentésében tartják fölöslegesnek az igekötőt (vö. NymKsz.² 337).

szó idegen nyelvbeli jelentését (Dengl 1937: 386; Kovalovszky 1953: 173; 1977: 176; Balázs 2001a: 75, Pátrovics 2002: 486). Ez azonban csak részben igaz. Több közülük felbukkan már a XIX. század végén (pl. *meginvitál*, *megreformál*), de vannak adatok jóval korábbról is, olyan szövegkörnyezettel, amelynek esetében a latin nem tudása kevésbé jöhet szóba: 1599: „Es Summához computaluan az tavalý eztendeobely partialban *be inseralt* summat teott mindenesteol fl. 1418/31” (SzT. I: 698b). 1599: „Forgott eo kgmek eleott Radnothi Jstwan, es Alczer Georgy dolgok, miertogy ... in Anno 1597-ben Zam weweo vrain Ispansagbely tizekben bizonios terhekkal sulliositottak volt eeket kikbeol valo *expurgalasokra* eo kgmek varosul eeket kys bochatottak vala melyek beol valo *ky expurgalasara* reportaltanak mostan bizonios tanuknak vallasokat” (SzT. VI: 720b – Kiemelés tőlem: S.B.).

Az idegen szavak igeikötővel való ellátásában a pontosabb közlésre való törekvés, az expresszivitás kifejezése, más igeikötős igeik analógiás hatása mellett a szerkezetkeveredésnek is lehet szerepe: *exportál* × *kivisz* > *kiexportál*, *investál* × *befektet* > *beinvestál* stb., bár ezt kevésbé szokták hangsúlyozni (vö. mégis Kovalovszky 1977: 177; NymKsz. 60).

A Magyar nemzeti szövegtárban és a Magyar történeti korpuszban ezekre alig van adat, írásban tehát nem lehetnek gyakoriak, újabban azonban a számítógépes nyelvhasználatban használatos: (adatok) *kiexportálása* és *beimportálása*. Ez azonban nem nyelvi hiba, legfeljebb is csak műveltségi, bár a régi nyelvi adatok azt mutatják, hogy még latinul tudó vagy a latint valamennyire ismerő emberek írásában is előfordul a magyar igeikötővel való megtoldás.

	Magyar nemzeti szövegtár		Magyar történeti szövegtár	
	igeikötő nélkül	igeikötővel	igeikötő nélkül	igeikötővel
áttranszformál	98	7	24	1
beimportál	971	5 (1 nym.)	66	0
beinstallál	162	1	2	0
beinvítál	1086	56	88	9
beintegrál	1433	11 (1 nym.)	184	0
beleintegrál	1436	9	?	?

	Magyar nemzeti szövegtár		Magyar történeti szövegtár	
	igekötő nélkül	igekötővel	igekötő nélkül	igekötővel
beinvestál	238	13 (2 nym.)	3	0
beinvestál	240	6	3	1
eldeformál	127	6	35	0
elszeparál	34	20	11	0
kidisszidál	334	3	54	0
kiexportál	1095	1 (2 nym.)	45	0
ledegradál	265	15 (1 nym.)	78	3
ledesztillál	52	0	9	0
lereagál	12520	70	476	9
leredukál	360	21	132	4
meginvitál	1058	119	90	19
megreformál	145	226	109	41
összekombinál	562	30	309	4

13. táblázat

Idegen eredetű szavak magyar igekötővel

A mai nyelvhasználat

A szokatlan, meglepő használat korábban is feltűnt az igekötők változását behatóbban vizsgálóknak. Kovalovszky Miklós már az ötvenes évek elején azt írta: „Ez a forrongás az igekötők használatában, a beszélőknek szüntelen, szinte lázas kísérletezése új jelentésárnyalatoknak új nyelvi formákkal és eszközökkel való kifejezésére... azt mutatja, hogy nyelvünk mai korszakában a kifejezésbeli gazdagodásnak és árnyalásnak egyik leghasznosabb és legelevenebb eszköze az igekötő” (Kovalovszky 1953: 176). Azt is meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy példái jól magyarázhatók az igekötők jelentésmódosító funkciójával: *lepirítja a hagymát, lesüti a húst, leállítja a motort, kiolvasta a könyvet, beindítja a*

tanfolyamot stb. (uo.). Kovalovszky nem utasítja el az összes szokatlan igekötős neologizmust. Azt is írja, hogy „megértőnek kell lennünk az új, még szokatlan, esetleg idegenszerű igekötős kapcsolatok iránt” (Kovalovszky 1980: 986). Ha jelentésbeli vagy stilisztikai többletet hordoz, akkor elfogadható, még akkor is, ha idegenszerű, divatos használat hozta létre őket, de a nyelv szokás mára elfogadta őket, mert jelentéstöbblettel vagy sajátos stílusértékkel bírnak (uo.).

Az elmúlt években többen is foglalkoztak napjaink gyakran furcsa, szokatlan igekötős szóalkotásaival. Nádasy Ádám azt írja: „Úgy tűnik, az utóbbi évtizedekben a magyar nyelv ráharapott a saját igekötőire. Mintha csiklandozná a beszélőket egyfelől az igekötőkben rejlő tartalmi potenciál, vagyis az, hogy eddig egybemosott finom árnyalatokat is ki tudjunk fejezni (lásd *le* mint *lebeszélhető díjcsomag*, vagy *be* mint *bealszik*), másfelől a stiláris lehetőség, a harsány kolorit, amit az igekötők halmozásával, meglepő váltogatásával tudunk elérni (lásd *lerendez*, *áttranszferál*, *elmellőz*, *kiprovokál*; *elfárad* helyett *lefárad*; vagy az olyanok, mint *szétdolgoztam az agyamat*)” (Nádasy 2003: 287). Pátrovics az igekötők használatának „nagyarányú terjedéséről” beszél – egy Fülei Szántó Endrétől átvett terminussal „kreatív használat”-nak nevezve a jelenséget –, jónéhány példával szemléltetve is állítását (Pátrovics 2002: 484–5; vö. még Pátrovics 2003; T. Somogyi 2003).

Az új, szokatlan igekötős igék jelentős csoportját alkotják a *be* igekötős neologizmusok. Az igekötők változásáról szóló publikációk nagy része ezzel foglalkozik (pl. Nádasy 2003; Pátrovics 2003; Ladányi 2004). Részben azért tűnhetnek fel szokatlanságukkal, mert a *be* igekötő új szerepben jelent meg: *besír*, *bealszik*, *beréviül*,⁵⁰ részben pedig azért, mert nagy számban jelennek meg, tehát igen produktív összetételek. A szerzők általában egyetértenek abban, hogy a szlengből erednek (Pátrovics 2002: 486; vö. T. Somogyi 2003).

Ladányi (2004) szerint *be* igekötős neologizmusok beleillenek a *be* eddigi szerepköreibe, illetőleg az eddigi jelentésekből levezethetők, így a kreatív nyelvhasználatra is példák. Szili Katalin szerint is besorolhatók a befelé irányulás mozzanata alá a *be* igekötős újítások. Ha „a főnévi, melléknévi alapszóban megnevezett vagy a szót melléknévi igenévi alakjával

---

⁵⁰ Ezekben a példákban a *be* igekötőnek új akcióminősége jelent meg. Nádasy Ádám ezt szubmerzív funkciónak nevezte, mivel az igekötő itt a cselekvésben való elmerülést, beletemetkezést érzékelteti (2003: 287), Ladányi Mária szerint viszont „a cselekvésben való elmerülés a *behisztizik*, *besír*, *beröhög* igék esetében is másodlagos a valamilyen felfokozott/intenzív állapotba való kerüléshez és az abban való elmerüléshez képest, vagyis a szubmerzív akcióminőség itt is a **kezdéssel** és az **intenzitással** összekapcsolódva jelentkezik” (Ladányi 2004: 102).

kifejezett állapot teljesen betölti az alany testét, lelkét”, például *beijedt* ’az ijedtség betöltötte’ (Szili 2005: 284). Ladányi a *befél*, *behány* kapcsán inchoatív-szubmerzív összetett akcióminőséget valószínűsít, ’elkezd nagyon csinálni vmit’ jelentéssel. Arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes esetekben a besorolás problematikus lehet, mert a *be* igekötőnek új jelentései vannak kialakulóban, és a meglevő igekötős igékre alapuló akcióminőségek is változnak. (Ladányi 2004: 110).

Összegzés

Az igekötőket érintő változások egy része hasonló ahhoz, ami a korábbi századokban történt az igekötőkkel: a) az egyik igekötő ugyanabban a funkcióban erősödik a másik rovására; b) igekötő újabb és újabb igékhez járul; és c) az igekötőknek új jelentésmódosító szerepei alakulnak ki.

Az igekötő szokatlan használata az esetek jelentős részében a már a XIX. században kialakult funkciójával magyarázható. A szakirodalomban felsorolt példák egy része a XIX. század első felétől adatható (*bepótol*, *beigazol*, *letilt* stb.), más részük a XX. század elejéről (*lejelentkezik*, *leközl* stb.), némelyik csak az utóbbi évtizedből: *bekönyvel*, *lefixál*. Ezeket az eseteket mindenképpen el kell választani azoktól, amelyek valóban újításnak számítanak, például azért, mert új akcióminőség jelenik meg, pl. nagy számban keletkeznek új *be* igekötős igék: *beállal*, *beájul*.

A kérdés csupán az, köznyelvivé válnak-e ezek az új igekötős alakulatok (vagy legalább egy részük), éppen úgy, ahogy a korábbi esetekben is gyakran megtörtént? A 80–100 évvel ezelőtt helytelennek kikiáltott igekötős újítások ugyanis köznyelvivé váltak, és az új alakokhoz általában új jelentés társult.

Összefoglalás

Öt különböző változót vizsgáltam a nyelvművelő szabályozás történetének szempontjából. Közös bennük, hogy a nyelvművelés elítéli a standard ellen vétőket, műveletlennek bélyegezve őket. A nyelvi változók elemzése során igyekeztem földeríteni, mikortól mondanak, illetőleg írnak elítélő vagy értékelő megjegyzéseket az egyes formákról, mivel érvelnek, amikor a változók valamelyik változatát elítélik. Ezeket a vélekedéseket mérvadó, sokat hivatkozott szövegek nyelvhasználatával vettem össze. Így a Vizsolyi és a Hanau Bibliával, Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaival, Pázmány prédikációival.

1. A *-ba/-be* és *-ban/-ben* ragok története azt mutatja, hogy a nyelvi szabályozás kialakíthat és hosszú távon is megőrizhet olyan különbségtételt, amelyet a beszélt nyelv nem, de legalábbis nem következetesen tart meg. A *-ba/-be* és a *-ban/-ben* ragok használata már az ómagyar korban változatosságot mutat. A középmagyar korban a nyelvtanírók mellett a nyomdászok is igyekeztek a *hol?* és a *hová?* irányt külön raggal kifejezni. A példaképpül állított művek szerzői, fordítói törekedtek arra, hogy a két irányt megkülönböztessék, Károli, Szenci, Apáczai meglehetősen következetességgel illativusban *-ba/-be*, inessivusban *-ban/-ben* változatot használtak.

Németh Miklós úgy véli, hogy az inessivusi *-ban/-ben* változat fennmaradásában a nyelvtanoknak volt nagy szerepe. Vannak olyan jelek is azonban, amelyek ebben a folyamatban a nyomdászok nagyobb szerepére utalnak. Így Pázmány esetében nem a szerző, hanem a nyomdász vagy korrektor tevékenységének köszönhető a következetes használat. Mivel már a kódexekben kimutatható a hiperkorrekció, valamint az a tendencia, hogy a műveltebb írókra, másolókra jellemző inessivusban a *-ban/-ben* és illativusban a *-ba/-be* változat használata, a nyelvtanokra és nyelvművelő munkákra nehezen fogható, hogy kezdetől a *-ban/-ben* fennmaradásához, tekintélyéhez hozzájárultak volna, más – egyelőre ismeretlen tényezők – is szerepet játszottak. Nem tudni, milyen tényezők motiválták a kódexmásolókat, de talán sok egyéb mellett szerepe lehetett annak is, hogy a latinban megkülönböztetik a két irányt. Erre hivatkozik majd évszázadokkal később Földi János is.

Az előíró szabályok – a grammatikák minden értékelés nélküli leírásait nem tekintve – először a XVII. század vége felé bukkannak föl, Misztótfalusi Kis Miklós és tanítványa, Tsétsi János követeli meg a *-ban/-ben* és a *-be/-be* elkülönítését. A XVIII. század végétől Kazinczy kiadói, szerkesztői és kritikusi gyakorlatában szintén érvényesítette ezt az elvet, és

a korabeli nagy tekintélyű nyelvtanokban (pl. Révai, Verseggy) is *hová?* kérdésre *-ba/-be, hol?* kérdésre *-ban/-ben* változatot találunk. A XIX. századra az írott nyelvben kialakul a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* megkülönböztetésének gyakorlata, és ezt a standard írott normája rögzítette (MNYR.).

A nyelvjárási adatok szerint a beszélt nyelvből a nazálisos változat hiányzik, és az elszórt megjegyzések alapján a standard beszédből is hiányzott a XIX. században is. A választékos nyelvben a *-ban/-ben* jelenlétéhez (vagy megjelenéséhez?) vélhetően az a hiedelem is hozzájárult, hogy az írott nyelv jobb, szebb, mint a beszélt nyelv, és a választékos beszédnek minél inkább az írott nyelv normájához kell igazodnia, az írott nyelvben pedig különbség van *-ba/-be* és *-ban/-ben* között.

2. Az *ami ~ amely* kérdése nem ilyen egyértelmű. A középmagyar korban a nem személy jelentésű konkrét főnévre visszautalhatott az *aki, amely*, a XVIII. század végére azonban az *aki* használata e szerepben csökken. A XIX. század elejére látszik kialakulni a következő fő szabály: konkrét főnévre, ha nem személy jelentésű, az *amely* vonatkozott; ha a főnév nem volt kitéve a főmondatban vagy névmás helyettesítette, akkor az *ami* utalt vissza. A vonatkozó kötőszók használatára már a XVII. századtól vannak előírások (Geleji Katona István, Pereszlényi Pál, Tsétsi János).

A XIX. század elejére kialakult normát kodifikálták a korabeli nyelvtanok, így az akadémiai nyelvtan, *A' magyar nyelv' rendszere* is. A XIX. század közepétől az *amely* mellett ugyanabban a funkcióban megjelent az *ami*, és Jókai révén az irodalmi nyelvben is elterjedt. A XX. század elejére a konkrét főnévre visszautaló *ami* egyre szélesebb körben használatos.

A nyelvművelő irodalomban két fő irányzat különböztethető meg. Az egyik szigorúan ragaszkodik a kodifikált norma betartásához (Balassa József, Pintér Jenő, Kálmán Béla). Arany Jánostól kezdve van azonban egy megengedőbb irányzat is, amely konkrét főnévre visszautalva elfogadhatónak tartja az *ami* használatát, és az *ami* és *amely* közötti választást stilisztikai szempontoktól teszi függővé (Nagy J. Béla, Rácz Endre, Balázs Géza). A szigorúbb különbségtétel követelménye egyes fordítóirodák nyelvhasználati és stilisztikai útmutatóiban még mindig olvasható (Piros Fordítóiroda⁵¹; Koblinger–Tímár⁵²). Ugyanakkor azok

---

⁵¹ <http://www.pirosforditotiroda.hu/orvosiforditas/forditas.html> [2011. március 10.]

⁵² Koblinger Egmont–Tímár András: Fordítási útmutató szabad szoftverek magyarításához <http://forditas.fsf.hu/html/node5.html#SECTION00510000000000000000> [2011. március 10.]

a jóslások, amelyek az *amely* visszaszorulására, kiveszésére vonatkoznak, az írott szövegek alapján egyelőre nem igazolódtak be.

3. A *végett* névutó a XVI. század óta adatható. Főképpen célhatározói funkcióban szerepelt, bár szinte a kezdetektől vannak adatok okhatározói használatára is, még ha ezek az adatok jóval ritkábbak is. A ritkább névutók közé tartozhatott, törzskorpuszomban nem fordult elő. A XIX. században a kodifikált standard a *végett*-et célhatározói, a *miatt*-ot okhatározói funkcióval rögzítette. A két funkció alaki megkülönböztetése azonban nem mindig egyértelmű. Az *-ért* rag mindegyiknek lehet kifejezőeszköze, és a szövegekörnyezet alapján el lehet kerülni a félreérthetőséget. A *végett* okhatározói használta a nyelvjárásokban is megtalálható.

A nyelvművelő irodalom az 1820-as évektől teszi egyértelműen szóvá, hogy a *végett* névutónak okhatározói használata van. Az egy forma – egy funkció elvét követve a *végett* és a *miatt* megkülönböztetését javasolják a választékos stílusban, bár elismerik, hogy nem mindig könnyű az okot és a célt megkülönböztetni. A cél és az ok között sokszor csak az időviszonyok alapján lehet dönteni, vagyis ha valami megelőzi a cselekvést, akkor kiváltó okként értelmezhetjük, ha valami a cselekvés után teljesül, válik elérhetővé, akkor elérendő cél.

4. A *t* végű igék felszólító és kijelentő mód tárgyias ragozású alakjai közötti kiegyenlítődés a többi ige mintájára sokfelé bekövetkezett. A suksükölő és szuksükölő igeragozás a nyelvjárásokban nagy területen megtalálható. Első feljegyzések a XVIII. század végéről vannak, azt megelőzően csak néhány elszórt adat található. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok arra utalnak, hogy a XVIII. században már a székely nyelvjárásokban és Szeged vidékén elterjedt lehetett. A XIX. század végén a vidéki lakosság városba áramlásával együtt a suksükölő ragozás is feltűnt a városi népnyelvben. Olyan feltűnő ragozási sajátossággá vált, hogy a népszínművekben, az irodalmi alkotásokban a nyelvjárási beszéd egyik fő jellegzetességeként használták föl.

A XX. század elejéről vannak már adatok arról, hogy a tanárok, tanítók az iskolában megbélyegezték, javították, de a nyelvművelő munkákban ekkor még csak népies pongyolasággként beszéltek róla. Az 1930-as évek közepétől a meghatározó nyelvművelő kiadványokban már a műveltség szintjével kötötték össze. Az 1950-es évek elején a nyelvművelők minden fórumon támadást indítottak ellene. Ennek okaira talán Kovalovszky Miklós világít rá, amikor azt írja, hogy egyesek azért suksükölnek, hogy gúnyolódjanak az új kádereken (vö. suksük-elvtárs). Az bizonyos, hogy a suksükölés az egyik legmegbélyegzettebb nyelvi

formává vált, ezt mutatja a nagyszámú hiperkorrekt alak is. Ennek ellenére a nyelvjárási följegyzések arról tanúskodnak, hogy ez a ragozási sajátság a nyelvjárásokban terjedőben van, a rejtett norma tehát a megbélyegzés ellenére is megőrzi. Az írott standard normáján mindig is kívül rekedt, ugyanis hiába van meglehetősen nagy területen használatban a beszélt nyelvben, a XVIII. század óta írott adatok alig vannak a jelenségre, azt megelőzően is, hogy kimutatható lenne a megbélyegzés.

A XX. század végi szociolingvisztikai kutatások arra mutattak rá, hogy a suksükölés és a szukszükölés szoros összefüggést mutat az iskolázottsággal és a település nagyságával. Az is lényeges megállapítás, hogy a suksükölés és a szukszükölés egymástól elválasztandó változók, és hogy vannak beszélők, akik csak szukszükölnek, de nincsenek olyanok, akik csak suksükölnek. Kontra Miklós szerint az a két forma fonetikai természetével függ össze, a suksükölő alakok ugyanis jobban eltérnek a standard formáktól. Az erőteljes megbélyegzés ellenére a nyelvjárási gyűjtések a suksükölő és szukszükölő változatok terjedését mutatják, vagyis a nem standard változat rejtett presztízse meglehetősen nagy lehet.

5. Igekötős igék az ómagyar kor óta folyamatosan keletkeznek. Az igekötő-állomány is bővül, és a meglevők funkciója is gazdagodik. Az igekötők egyik fontos funkciója a perfektiválás. A XV. századtól megfigyelhető, hogy befejezett jelentésű, korábban igekötő nélküli igék igekötővel bővülnek, ezáltal hangsúlyosabbá válik a befejezettségük. Az eredetileg irányjelentésű igekötők egyre több jelentésárnyalat kifejezésére válnak alkalmassá. A *meg* teljesen eltávolodott eredeti jelentésétől és nagyjából az *el* is. A XIX. században e két tendencia tovább folytatódott, és a korábbi évszázadokban *meg*, *el* igekötővel használatos igék mellett ugyanolyan vagy hasonló jelentésben *be*, *le*, *ki* igekötős változatok is megjelentek: *megtanul* ~ *betanul*, *elolvas* ~ *kiolvas* stb. Ezek egy része eredetileg a hagyományos változat jelentésével egyezett, más részük már keletkezésekor elkülönült, mert például a szaknyelvben használták, így az általános jelentésű régebbi változat mellett szűkebb jelentéssel bírt: *megtanul* ~ *betanul*, *megtilt* ~ *betilt*. A XIX. század második felében erőteljesen tiltakoznak az újabb igekötős igék ellen, különösen akkor, ha a német nyelvben hasonló szerkezetű ige található, amely lefordításával magyarázták az új szavakat. A nyelvművelő kézikönyvek egy ideig tiltakoztak a változás ellen, de az 1950-es évektől megengedővé, elfogadóvá váltak, és az igekötők alkalmazásában kreatív nyelvhasználatot láttak. Azok az igék azonban, amelyek önmagukban is befejezett jelentésűek, az újabb nyelvművelő munkák szerint is fölöslegesen kapnak igekötőt: *kihangsúlyoz*, *leközl*, *bejelentkezik*.

Az igekötők használatában a XIX. század óta bekövetkezett változások jól illeszkednek a korábbi évszázadok változásaihoz. Az egyes igekötőknek újabb és újabb jelentésmódosító szerepe alakult ki. Az *el* és a *meg* jelentései már korábban szerteágazóak, a XIX. és XX. században az addig főképpen csak irányjelentésben előforduló *be*, *ki* és *le* is újabb jelentésekkel módosíthatják az igét. Vagyis ugyanazok a folyamatok játszódnak le most a többi igekötővel, mint ami a XVI–XVIII. században a *meg* és *el* igekötőkkel történt.

Eltekintve immár az egyes változók történetétől, általánosabban közelítve a kérdést azt látjuk, hogy az előíró egyrészt azon alapulnak, hogy egy formához egy funkciót kell társítani, vagyis ahol csak lehet, különböztessük meg nyelvileg a különböző jelentéseket. A másik fő hivatkozási alap, hogy a standard normáját lehetőleg ne lazítsuk, tehát amíg egy változat a köznyelvben nem válik általánossá, addig ragaszkodni kell a kodifikált standardhoz.

Hogy a nyelvűvelő beavatkozás, szabályozás mennyire volt sikeres, milyen mértékben járult hozzá a standard változat kialakulásához majd megőrzéséhez, arra nem könnyű válaszolni. Kontra Miklós az MNSZV-ben vizsgált változók esetében megnézte azt is, milyen kapcsolat van a válaszok és a nyelvűvelő cikkek olvasása, nyelvűvelő tévé- és rádióműsorok hallgatása között. Több esetben egyértelműen kimutatható összefüggés. Az általam tárgyalt esetekben a nem standard [bA], a hiperkorrekt [bAn], a suksükölés és a szukszükölés esetében van hatása a nyelvűvelésnek. Ugyanakkor nem volt szignifikáns hatása a [bA], a (*t* végű igék felszólító és kötőmódja) standard változatainak megítélésére és az (*ami*) változatainak szétválasztására (Kontra szerk. 2003: 217–8). A további részletes elemzés azt is mutatja, hogy a nyelvűvelő íráskor olvasása, műsorok hallgatása nem elég ahhoz, hogy valaki standard ítéleteket mondjon, és a standardnak megfelelően egészítse ki a mondatot (uo. 224). Még azokban az esetekben is, ahol a standard válaszok magasabb száma és a nyelvűvelő műsorokat gyakrabban hallgatók, cikkeket gyakrabban olvasók között van is összefüggés, kérdéses, hogy ez valóban ok-okozati összefüggés-e. Feltehető az is, hogy valaki azért mutat nagyobb érdeklődést a nyelvűvelés iránt, mert eleve tudatosabb nyelvhasználó, de számos más ismeretlen tényező is okozhatja azt, hogy a megkérdezettek standard válaszokat adtak (vö. Kontra szerk. 2003: 226–8).

Ugyanez a probléma a régebbi időszakokban is fennáll. Azt tudjuk, hogy Károlira, Szencire, Pázmányra sokat hivatkoztak mint a jó magyarság forrásaira, de hogy emellett milyen más tényezők hatottak a standard változat kialakításában, azt nem könnyű felderíte-

ni. A sokat emlegetett régi magyar nyelvtanok elterjedtségét alig ismerjük, sokszor csak a kiadások számából következtethetünk arra, mennyire voltak használatban. Geleji Katona nyelvművelő tanácsait ugyan sokat emlegetik, a saját korában azonban Erdély politikai viszonyai miatt kisebb jelentőségű lehetett, bár Misztótfalusi és Tsétsi munkáin keresztül tovább élt. Földi meglátásai, bármennyire is jók és megfontolandók, csak annyiban tudtak hatni, amennyi a *Debreceni grammatikába* átkerült, mivel műve kéziratban maradt.

A (bA) és (bAn), valamint az (ami) és (amely) változók esetében ismeretesek előíró szabályok a standard kialakulása előtről is. Ezeknek valamilyen szerepe lehetett az egységesülésben. A (végett) változó esetében a XVI. századtól napjainkig vannak adatok az okhatározói változat használatára. Ennek kialakulásában és fennmaradásában az a fentebb említett tényező is szerepet játszhatott, hogy az ok és a cél között sokszor csak az időviszonyok alapján lehet dönteni. A suksükölő ragozás a standardban nem terjedt el, de ez a nyelvművelő előírásoktól függetlenül is történhetett, ugyanis már az explicit tiltó szabályok előtt sincs sok adat rá az írott szövegekben. A hibáztatott igekötős igéknek kialakult a régi változattól elkülönült jelentésük, és a nyelvművelő írások ezt a folyamatot már csak rögzítették.

A nyelvművelés hatása nemcsak azon mérhető, mennyire változik meg a nyelvhasználat az idők folyamán, hanem azon is, mennyire változik meg a beszélők attitűdje egy-egy nyelvi változóhoz. Mindegyik vizsgált változó egyik változata valamilyen mértékben stigmatizált. Bár az ilyen típusú besorolások meglehetősen szubjektívek, a nyelvművelő írások, fórumok hozzászólóinak véleménye, oktatási tapasztalatom és a hiperkorrekció alapján megkísérlek hierarchiát fölállítani. A vizsgált jelenségek közül a legmegbélyegzettebb a suksükölő és szukszükölő igeragozás. Ha egy beszélő suksükölve mondja a *t* végű igéket, műveletlennek, tanulatlanoknak tartják. A szukszükölést valamelyest enyhébben ítélik meg, erre utal legalábbis az, hogy van olyan beszélő, aki szukszüköl, de nem suksüköl.

A második csoportba a *-ban/-ben ~ -ba/-be* ragokat lehet sorolni. A *hová?* kérdésre felelő hiperkorrekt *-ban/-ben* választékosan beszélők megnyilatkozásaiban is tapasztalható, ez pedig a stigmatizált változat kerülésével magyarázható. Szintén ide sorolnám az *ami* és *amely* kötőszók „helyes” használata elleni vétséget. Ez ma már kevésbé feltűnő, a szabály meglehetősen bonyolult, és a nyelvművelők figyelme is inkább a nem személyre vonatkozó *aki* kötőszóra irányul (*a bank, aki...; a medencét, akit...*).

A harmadik csoportba a *végett* okhatározói használatát lehetne sorolni, ezt csak a tudatosabb nyelvhasználók teszik szóvá, illetőleg stilisztikai, nyelvhelyességi útmutatókban találkozhatunk a tiltással. Ugyanide tartoznak az újabb szokatlan igekötős igék, ezekkel

kapcsolatosan csak az újabb *be* igekötős újítások zavarják a beszélőket (*beijed, befél, bealszik*), de mivel ezek többsége a szlengbe sorolható, nem lehet pontosan eldönteni, maga a szleng vagy ezek az igék zavarják-e a megszólalókat. A nyelvművelés által fölöslegesnek minősített esetek negatív megítélésével kimondottan nyelvművelő írásokon kívül nem találok.

A nyelvművelő vélekedésekkel megegyező nézetek olvashatók újságokban, fórumokon, sok beszélőnek negatív véleménye van a nem standard formákat használókról. Ugyanakkor arra is olvashatók megjegyzések, hogy ma már nem ritkán csak azt tudják, hogy valami nincs rendben például a vonatkozó névmásokkal vagy a *végett*-tel.

A későbbiekben meg szeretném még vizsgálni, milyen társadalmi és presztízsvizonyok állhatnak a spontán standardizációnak nevezett folyamat hátterében, ez ugyanis a (bAn) és (bA), valamint az (ami) és (amely) változók esetében is meghatározó lehet. A suksükölő igeragozás terjedésének és megbélyegzésének története nem tekinthető lezártnak, írott adatokat ugyanis a XIX. század közepe előtt nem sikerült fellelnem, a XX. század elején pedig már mint megbélyegzett változatot említik.

A stigmatizációhoz a nyelvművelő írásokon kívül az iskolai oktatás is hozzájárult. Az írott nyelv presztízse régóta nagy, és a XIX. század óta vannak följegyzések arról, hogy a tanárok az írott formát kérik számon a gyerekektől. A nyelvművelő folyóiratokban, kézikönyvekben csak az 1920-as, 1930-as évektől olvashatunk arról, hogy a választékos beszédben az írott szövegek normájához kell közelíteni

A standard modernizálása felől nézve ezeket a változókat, több különböző út látszik járhatónak. A (bA) és (bAn) változók esetében a nyelvi tanácsadásnak arra kellene törekedni, hogy tudatosítsa az írott nyelv és a beszélt nyelv közötti különbségeket, és azt, hogy az írott nyelvhez való igazodás nem feltétlenül szükséges a választékos beszédben. Úgy vélem, ugyanez vonatkozhat a célhatározói *végett* névutóra. A standard használata írásban megkövetelhető, a szóbeli megnyilatkozásokban számos esetben nem.

Az (ami) és (amely) változókra vonatkozóan már Nagy J. Bélától Rácz Endrén át Nádasdy Ádámiig többen megfogalmazták azt a tanácsot, hogy engedni kell a XIX. század első felére kialakult szokásnak és a kodifikált normának, és a konkrét főnévre vonatkozó *ami* vagy *amely* választásánál inkább a stilisztikai szempontokat kellene érvényesíteni. A suksükölő és szuksükölő igeragozás a nyelvjárásokban sokfelé általános, a nyelvi tanácsadásnak itt a standard és a köznyelv különbségét kellene kiemelnie, illetőleg a nyelvjárások elfogadását nemcsak a kiejtésre korlátozva, hanem ragozásra nézve is növelni kellene

(presztízstervezés). Tudatosítani, hogy a standard változat nem az egyetlen helyes változat, hogy sokan és sokfelé használják, és hogy ha valaki nem ismeri, még nem feltétlenül műveletlen, hanem a helyi közösséghez való tartozást fejezi ki.

Az újabb keletkezésű, szokatlan igeötös alakulatok nyelvművelésbeli megítélése példa lehetne arra, hogyan lehet a standard „rugalmas stabilitását” megőrizni. Számos ilyen módon létrejött újabb szót a nyelvművelő kézikönyvek nem helytelenítettek, hanem a kreatív nyelvhasználat eseteinek tartanak, és a rájuk vonatkozó használati tanácsok is főképpen stilisztikai jellegűek. A XIX. századi hibáztatást fölváltotta egy megengedő szemlélet. Egy kivétel van ez alól, a „fölsleges igeötösök” csoportja (*közöl ~ leközöl, jelentkezik ~ bejelentkezik*). A tiltakozás helyett itt is stilisztikai alapon lehetne differenciálni, esetleg a jelentéskülönülésre tekintettel tanácsot adni a beszélőknek.

A standard modernizálásáról Nekvapil azt írja, hogy bár az egyik út a standard megőrzése, fenntartása, a modern társadalmakban mégis a rugalmas alkalmazkodás és a többi nyelvváltozattal szembeni tolerancia a megfelelőbb eljárás.

Summary

The Hungarian language community is strongly normative. The speakers assess and disapprove language forms used by other speakers', and consider certain forms and structures wrong and better to avoid that even they themselves use. Some non-standard variants are strongly stigmatized, some are less so.

In my dissertation I follow language cultivation studies retrospectively. I have chosen to discuss studies on the (bAn), (amely) and (végett) variables, the stigmatized Hungarian declarative conjugation (so called "süksük" conjugation) and the verbal prefixes. Following the language cultivation regulations I attempt to trace the "history" of these structures: when they were first stigmatized, and how their judgement changed over time. I also study to what extent the prescriptive rules (and their changes) fit the language usage of the significant writers of the age. First, I review the debate about the necessity and utility of Hungarian language cultivation, and the theory of language planning, especially the development and reform of standard languages.

I discuss the history of linguistic variables – (bA) and (bAn), (ami) and (amely), stigmatised Hungarian declarative conjugation (ie. süksük), (miatt) and (végett) and verbal prefix neologisms – to which prescriptive superstitions and advice is connected. These variables were in the focus of language cultivators' interest for a long time. I think, with studying these variables I will be able to track the changes of prescriptive rules, their relation to the variables, and I will be able to contrast them with the writings of dominant writers.

Methods

I examined philologically the most important grammars and works about correctness from the 16th to the 20th centuries, and the studies of the journals *Magyar Nyelv*, *Magyar Nyelvőr*, *Magyarosan*, *Édes Anyanyelvünk*. I tried to explain, how old the prescriptive rules are. The stigmatization appears always earlier, as the first written data occurs.

I compared the prescriptive rules with the authentic authors' works, because the rules were based on their usage. I have selected for example Gáspár Károli, Albert Szenci Molnár, Péter Pázmány, János Apáczai Csere. As the stigmatized indicative mood (*süksük*, *szüksük* form) did not occur in literacy, I decided to complete my corpus of personal letters and depositions, since that works often contain characteristics of informal spoken language.

The linguistic variables

The (bA) and the (bAn) variables

In written language the inessive and illative cases are differentiated, while in speech only the [bA] variant is used. Since the 15th century *-ban/-ben* ending has *-ba/-be* variants, and the *-ba/-be* ending has hypercorrect *-ban/-ben* variants. During the 16—18th centuries standardisation was getting stronger in written documents, however, in speech the inessive *-ba/-be* variant is still widely used even today. The prescriptive rule to govern the usage of these forms is known from the end of the 18th century.

The *ami* and *amely* conjunctions

The rules of these two conjunctions are well-known from the beginning of the 19th century, and are part of the first academy grammar. If the noun is present in the main clause, *amely* is to be used, if only a pronoun is present, *ami* is to be used. However, during the 19th century the [ami] variant of the (amely) conjunction is spreading, and appears even in formal styles. The prescriptive rules to regulate the usage of this structure appear from the middle of the 19th century. There are two types of prescriptive regulations here: some prohibit the use of the *ami* conjunction, while others say it can be used to refer to a noun.

3. The postposition *vége*tt

The postposition *vége*tt has two usages in Hungarian: it only means ‘in order to’ (postposition of purpose) in standard Hungarian while it may mean either ‘in order to’ or ‘because of’ (postposition of cause) in non-standard usage. The postposition *vége*tt arose in the 16th century, and it was mostly a postposition of purpose but I have collected some data from the 16th century onwards, in which it is used as a postposition of cause. *Vége*tt as a postposition of cause has been stigmatized in the literature of language cultivation since the middle of the 19th century. In this section I present the data and explain the uses and functions of *vége*tt with special attention to data where only the larger context makes it clear whether *vége*tt is used as a postposition of purpose or a postposition of cause. In some cases even the larger context did not provide sufficient information to decide the meaning.

4. A stigmatized Hungarian indicative mood

In this chapter I examine two highly stigmatized nonstandard variants (the so called *suksüik* and *szukszüik* forms). I discuss their origin, spreading in dialects, and when they became stigmatized. In standard Hungarian *t*-final verbs maintain a difference between indicative and imperative forms: *lássa* ‘see-3Sg.-Imp.Def.’ and *látja* ‘see-3Sg.-Ind.Def.’; *halassza* ‘postpone-3Sg.Imp.Def.’ and *halasztja* ‘postpone-3Sg.Ind.Def.’. In nonstandard Hungarian the two forms are neutralized: both are realized in the form of standard Hungarian imperative.

We have clear data for the stigmatized variant since the late 18th century. It should be mentioned that it could be used earlier, but we have not any written data.

The stigmatized variant was spreading at the time (or maybe later) when the Hungarian language was codified. It got into the language of the urban lower classes in the late 19th century, and we have data that it was stigmatized at that time. In the literature of language cultivation it was only a stylistic regionalism but later it became stigmatized in the 1930’s. Today it is the most stigmatized nonstandard form in the Hungarian speech community.

5. Verbal prefixes

Since the end of the 19th century Hungarian language cultivation has been writing critically about so called “unnecessary verbal prefixes”. According to the language cultivators a prefix is unnecessary if the verb has the same meaning with or without it. In one class the prefix makes the verb perfective, although the verb has perfective aspect without it, too: *pótol* ‘replace; make up’ ~ *bepótol* ‘replace; make up’; *jelentkezik* ‘present oneself, report’ *bejelentkezik* ‘present oneself, report’. In the other class the speakers replace the prefix with another one, but the meaning does not change according to the language cultivators: *megszüntet* ‘stop, cease; abandon’ *beszüntet* ‘stop, cease; abandon’.

I have collected verbs which have been disapproved in the reference books of language cultivation in the last hundred years. I suggest that although most of the verbs are really new, their rise was not unusual. The prefixes are not unnecessary, because there seems to emerge a new rule in Hungarian. Namely a verb is perfective if it has a prefix. In the other case, if an old prefix is replaced with a new one, not only the new form remains, but the old one too, and they will develop different meanings later.

Conclusions

Destandardization is a new challenge for language cultivators. They may react to it either by 1) criticizing the deviations from the norm, or 2) by adjusting the standard to the new forms, accepting its variability and being more tolerant towards variations in general. There are examples of both but the second option seems to be the better choice in postmodern societies where plurality and variation are highly valued.

With respect to the examined variables, the norms of the standard, codified in the 19th century, should be amended. As for the variables (bA) and (bAn), language cultivation should emphasize the differences between written and oral language and explain that following the norms of written language is not required in educated speech. I believe the same applies to the use of *végett* as a postposition of cause.

Concerning the variables (ami) and (amely), it has been advised by several authors from Nagy J. Béla via Rácz Endre to Nádasdy Ádám that the choice between *ami* and *amely* when referring to a lexical noun should be stylistic rather than grammatical. The stigmatized indicative forms are wide-spread in several dialects. Here, language cultivation should emphasize the differences between the standard and the dialects, extending the acceptance of dialectal features from pronunciation to morphology (prestige planning). It should be explained that standard is not the only correct variety and speakers who do not use it are not necessarily uneducated.

The evaluation of newly prefixed verbs in language cultivation could set an example of how to preserve the “flexible stability” of the standard. Several of the newly prefixed verbs are not deprecated in the handbooks of language cultivation but record them of cases of creative language use and notes about their use are mostly stylistic.

Felhasznált irodalom

- Arany János 1975: *Válogatott művei I. Költemények, fordítások*, (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi.
- Arany, ÖM. = *Arany János összes művei XI. Prózai művek 2.* Szerk.: Keresztúri Dezső, Budapest, Akadémiai, 1968.
- B. G. 1935: Ami – amely, *Magyarosan* **4**, 62–3.
- B. Lőrinczy Éva 1962: A határozók, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II*, Budapest, Akadémiai, 162–259.
- Bacsányi János 1907: Bacsányi János levelei id. báró Ráday Gedeonhoz, *Irodalomtörténeti Közlemények* **17**, 206–15.
- Balassa József 1891: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Balassa József 1894: A szlavóniai nyelvjárás III, *Magyar Nyelvőr* **23**, 259–67.
- Balassa József 1899: *A magyar nyelv*, 2., javított kiadás, Budapest, Athenaeum.
- Balassa József é. n. [1922]: *Helyes magyarság*, Budapest, Genius Könyvkiadó R. T.
- Balassa József é. n. [1932]: A helyes magyarság szótára, in Kosztolányi Dezső szerk.: *A Pesti Hírlap nyelvőre*, Budapest, Légrády Testvérek, 55–97.
- Balassa József 1938: Nyelvtisztaság és nyelvhelyesség, *Magyar Nyelvőr* **67**, 77–86.
- Balassa József 1943: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Dante.
- Balázs Géza 1996: Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai, *Magyar Nyelvőr* **120**, 250–63.
- Balázs Géza 1997: *Érettségi témakörök, tételek*, Szeged, DTP Impala Ház.
- Balázs Géza 2001a: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, h.n. [Budapest], Corvina.
- Balázs Géza 2001b: *Magyar nyelvstratégia*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Balázs 2001c: Van szükség nyelvművelésre! *Köznevelés* 2001. szeptember 29. 8. o.
- Balázs Géza 2005a: „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért*, Budapest, Akadémiai.
- Balázs Géza 2005b: Anyanyelvművelés, *Valóság* **48/5**, 83–98.
- Balázs Géza–Zimányi Árpád szerk. 2007: *Magyar nyelvhasználati szótár*, Celldömölk, Pauz-Westermann.
- Baldauf, Richard B. 2005: Language planning, in Philipp Strazny ed.: *Encyclopedia of Linguistics*, New York, Taylor & Francis Group, 603–5.
- Balogh Lajos 1997: A magyar nyelvjárások és a suksükölés, *Magyar Nyelv* **93**, 354–60.

- Bárczi Géza 1966: A XX. század magyar nyelve, *Látóhatár* **16**, 1107–17.
- Bartha József 1892: A palóc nyelvjárás, *Magyar Nyelvőr* **21**, 460–9.
- Batta Béla 1908: A melléknévi mondatok népies használata I, *Magyar Nyelvőr* **37**, 103–16.
- Bencédy József 1968: *Nyelvművelő tanácsok* (A magyar sajtó kiskönyvtára 3.), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bencédy József 1993: Vita, *Magyar Nyelvőr* **117**, 428.
- Bencédy József 2004: Értékek szolgálatában, in *25 év anyanyelvünk szolgálatában*, Budapest, Akadémiai, 55–66.
- Bencze Ildikó 1993: Vita, *Magyar Nyelvőr* **117**, 429.
- Benczik Vilmos [2002]: A betűjejtésről – szélesebb összefüggésben, in Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, Tinta, é. n. 68–76.
- Benkő Loránd 1960: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1982: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* **113**.
- Benkő Loránd 1999a: A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére, in *Nemzet és anyanyelve*, Budapest, Osiris, 207–14.
- Benkő Loránd 1999b: A magyar nyelvi standard kialakulása, in *Nemzet és anyanyelve*, Budapest, Osiris, 214–28.
- Benkő Loránd – Kálmán Béla 1954: *Magyar nyelvtan. A gimnáziumok I–IV. osztálya számára*, ötödik kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bessenyei József szerk. 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I*, Budapest, Balassi.
- Bessenyei József szerk. 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai II*, Budapest, Balassi.
- Bodrogi Ferenc Máté 2005: „Formni kell a bornak ha valaha tiszta akar lenni” (Nyelvművelés volt-e a ’nyelv mívelése’ a nyelvújítás korában?), *Magyar Nyelvjárások*, **43**, 69–94.
- Bokor József 2004: Szóalaktan, in A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*, hetedik, átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, Trezor.
- Budenz József 1860: Székely beszéd, *Magyar Nyelvészet* **5**, 345–63.
- Buvári Márta 2001: Kell-e nyelvművelés? *Köznevelés* 2001. szeptember 29. 6–7.
- Büky Béla 1962: Hogyan korrigált Pázmány? *Magyar Nyelv* **58**, 346–56.

- Büky László 2007: Normaváltozás a szóhasználatban, in Zelliger Erzsébet szerk.: *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai* (MNyTK **228.**), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- CorpGr. = *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum*. Ed.: Franciscus Toldy, Pest, 1866.
- C. Vladár Zsuzsa 2009: Bevezetés Tsétsi János *Orthographiájának* fordításához, in Tsétsi János: *Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. A bevezető tanulmányt írta: Korompay Klára. Szerkesztette Zsilinszky Éva (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **230.**), Budapest.
- Csirikné Czachesz Erzsébet–Csirik János 1986: *Újságnyelvi gyakorisági szótár*, Szeged–Budapest–Debrecen, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola.
- D. Máta Mária 1992: Az igekötők, in TNyt. II/1. 662–95.
- D. Máta Mária 2003: Szófajttörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 393–429, 632–62, 739–56.
- Davies, W. 2006: Language Education: Correctness and Purism, in Keith Brown ed. *Encyclopedia of Language and Linguistics VI*, Amsterdam, Elsevier Ltd. 470–7.
- DebrGr. = *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*, Bétsbenn, 1795.
- DebrGramm. 1808 = *Magyar grammatika, mely főképpen a' deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott*. Debreczenbenn. Nyomtatta: Csáthy György, 1808.
- Deme László 1954: Hozzászólás a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánygyűjtemény vitájához, *Magyar Nyelvőr* **78**, 160.
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, Akadémiai.
- Deme László 1960: Apáczai Csere János nyelvhasználatáról, *Magyar Nyelv* **56**, 21–31.
- Deme László 1990: Új nyelvi eszmény(ek) felé? *Édes Anyanyelvünk* **12/4.** 7.
- Deme László 1993: Elnöki zárászó, *Magyar Nyelvőr* **117**, 429–30.
- Deme László 1998: Diskurzus vagy konkurzus? in Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998: 305–16. (eredetileg 1995)
- Deme 1998a: Kétség és remény közt, in Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998: 144–9. (eredetileg 1994)
- Deme László 2001: Igekötő-átértékelődés, *Népszabadság* 2001. november 21. 18. o.
- Deme László 2001a: Kártétel-e az anyanyelvi nevelés? *Köznevelés* 2001. szeptember 29. 10. o.

- Dengl János 1937: *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*, Budapest, Grill Károly könyvkiadóvállalata.
- Dóczi Lajos 1916: Irodalmi divatlevél, *Magyar Nyelvőr* **45**, 335–9.
- Domonkosi Ágnes 2007: Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk. 2007: 38–51.
- Domonkosi Ágnes 2007a: Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk. 2007: 141–53.
- Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó 2007: Előszó, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk. 2007: 7–9.
- Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk. 2007: *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*, Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó.
- Dömötör Adrienne 2000: A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban, *Magyar Nyelv* **96**, 193–206.
- Dömötör Adrienne 2008: A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat), Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta, 23–39.
- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in TNyt. I: 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 1992a: Az igemód- és igeidőrendszer, in TNyt. II/1: 120–83.
- E. Abaffy Erzsébet 1992b: Az igei személyragozás, in TNyt. II/1: 184–238.
- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 301–51.
- É. Kiss Katalin 1999: Mondattan, in É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- É. Kiss Katalin 2004: *Anyanyelvünk állapotáról*, Budapest, Osiris.
- É. Kiss Katalin 2005: Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról, *Magyar Nyelv* **101**, 420–35.
- Édes Jenő 1939: Hibák az alárendelt mondatok szerkesztésében, *Magyarosan* **8**, 62–7.
- Elekfi László – Rácz Endre: aki, in NyKk. I: 132–3.
- Eöry Vilma 2004: A nyelvművelés helye a nyelvtudományban, in Büky László szerk.: *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelveírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 33–40.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Ország László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc et al. szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*, Budapest, Gondolat.
- Fábián Pál 1993: Vita, *Magyar Nyelvőr* **117**, 429.
- Fábián Pál 1996: Hozzászólások, *Magyar Nyelvőr* **120**, 388–9.
- Fábián Pál 1999: A magyar nyelvművelés története, in Fábián Pál–Tátrai Szilárd szerk. *Nyelvművelés*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 9–70.
- Ferenczi Géza 1964: Aki – állatra vonatkoztatva, in Ferenczy Géza – Ruzsiczky Éva szerk.: *Nyelvművelő levelek*, Budapest, Gondolat, 193.
- Fishman, Joshua N. 2006: *Leave Your Language Alone: The Hidden Status Agendas Within Corpus Planning in Language Policy*, Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates.
- Fogarasi János 1843: *Művelt magyar nyelvtan*, Pest, Heckenast.
- Forgács Tamás 2001: Die postalveolare Assimilation und ihre Ausnahme – aus der Sicht der ungarischen Sprachgeschichte, *Acta Linguistica Hungarica* **48**, 371–87.
- Forgács Tamás 2004: Grammaticalisation and preverbs, *Acta Linguistica Hungarica* **51**, 41–84.
- Földi János 1790/1912: *Magyar grammatikája*, közléteszi Gulyás Károly, Budapest, Franklin Társulat (Régi magyar könyvtár **28.**).
- Földi János 1962: *A' versírásról*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- G. Varga Györgyi 1992: A vonatkozó névmások, in TNyt. II/1: 524–543.
- Geleji Katona István 1645: *Magyar grammatikátska*. Jegyzetekkel újra kiadta Simonyi Zsigmond, Budapest, Athenaeum, 1906 (Nyelvészeti Füzetek **30.**).
- Gencsy István 1905: *A gyergyói nyelvjárás*, Budapest, Athenaeum (Nyelvészeti Füzetek **20.**), 31–62.
- Georch Illés 1821: A' magyar helyes írás' fő rendszabásairól, in *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről. A Magyar Nemzeti Museum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire II*, Pest, Trattner János Tamásnál.
- Gombocz Zoltán 1931: Nyelvhelyesség és nyelvtudomány, *Magyar Nyelv* **27**, 1–11
- Grétsy László 1964: Ami méltán „aggassza” az olvasókat, in *Szaknyelvi kalauz*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 242–4.
- Grétsy László 1993: Nemzetközponitú nyelvművelés, *Magyar Nyelvőr* **117**, 402–4.

- Grétsy László 2004: Hangsúlyeltolódások a nyelvművelésben, in *25 év anyanyelvünk szolgálataiban*, Budapest, Akadémiai, 67–80.
- Gyarmathi Sámuel 1794: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Kolozsvár–Szeben, Hochmeister Márton betűivel.
- Gyergyai Ferencz 1856: *A magyar nyelv sajátosságairól*, Kolozsvár, az Evang. Reform. Főtanoda Betűivel.
- Gyergyai Ferencz 1872: *Magyarosan. „A Magyar nyelv sajátosságairól” irt jegyzetekhez*, Kolozsvár, Stein János kiadása.
- Haader Lea 2000: Az alárendelő összetett mondatok, in MGr. 472–530.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Halász Gyula [1938]: Engesse és társai, in *Édes anyanyelvünk*, Budapest, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T. é.n.
- Hall, Robert David 1950: *Leave your language alone*, Ithaca, Linguistica.
- Haugen, Einar 1966/1998: Nyelvészet és nyelvi tervezés, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 1998: *Nyelvi tervezés*, Budapest, Universitas, 11–29.
- Haugen, Einar 1983/1998: A korpusztervezés kivitelezése: elmélet és gyakorlat, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 1998: *Nyelvi tervezés*, Budapest, Universitas, 143–60.
- Havránek, Bohuslav – Vilém Mathesius 1981: A nyelvművelés általános alapelvei, in Antal László szerk.: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I. A prágai iskola*, Budapest, Tankönyvkiadó, 68–77.
- Hegedűs Attila 2005: A suksükölés nyelvjárási háttéréről és nyelvtudományi megítéléséről, in *A változó nyelvjárás*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 129–34.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993: A megértés változatai (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben), *Magyar Nyelvőr* **117**, 420–2.
- Honti László 2001: A magyar igekötő: nyelvünk kései jövevénye? in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 357–67.
- Horger Antal 1901: A halmági nyelvjárásziget, *Nyelvtudományi Közlemények* **31**, 365–423.
- Horger Antal 1906: *Amely és ami*, *Magyar Nyelvőr* **35**, 379–80.
- Horger Antal 1910: A szakadáti nyelvjárás-sziget, *Magyar Nyelv* **6**, 306–15.
- Horger Antal 1926: *A nyelvtudomány alapelvei*, második, javított kiadás, Budapest, Kókai Lajos.

- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- Huszár Ágnes 1992: Kevesebb több lett volna! in Kemény Gábor–Szántó Jenő szerk.: *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*, Budapest, Auktor, 269–71.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Imre Samu – Kálmán Béla 1953: A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága I, *Magyar Nyelv* **49**, 514–23.
- Imre Sándor 1873: *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira*, Budapest, Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés.
- J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar igekötők*, Budapest, Akadémiai.
- J. Soltész Katalin 1959a: A *le* igekötő mai használatáról, *Magyar Nyelvőr* **83**, 402–4.
- Jakab István 1998: A szlovák hatás és a többi, in Kontra – Saly szerk. 1998: 25–33. (eredetileg 1993)
- Jakab István 1998: Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője, in Kontra – Saly szerk. 1998: 150–65. (eredetileg 1995)
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–324.
- Juhász Jenő 1937: Jaj, az a felszólító mód! *Magyarosan* **6**, 141–3.
- Kaiblinger Fülöp 1954: Hozzászólás a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánygyűjtemény vitájához, *Magyar Nyelvőr* **78**, 150.
- Kalcsó Gyula 2009: *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban* (Pandora Könyvek 21.), Eger, Líceum.
- Kálmán Béla 1958: *Amely vagy amelyik?* *Magyar Nyelvőr* **82**, 23–7.
- Kálmán László 2004: A nyelvművelés mint áltudomány, in Büky László szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelveírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 63–82.
- Kálmány Lajos 1882: *Szeged népe. Temesköz népköltése II*, Arad, Réthy Miklós és fia..
- Kardos Albert 1911: Borbély György és Borbély Sándor: Nyelvünk védelme. Gyomlálás a magyar nyelv kertjében, Vác, 1910, *Magyar Nyelvőr* **40**, 220–3.
- Kassai Ilona 1998: Csoda-e, ha suksükölünk? in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, JGyTF Kiadó, 23–5.

- Kassai József 1817: *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé*, Sárospatak, Nádaskay Andrásnál.
- Kelemen Béla 1918: *Jó magyarság. Tanácsadó a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben*, harmadik, átdolgozott kiadás, Budapest, Athenaeum.
- Kelemen Béla 1935: *Jó magyarság. Tanácsadó a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben*, negyedik, átdolgozott kiadás, Budapest, Athenaeum.
- Kemenes Pál 1916: Jelentő mód – felszólító mód, *Magyar Nyelv* **12**, 375.
- Kemény Gábor 1996: Hozzászólások, *Magyar Nyelvőr* **120**, 381–2.
- Kemény Gábor 1998: Mi sem akarjuk „leválasztani” azt az ötmillió magyart! Válasz(ok) Kontra Miklósnak, in Kontra Miklós – Saly Noémi szerk. 1998: 69–73. (Eredetileg: 1993)
- Kemény Gábor – Kardos Tamás szerk. 1994: *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában* (Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes **16.**), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 529–713.
- Kenesei István 2002: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* **98**, 39–49.
- Kenesei István 2005: A nyelvelmélettől a nyelvművelésig. A nyelvészet egységéről és változatosságáról, *Magyar Nyelvőr* **129**, 1–12.
- Keszler Borbála 2000: A határozók, in MGr. 423–43.
- Kiss András – Pál-Antal Sándor szerk. 2001: *A magyarországi boszorkányság forrásai III*, Budapest, Balassi.
- Kiefer Ferenc 1996: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból, *Magyar Nyelv* **92**, 257–68.
- Kiefer Ferenc 2001: Nyelv és tudomány, *Népszabadság* 2001. november 30. 20. o.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: Az igekötők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 453–518.
- Klemm Antal 1923–27: A vonatkozó mondatok eredete, *Nyelvtudományi Közlemények* **46**, 34–65.
- Klemm Imre Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Kloss, Heinz 1969: *Research possibilities on group bilingualism: a report*, Quebec, International Centre for Research on Bilingualism.
- Kollányi Teréz 1965: Az *ami* az *amely* helyén, *Magyar Nyelv* **61**, 200–9.

- Kolmár József 1821: Próbatétel a' magyar helyesírás philosophiájára, in *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* II, kiadta Horvát István, Pest.
- Komáromy Lajos 1874: A „be” igekötő szerepe, *Magyar Nyelvőr* **3**, 123–7, 157–60.
- Kontra Miklós 1990: Az élőnyelvi vizsgálatok tárgyáról és módszereiről, in Szabó Géza szerk.: *II. Dialektológiai szimpozion, Szombathely, 1987. augusztus 24–26.* Veszprém, VEAB.
- Kontra Miklós 1991: Miért oly lukas Vago magyar fonológiája? *Magyar Fonetikai Füzetek* **23**, 108–10.
- Kontra Miklós, 1991a: Szukszükölő akadémikus, in Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest, Akadémiai, 372–4.
- Kontra Miklós 1998: Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*, Szeged, JGyF Kiadó, 9–22.
- Kontra Miklós 2001: „Három a magyar igazság.” Egy mondattani változás három megközelítése. *Magyar Nyelv* **97**, 53–64, 254.
- Kontra Miklós 2003: Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? *Magyar Nyelvjárások* **41**, 355–8.
- Kontra Miklós szerk. 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris.
- Kontra Miklós 2005: Mi a lingvicizmus, és mit lehet ellene tenni? in Gábrity Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Közéleti barangoló*, Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 175–202.
- Kontra Miklós 2006: A magyar lingvicizmus és ami körülveszi, in Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor szerk.: *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről. (Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére)*, Szeged, SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 83–106.
- Kontra Miklós – Saly Noémi szerk. 1998: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris.
- Kontra Miklós–Várady Tamás 1991: Sukszükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében, *Mozgó Világ* **17/2**, 61–70.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás, in TNyt. I: 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in TNyt. II/1: 355–410.
- Kosztolányi Dezső szerk. [1933]: *A Pesti Hírlap nyelvére*, Budapest.
- Kovács Teréz 1954: A meg igekötő a Jókai-kódexben, *Magyar Nyelv* **50**, 152–5.

- Kovalovszky Miklós 1953: Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*, Budapest, Akadémiai, 115–97.
- Kovalovszky Miklós 1953a: Egy új nyelvi járvány, *Magyar Nyelvőr* **77**, 223–7.
- Kovalovszky Miklós 1956: Mondhassuk ezt így? in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelő*, Budapest, „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 207–15.
- Kovalovszky Miklós 1959: Egy új nyelvi járvány. Mondhassuk ezt így? in Lőrincze Lajos szerk.: *Iskolai nyelvművelő*, Budapest, Tankönyvkiadó, 251–61.
- Kovalovszky Miklós 1977: *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*, Budapest, Akadémiai.
- Kovalovszky Miklós 1980: igekötők szerepe és használata, in NyKk I: 981–8.
- Kovalovszky Miklós 1980a: felszólító mód, in NyKk. 618–21.
- Kövesdi Pál 1686/2010: *Elementa Linguae Hungaricae* (1686). *A magyar nyelv alapjai*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A MNyTK **232**. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kriza János 1863: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, Kolozsvár, Stein János.
- Kúnos Ignác 1880: A debreczeni nyelvjárás II, *Magyar Nyelvőr* **9**, 203–7.
- Ladányi Mária 2004: Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötős neologizmusok „helyi értéke”, in Büky László szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*, Szeged, SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 95–116.
- Lanstyák István 1994/1998: Kétnyelvűség és anyanyelvi nevelés, in *Nyelvünkben otthon*, Dunaszerdahely, NAP Kiadó, 41–7.
- Lanstyák István 1998: Álom és valóság között. Gondolatok nyelvünk egységéről, in Kontra Miklós – Saly Noémi szerk 1998: 102–24. (eredetileg 1993)
- Lanstyák István 2003: Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacskaságok gazdag tárházából I, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* **5/4**, 69–98.
- Lanstyák István 2004: Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacskaságok gazdag tárházából II, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* **6/1**, 51–76.
- Lanstyák István 2005: A nyelvi tévhitekről – röviden, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* **7/4**, 55–66.

- Lanstyák István 2007: Általános nyelvi mítoszok, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk. 2007: 174–212.
- Lo Bianco, Joseph 2004: Language Planning as Applied Linguistics, in Alan Davies–Catherine Elder ed.: *The Handbook of Applied Linguistics*, Oxford, Blackwell, 738–62.
- Lőrincze Lajos 1961: A „süksük”-özö igeragozásról, in Lőrincze Lajos szerk.: *Édes anyanyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 378–9.
- Lőrincze Lajos 1961b: Zöld erdőbe zöld mezőbe, in *Édes anyanyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 345–6.
- Lőrincze Lajos 1968a: Nem nagyon „szeressük”! in *Nyelvőrségen*, Budapest, Akadémiai, 417–9.
- Lőrincze Lajos 1968b: Hébe-hóba, in *Nyelvőrségen*, Budapest, Akadémiai, 341–3.
- Lőrincze Lajos 1980: *Emberközpontú nyelvművelés*, Budapest, Magvető.
- M. Korchmáros Valéria 1993: *Mondattan*, Szeged, JATEPress.
- Mátyus Kinga 2009: Öt- és tízéves gyerekek és a (bVn) változó, in Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk.: *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.*, Budapest, Tinta (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 101.), 121–8.
- MCsNyA. = Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2007: *Jelenségtérképek A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából*. CD-ROM. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- Melczer Kálmán 1876: A magyar nyelv a regényirodalomban, *Magyar Nyelvőr* **5**, 320–3.
- Melich János 1913: A magyar tárgyias igeragozás, *Magyar Nyelv* **9**, 1–14; 58–67; 105–111; 152–161; 207–212; 248–254; 297–306.
- Melich János 1914: *A magyar tárgyias igeragozás*, (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **14.**) Budapest.
- MGr. = Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Milroy, James 2001: Language ideologies and the consequences of standardisation, *Journal of Sociolinguistics* **5**, 530–55.
- Milroy, James – Lesley Milroy 1999: *Authority of Language. Investigating Standard English*, London–New York, Routledge.
- Minya Károly 2005: *Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvművelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig*, Budapest, Tinta.

- MMNy. = Benczédi József – Fábrián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1988⁷: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó
- MMNyR. = Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II*, Budapest, 1961–1962.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai.
- MNyR. 1847 = *A' magyar nyelv' rendszere*. Második kiadás. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1847.
- N. J. B. 1933 = Nagy J. Béla megjegyzése, *Magyarosan* **2**, 115.
- Nádasdy Ádám 2001: A burjánzó vonatkozó, *Magyar Narancs* 2001. július 12., 41. o.
- Nádasdy Ádám 2003: Besír, beröhög, in *Ízlések és szabályok*, Budapest, Magvető, 285–8.
- Nádasdy Ádám 2003a: *Ízlések és szabályok*, Budapest, Magvető.
- Nádasdy Ádám 2008: *Prédikál és szónokol*, Budapest, Magvető.
- Nagy J. Béla 1953: Nyelvhelyességi babonák, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*, Budapest, Akadémiai, 241–65.
- Nagy J. Béla 1956: Nyelvhelyességi babonák, in Lőrincze Lajos szerk. *Nyelvművelő*, Budapest, Művelt Nép, 303–327.
- Nekvapil, Jiří 2008: Language Cultivation in Developed Contexts, in Bernard Spolsky – Francis M. Hult szerk.: *The Handbook of Educational Linguistic*, Oxford, Blackwell, 251–6.
- Nelson, Gerald 2006: Description and Prescription, in Keith Brown et al. ed.: *Encyclopedia of Language and Linguistics III*, 2nd edition, Amsterdam, Elsevier, 460–5.
- Nemes Zoltán 1937: Nyelvhelyességi hibák az újságokban, *Magyarosan* **8**, 49–53.
- Németh, G. Béla 1970: A századvégi Nyelvőr-vita: A népies provincializmus kialakulásához, in *Mű és személyiség*, Budapest, Magvető, 465–520.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai.
- Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*, Szeged, JGyF Kiadó.
- Nevalainen Terttu – Raumolin-Brunberg, Helena eds. 1996: *Sociolinguistics and Language History – Studies based on the Corpus of Early English correspondence*, Amsterdam – Atlanta, Rodopi.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.

- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézikönyvtár*, Budapest, Auktor.
- NymKsz.² = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kézikönyvtár* (A magyar nyelv kézikönyvei 9.), második, javított és bővített kiadás, Budapest, Tinta.
- Pálfi Márton 1902: *A nyelvérzék és az iskola* (Különlenyomat a Keresztény Magvető XXXVII. évf. III. füzetéből), Kolozsvár, Ajtai K. Albert.
- Pálóczi Horváth Ádám 1821: A' magyar nyelv dialectusairól, in Horvát István szerk.: *Jutalom feleletek a' magyar nemzeti Museum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire I*, Pest, Trattner János Tamás, 1–78.
- Papp László 1967: XVI. századi szótörténeti adatok, *Magyar Nyelv* **63**, 91–101.
- Pátrovics Péter 2002: Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról, *Magyar Nyelvőr* **126**, 481–9.
- Pátrovics Péter 2003: Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról, in Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 202–6.
- Pereszlényi Pál 1682/2006: *Grammatica Lingvae Ungaricae. A magyar nyelv grammatikája*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. (MNYTK **226.**), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Péter László 2010: Aki, amely, ami, *Magyar Nemzet* 2010. április 24.
- Pinker, Steven 2006: *A nyelvi ösztön*, második, javított kiadás, Budapest, Tipotex.
- Pintér Jenő 1938: *Magyar nyelvvédő könyv*, második, bővített és átdolgozott kiadás, Budapest.
- Pléh Csaba 2003: Stigmatizáció és nyelvi tudat, in Kontra Miklós szerk.: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 256–77.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az alárendelő szerkezetek, in TNyt. II/2: 247–317.
- Rábel László 1914: *Hivatalos nyelvünk*, Sopron.
- Rácz Endre 1960: Hozzászólás, in Benkő Loránd szerk.: *Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga*, Budapest, Akadémiai, 45–8.
- Rácz Endre 1976: Anyanyelvünk új szófüzési, mondatszerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése, in Grétsy László szerk.: *Mai magyar nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 45–73.
- Rácz Endre 1980: amely, in NyKk. I: 203–4.
- Rácz Endre 1980a: ami, in NyKk I: 205–8.

- Rácz Endre 1988: Mondattan, in MMNy. 205–458.
- Radics Katalin 1977: A vonatkozó mellékmondatokról, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 135–70.
- Révai Miklós 1806: *Elaboratior grammatica Hvyngarica I–II*, Pest, Trattner Mátyás
- Révai Miklós 1908: *Elaboratior grammatica Hungarica III*, Budapest. Közzéteszi: Simonyi Zsigmond.
- Riedl Szende 1864: *Magyar nyelv*, Pest, Pfeiffer Ferdinánd.
- Roberge, Paul T. 2006: Language History and Historical Sociolinguistics, in Ulrich Ammon–Norbert Dittmar–Klaus J. Mattheier–Peter Trudgill ed.: *Sociolinguistics, An International Handbook of the Science of Language and Society*, 2nd completely revised and extended edition (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft), vol. 3/3, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2307–2315.
- Romaine, Suzanne 1982: *Socio-historical linguistics. Its status and methodology*, New York, Cambridge University Press.
- Rubinyi Mózses 1901: Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához, *Magyar Nyelvőr* 30, 109–16.
- Rudby, Rani 2008: Language planning ideologies, communicative practices and their consequences, in Stephen May–Nancy H. Hornerger eds: *Encyclopedia of Language and Education* 3, 2nd edition, New York, Springer, 211–23.
- Ruzsiczky Éva 1957: Kazinczy és a „nyelvszokás”, *Magyar Nyelvőr* 81, 1–7.
- Sándor Anna 2009: A nyelvjárási jelenségek, in Menyhárt József–Presinszky Károly–Sándor Anna: *Szlovákiai magyar nyelvjárások*, Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 71–107.
- Sándor Klára 1998: Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség, in Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998: 368–94.
- Sándor Klára 1998a: Amiért a szinkrón elemzés foszladozik, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, JGyTF Kiadó, 57–84.
- Sándor Klára 2001: Van-e szükség nyelvművelésre? Beszélgetés Sándor Klára főiskolai tanárral. *Köznevelés* 2001. április 6. 7–9. o.
- Sándor Klára 2001a: Nyelvművelés és ideológia, in Sándor Klára szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Tanulmányok a társasnyelvészet tanításához*, Szeged, JGyF Kiadó, 153–216.

- Sándor Klára 2001b: „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”, *Replika*, 2001. november, 241–59.
- Sándor Klára 2006: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 958–95.
- Schirm Anita 2006: Az *-e* kérdő partikula nyomában, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 131–53.
- Sebestyén Árpád 1965: *A magyar nyelv névutórendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Sebestyén Árpád 2002: Stigmatizálom-e a menedzsereket? in Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, Tinta, 422–6.
- Sebestyén Árpád 2003: Nyelvhasználatunk mindennapos gondjairól, *Magyar Nyelvjárások* **41**, 523–32.
- Simonyi Zsigmond 1879: *Antibarbarus*, Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Simonyi Zsigmond 1882: *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete II*, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1888–1895: *A magyar határozók I–II*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi 1895 = Balassa József – Simonyi Zsigmond: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1896: A nyelvhelyesség kérdése, *Magyar Nyelvőr* **25**, 38–41.
- Simonyi Zsigmond 1903: *Helyes magyarság*, Budapest, Athenaeum (*Nyelvészeti Füzetek* **8**.)
- Simonyi Zsigmond 1905: *Magyar nyelv*, Budapest, Athenaeum.
- Simonyi Zsigmond 1919: Szép Ernő: Lila akác, *Magyar Nyelvőr* **48**, 80–2.
- Sinkovics Balázs 2010: Felszólító móddal egyező kijelentő módú igealakok a magyar nyelvjárásokban, in Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 169–77.
- Somssich Sándor 1898: Nyelvsajátságok Baranya–Ózd vidékéről, *Magyar Nyelvőr* **27**, 206–10.
- Stoll 1971 = *Régi magyar költők tára XVII. század*. 6. kötet; Szenczi Molnár Albert költői művei. S.a.r. Stoll Béla, Budapest, Akadémiai, 1971.
- Szabó Tamás Péter 2008a: „Idegesít, mert borzalmasan hangzik”. Gimnazisták a nem önévelérelt nyelvi hibajavításról: Gherdán Tamás – Schultz Judit szerk.: *Félúton 2*. Az

- ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 100–9.
- Szabómihály Gizella 2005: Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4, 67–75.
- Szabómihály Gizella 2007: A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvalkításban, in Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk. 2007: 52–67.
- Szarvas Gábor 1873: Magyarosan, *Magyar Nyelvőr* 2, 157–61.
- Szarvas Gábor 1877: Tanfelügyelő és czethal, *Magyar Nyelvőr* 6, 559–61.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai.
- Szathmári István 1993: Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség, *Magyar Nyelvőr* 117, 405–8.
- Szathmári István 1997: A vonatkozó névmások használatáról, *Magyar Nyelvőr* 121, 1–8.
- Szathmári István 2005: *A szűkebb és a tágabb haza nyelve. Népryelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok*, szerkesztette Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Szemere Gyula 1954: *Magyar nyelvtan. Az általános gimnáziumi levelezőoktatás I–IV. osztálya számára*, második kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szemkő Aladár 1904: Egy abaúj megyei őző nyelvjárás, Budapest, Athenaeum, (*Nyelvészeti Füzetek* 13.), 32–46.
- Szende Tamás 1979: *A szó válsága*, Budapest, Gondolat.
- Szepes Gyula 1986: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat.
- SzGySz. = Füredi Mihály – Kelemen József szerk. 1989: *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*, Budapest, Akadémiai.
- Szili Katalin 2003: A *ki* igekötő jelentésváltozásai, *Magyar Nyelv* 99, 163–88.
- Szili Katalin 2005: A *be* igekötő jelentésváltozásai, *Magyar Nyelvőr* 129, 151–64, 282–99.
- Szinnyei József 1893: Az ugor idő- és módalakok, *Nyelvtudományi Közlemények* 23, 452–65.
- SzO. II. = Szabó Károly: *Székely oklevéltár II. 1520–1571*. Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat, 1876.
- Szűts László 1991: Előszó a harmadik kiadáshoz, in Halász Gyula: *Tudd, hogy mit beszélsz!* Budapest, Móra, 5–6.
- Szvorényi József 1864: *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra*, Pest, Heckenast.
- T. Somogyi Magda 2003: Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv, in Hajdú Mihály és Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, ELTE

- Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 371–5.
- Tamás Pál 2001a: Fosztóképző, *Népszabadság* 2001. október 31.
- Tamás Pál 2001b: Régi norma, *Népszabadság* 2001. november 26.
- Temesi Mihály 1961: A névmás, in MMNyR. I: 237–50.
- Temesi Mihály – Rónai Béla – Vargha Károly 1955: *Anyanyelvünk*, Budapest, „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai.
- Tímár György 1997: Disputa. Rekontra, *Magyar Hírlap* 1997. november 26., 7.
- Tiszamarti Antal 1943: *Szeplőtlen magyarság*, Budapest, Studium.
- TNyt. I. = Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai.
- TNyt. II/1. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai.
- TNyt. II/2. = Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989: A nyelvművelés esélyei, *Valóság* **32/10**, 95–103.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1990: Új nyelvi eszmények felé, *Édes Anyanyelvünk* **12/3**, 1–2.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1993: Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés? *Magyar Nyelvőr* **117**, 423–5.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben, *Magyar Nyelvőr* **120**, 237–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998: Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus, in Kontra Miklós – Saly Noémi szerk. 1998: 252–65. (eredetileg 1994)
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 1998: *Nyelvi tervezés*, Budapest, Universitas.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004: *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*, Budapest, Áron.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007: A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza, in Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk.: *A magyar irodalom történetei 1800-tól 1919-ig*, Budapest, Gondolat, 40–56.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007a: Az irodalmi nyelv, in Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk.: *A magyar irodalom történetei 1800-tól 1919-ig*, Budapest, Gondolat, 272–86.

- Tollefson James W. 2008: Language planning in education, in Stephen May–Nancy H. Hornerger eds: *Encyclopedia of Language and Education* **1**, 2nd edition, New York, Springer,
- Tolnai Vilmos 1903: A nyelvérzék és az iskola, *Magyar Nyelvőr* **32**, 97–100.
- Tompa József 1955: Az irodalmi nyelv, in Pais Dezső szerk.: *Nyelvünk a reformkorban*, Budapest, Akadémiai, 313–434.
- Tompa József 1980: *-ba, -be* rag, in NyKk. I: 266–7.
- Tompa József 1980a: *-ban, -ben* rag, in NyKk. I: 270–1.
- Tompa József 1985: végett, in NyKk. II: 1198
- Tompa József 1985a: miatt, in NyKk II. 160–1.
- Török Katalin 1997: kockázat, *Magyar Hírlap* 1997. április 24, 7. o.
- Tsétsi János 1708/2009: *Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. A bevezető tanulmányt írta: Korompay Klára. Szerkesztette Zsilinszky Éva (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **230.**), Budapest.
- ÚMTsz.= *Új magyar tájszótár III*, főszerk.: B. Lőrinczy Éva, Budapest, Akadémiai, 1992.
- Várad Tamás 1990: *-ba* vagy *-ban*? (Problémavázlat), in Szabó Géza szerk.: *II. Dialektológiai Szimpozium*, Szombathely, 143–55.
- Várad Tamás 1995–96: Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview, *Acta Linguistica Hungarica* **43**, 295–309.
- Verseghy Ferenc 1817/1979: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése II. A magyar nyelv mondattana*, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár.
- Verseghy Ferenc 1821: *Magyar grammatika, avagy Nyelvtudomány*, Buda, A' Királyi Magyar Universitas Betűivel.
- Vööné Pécs Márta 1933: Felszólító mód a jelentő mód helyett, *Magyarosan* **2**, 114–115.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolingvisztika*, Budapest, Osiris–Századvég.
- Zimányi Árpád 1995: *Nyelvhelyesség*, Eger, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola.
- Zlinszky Aladár 1926: Magyarán (Megjegyzések Bársony István cikkeire), *Magyar Nyelv* **22**, 285–93.
- Zolnai Gyula 1889: Egri nyelvsajátságok, *Magyar Nyelvőr* **18**, 16–25.
- Zolnai Gyula 1891: Mátyusföld nyelvjárása, *Magyar Nyelvőr* **20**, 73–86.
- Zsilinszky Éva 1992: A névutók, in TNyt. II/1: 696–715.
- Zsilinszky Éva 2003: Szókészlettörténet, in Kiss – Pusztai szerk. 2003: 725–38.

Források jegyzéke

- ApáczaiEnc.= Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht, 1653–1655. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1975. Faksimile.
- AporMetam. = Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 585–694.
- BalassiSz. = Jakab László–Bölcskei András szerk.: *Balassi-szótár*, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2000.
- BánkBSz. = Beke József szerk.: *Bánk bán-szótár*, Kecskemét, Katona József Társaság, 1991.
- Baróti Szabó Dávid 1787: *Ki nyertes az hang-mérséklésbenn?* Kassa, Fűskúti Landerer.
- Baróti Szabó Dávid 1792: *Kisdéd szó-tár*. Második, bővített kiadás. Kassa, Ellinger János betűivel.
- Baróti Szabó 1800: *Orthographia és grammaticabéli észre-vételek a' magyar prosodiá-val egygyütt*. Komárombann, Weinmüller Bálint' betűivel, 1800.
- BessenyeiRóm. = Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai I*. Sajtó alá rendezte: Penke Olga (Bessenyei György összes művei. Kritikai kiadás), Budapest, Argumentum–Akadémiai, 1992. 69–130.
- Bessenyei József szerk. 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I*, Budapest, Balassi.
- Bessenyei József szerk. 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai II*, Budapest, Balassi.
- Bethlen Kata: Önéletírása. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 695–890.
- BethlenÖn. = Bethlen Miklós élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. A szövegeket gondozta V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980. 399–981.
- CsokSzkt. = Jakab László–Bölcskei András: *Csokonai-szókincstár I*. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1993.
- Eötvös József: *A karthauzi*. (Báró Eötvös József összes munkái I.), Budapest, Révai Testvérek, 1901.
- FTsz. = Imre Samu: *Felsőöri tájszótár*. Budapest, Akadémiai, 1973.
- Hadi és más nevezetes történetek*, 1791. évi 4. szakasz, 3–32.

- Hanauai Biblia = *Szent Biblia, azaz Istennek O es Uy Testamentomanac prophetac és apostoloc által megíratott szent könyvei*. Magyar nyelvre fordította és előljáróbeszéddel ellátta: Károli Gáspár 1590-ben. Igazgatta, megjobbította és dedikációval kiadta Szenci Molnár Albert 1608-ban. Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában 1998-ban. Debrecen, 1998.
- HeltaiKrón. = Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknac dolgairol*. Kolozsvár, 1575. Faksimile: Budapest, Akadémiai, 1973.
- HeltaiPonc. = Heltai Gáspár: Ponciánus császár históriája. In: *Heltai Gáspár és Bornemiszsa Péter művei*. Válogatta: Nemeskürty István. Budapest, Szépirodalmi, 1980. 269–405.
- JobbágyLev. = *Bácskai és bánáti jobbágylevelek (1676–1848)*. S. a. r. Hegedűs Antal, Újvidék, Forum, 1984.
- Jókai Mór: *Az arany ember (1872)*. Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus, Budapest, Neumann Kht, 2001. [On-line: <http://mek.oszk.hu/05500/05571/index.phtml#>]
- Jókai Mór: *Török világ Magyarországon (1852–53)*. Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus, Budapest, Neumann Kht, 2005.
[On-line: <http://mek.niif.hu/05600/05693/html/index.htm>]
- Kazinczy Ferenc: *Úti levelek, Orpheus 1790*. 1. szám, 63–80.
- KazLev. 3. = *Kazinczy Ferenc levelezése III*. Közzéteszi Váczy János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1892.
- KazLev. 4. = *Kazinczy Ferenc levelezése IV*. Közzéteszi Váczy János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893.
- KazLev. 13. = *Kazinczy Ferenc levelezése XIII*. Közzéteszi Váczy János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1903.
- KeményÖn. = Kemény János önéletírása. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. A szövegeket gondozta V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980. 7–310.
- Kiss András – Pál-Antal Sándor szerk. 2001: *A magyarországi boszorkányság forrásai III*, Budapest, Balassi.
- KiskSz. = Markó Imre Lehel: *Kiskanizsai szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- KLev. = *Középkori leveleink 1541-ig*. Szerkesztette Hegedűs Attila–Papp Lajos. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.
- Kovács Pál: *Thália, eredeti szín-darabok gyűjteménye*. Pest, 1833.
- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768, II*. Közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1970.

- MikesTörLev. = *Mikes Kelemen összes művei I. Törökországi levelek és misszilis levelek.*
Sajtó alá rendezte Hopp Lajos, Budapest, Akadémiai, 1966. 1-23. levél
- Mikszáth Kálmán összes művei.* Budapest, Arcanum, 1998. [CD-ROM]
- MisztótfalusiMents. = M. Tótfalusi Kis Miklós: Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége. In: *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 343–468.
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár* [<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>]
- MTsz. = Szinnyei József: *Magyar tájszótár I–II.* Budapest, Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1893–1901.
- MTSz. = *Magyar történeti korpusz* [<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>]
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III.* Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1890–1893.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908: *A magyar nyelvújítás szótára,* Budapest, Hornyánszky Viktor.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar Oklevél-Szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye,* Budapest, 1902–1906.
- OrmSz. = Kiss Géza–Keresztes Kálmán: *Ormánysági szótár.* Budapest, 1952.
- PálffyLev. = *Pálffy Pál nádor levelei (1644–1643).* S. a. r. S. Lauter Éva, Budapest, 1989.
- Pázmány Kempis = Pázmány Péter: Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyve.
In: *Pázmány Péter összes munkái I.* Budapest, 1894, 201–370.
- Pázmány Utolsó ítélet = Pázmány Péter: Az utolsó ítéletnek rettenetességéről. In: *Pázmány Péter összes munkái VI. Predikációk.* Első rész. Sajtó alá rendezte: Kanyurszky György, Budapest, 1903.
- Pesti Hírlap,* 1842. március 7., 1843. június 22.
- Petőfi Sándor: Úti levelek. In: *Petőfi Sándor összes művei V. Petőfi Sándor vegyes művei.*
Sajtó alá rendezte: V. Nyilassy Vilma és Kiss József. Budapest, Akadémiai, 1956, 44–77.
- Petőfi Sándor összes művei VI. Petőfi Sándor prózafordításai.* Sajtó alá rendezte V. Nyilassy Vilma és Kiss József. Budapest, Akadémiai, 1956.
- PetőfiSz. = Gáldi László et al. szerk.: *Petőfi-szótár I–IV.* Budapest, Akadémiai, 1973–1987.
- Regélő,* 1833. június 2.; 1833. szeptember 26., 1834. április 27.
- Sándor István: *Sokféle.* Kilentzedik darab, 1808, 5–23, 98–113.
- Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. In: *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 185–214.

- Szenci Napló = *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: Szabó András, Budapest, Universitas, 2003.
- SzenciPsalt. = Szenci Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum, 1607*. Hálózati forráskiadás, ELTE BTK BIÖP, Biopolisz. Sajtó alá rendezte: Horváth Viktor. 2007. On-line: <http://szencimolnar.hu/index.html>
- Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)*. S. a. r.: Vársárhelyi Judit, (Régi magyar prózai emlékek 4.), Budapest, Akadémiai, 1975.
- SZA. = Király Lajos 2005: *Somogy-zalai nyelvatlasz* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SzlavSz. = Penavin Olga: *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, Budapest, Nap Kiadó, 2000.
- SzOkl I. = *Székely oklevéltár I. Új sorozat. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek, 1569–1591*. Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József, Bukarest, Kriterion, 1983.
- SzOkl. II. = *Székely oklevéltár II. Új sorozat. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek, 1591–1597*. Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József, Bukarest, Kriterion, 1985.
- SzOkl. III. = *Székely oklevéltár III. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek, 1598–1600*. Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga, Budapest, Európa–Bukarest, Kriterion, 1994.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–12*, Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–11), Kósa Ferenc (12), Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2005. Kriterion, Akadémiai, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Thaly Kálmán 1872: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I–II*. Pest, Ráth Mór kiadása.
- TME I. = *Török–magyar-kori történelmi emlékek I. Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. Összegyűjték: Szilády Áron – Szilágyi Sándor, Pest, Eggenberger, 1863.
- Tótfalusi Kis Miklós 1697/1985: *Apologia Bibliorum*, Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Fordította Fekete Csaba. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, a Magyar Bibliatanács kiadója, Budapest.
- Tsétsi János 1708/2009: *Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. A bevezető tanulmányt írta: Korompay Klára. Szerkesztette Zsilinszky Éva (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230.), Budapest.

- Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde. Második felvonás. In: *Vörösmarty Mihály összes művei 9. Drámák IV.* Sajtó alá rendezte Fehér Géza, Staud Géza, Taxner-Tóth Ernő, Budapest, Akadémiai, 1989, 41–75.
- Vörösmarty Mihály: Zalán futása. Első ének. In: *Vörösmarty Mihály összes művei 4. Nagyobb epikai művek I.* Sajtó alá rendezte Horváth Károly – Martinkó András, Budapest, Akadémiai, 1963, 51–72.
- Végyvári Lev. = *Végyvári levelek (Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végyvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel), 1660–1682.* S. a. r.: Izsépy Edit, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.
- Vizsolyi Biblia = *Szent Biblia az az Istenec Ó es Wy Testamentumanac prophetác es apostoloc által meg íratott szent koenyvei.* Magyar nyelvre fordítottatott egészlen és wijonnan, az Iftenec Magyar orfzágban való Anya szent Egyházánac epülélére, Visol, 1590. Nyomtattatott Mantskovit Bálint által. Fordította Károli Gáspár. Reprint: Budapest, Európa –Magyar Helikon, 1981.
- Zrínyi Lev. = *Zrínyi Miklós összes művei II. Levelek.* Kiadta: Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor. Budapest, Szépirodalmi, 1958.
- Zrínyi Sz. = Beke József szerk.: *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete.* Budapest, Argumentum, 2003.